

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ (SİYASET BİLİMİ)
ANABİLİM DALI**

**AZERBAYCAN'DA DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİ VE
SİYASİ PARTİLER: ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ**

Doktora Tezi

Ceyhun MECİDOV

Ankara-2008

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ (SİYASET BİLİMİ)
ANABİLİM DALI**

**AZERBAYCAN'DA DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİ VE
SİYASİ PARTİLER: ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ**

Doktora Tezi

Ceyhun MECİDOV

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mehmet YETİŞ

Ankara-2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ (SİYASET BİLİMİ)
ANABİLİM DALI

AZERBAJCAN'DA DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİ VE
SİYASİ PARTİLER: ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı:

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınav Tarihi

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim (05 /03/ 2008).

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Ceyhun Mecidov

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR.....	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DEMOKRASİ KAVRAMININ KURAMSAL ARKAPLANI VE BİR SÜREÇ OLARAK DEMOKRASİ

1. Bir Kavram Olarak Demokrasi	7
2. Demokrasinin Temel İlkeleri	10
3. Demokrasinin Temel Unsurları.....	12
4. Klasik Demokrasi Kuramları	13
5. Modern Demokrasi Kuramları	21
5.1. Elitist Demokrasi Kuramı	21
5.2. Ekonomik Demokrasi Kuramı	23
5.3. Çoğulcu Demokrasi Kuramı	25
5.4. Sosyal Demokrasi Kuramı	26
5.5. Katılımcı Demokrasi Kuramı	28
6. Demokrasi Modelleri	29
6.1. Liberal Demokrasi.....	29
6.2. Marxist Demokrasi.....	31
6.3. Üçüncü Dünya Demokrasileri.....	33
7. Demokratik Süreç Kuramları	35
7.1. Geçiş Süreci Kavramı (Tranzitoloji).....	35
7.2. Otoriter Devletten Demokrasiye Geçiş Modelleri	37
7.3. İşleyen Demokrasinin Sosyo-Ekonomik Şartları	41
8. Demokratikleşme Süreci ve Siyasi Partiler.....	43
9. Siyasi Kültür ve Demokrasi İlişkisi	45
10. Aydınlar ve Elitlerin Demokratikleşme Sürecine Etkileri	48
11. Demokratikleşme Süreci ve Çok Partili Hayata Geçişte Dünyadaki Önemli Örnekler	51
11.1. Latin Amerika Örneği	51

11.2. Doğu Avrupa Örneği.....	55
11.3. Eski SSCB Cumhuriyetleri Örneği	61

İKİNCİ BÖLÜM

SSCB ÖNCESİ VE SSCB DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA DEMOKRASİ VE ÇOK PARTİLİ HAYAT

1. Azerbaycan'ın 20. Yüzyıla Kadar Olan Gelişimine Kısa Bakış.....	67
2. 1900-1917 Yılları Arasında Azerbaycan	77
2.1. Kültür ve Düşünce Hayatı.....	77
2.2. 1905 Devrimi'nin Azerbaycan'daki Etkileri.....	80
2.3. Siyasi Örgütlenme ve Çokpartili Hayat	81
2.3.1. Sosyalist Hareketler ve Himmet Partisi	83
2.3.2. Liberal Hareketler	85
2.3.3. Difai ve Müsavat Partileri	87
3. 1917-1920 Yılları Arasında Azerbaycan	91
3.1. 1917 İhtilali ve Rusya Müslümanları Kongreleri.....	91
3.2. İdeolojiler ve Milli Siyasi Partiler.....	95
3.3. Transkafkasya Federalizmi ve Azerbaycan	97
3.4. İlk Bağımsızlık Denemesi ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti.....	100
4. Bolşeviklerin Azerbaycan'da İktidar Olması.....	105
4.1. Bolşevik İktidarının İlk Dönemi	108
4.1.1. Yeni Yönetime Karşı Tepkiler	109
4.1.2. Sovyet Yönetiminin Ülkeye Yerleştirilmesi.....	110
4.1.3. Eski Yapıların Tasfiyesi ve Kültürün Sovyetleştirilmesi.....	112
5. Transkafkasya Cumhuriyetinin Bir Üyesi Olarak Azerbaycan.....	113
5.1. Sınır Tartışmaları	115
5.2. Kolektifleştirme ve Özel Mülkiyetin Ortadan Kaldırılması.....	116
6. Transkafkasya Cumhuriyetinin Dağılması ve Azerbaycan SSC'nin SSCB'ye Üye Olması	119
6.1. Alfabe Değişikliği	119
6.2. Stalin'in Temizleme Harekatı	122
6.3. İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan	124
7. Savaş Sonrası Dönemde Azerbaycan.....	126

7.1. Kruşev Dönemi Uygulamaları ve “Stalinizm”in Sonu	127
7.2. Brejnev Dönemi Uygulamaları ve “Sovyet Milleti”	130
7.3. Andopov ve Çernenko Dönemi Uygulamalarının Etkileri.....	133

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GORBAÇOV’UN GLASNOST VE PERESTROYKA POLİTİKALARININ UYGULANMASI VE AZERBAYCAN’DAKİ ETKİLERİ

1. Glasnost ve Perestroyka Politikalarının Ortaya Çıkışını Hazırlayan Unsurlar	135
1.1. İktisadi Unsurlar	138
1.2. Siyasi ve Sosyal Unsurlar	141
1.3. Soğuk Savaş ve Dış Unsurlar	145
2. Glasnost ve Perestroyka Politikalarının Uygulanmaları	147
2.1. Perestroyka ve İktisadi Reformların Uygulanması	149
2.2. Glasnost ve Siyasi reformların Uygulanması.....	155
3. Glasnost ve Perestroyka Politikalarının Değerlendirilmesi	157
4. Glasnost ve Perestroyka Politikalarının Azerbaycan’daki Etkileri.....	164
4.1. Perestroyka ve Ekonomik Değişmeler	166
4.2. Glasnost ve Sosyal Hayattaki Değişmeler	169
4.2.1. Milliyetçilik ve Azeri Milli Kimliği	170
4.2.2. Siyasi Teşkilatlanma ve Azerbaycan Halk Cephesi’nin Ortaya Çıkması	172
4.2.3. Siyasi Söylemin Değişmesi ve Demokrasi Kavramı	173
4.2.4. Komünist Parti İktidarına Karşı Ayaklanmalar ve Milli Şura’nın Kurulması	175
5. SSCB Merkez Hükümetinin Azerbaycan’daki Gelişmlere Tepkisi.....	178
6. SSCB’nin Dağılması ve Azerbaycan’ın İkinci Bağımsızlığı.....	179

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SSCB’NİN DAĞILMASINDAN SONRAKİ DÖNEMDE AZERBAYCAN

1. SSCB’nin Dağılmasından Sonraki Dönemde Azerbaycan’ın Mevcut Sosyo-Ekonomik Durumu.....	182
2. Çokpartili Hayata Geçiş	184
2.1. Partileşme Süreci ve AHC’nin İktidar Olması.....	185
2.2. Haziran 1993 Darbesi ve AHC İktidarının Sonu	189
2.3. Yeni Azerbaycan Partisinin İktidar Olması	191
3. Siyasi Hayattaki Gelişmeler ve Farklı Partilerin Ortaya Çıkması	194
3.1. Milliyetçi Partiler	197
3.2. Liberal Eğilimli Partiler	200
3.3. Sol Eğilimli Partiler	204
3.4. Siyasi Bloklar	205
4. Demokratikleşme Sürecinin Sosyo-Politik Problemleri	208
4.1. Düşüncede ve Gerçeklikte Bağımsızlığın Anlamı	210
4.2. Azeri Milli Karakteri ve Mantalitesi Anlayışı	212
5. Azerbaycan’da Siyasi Kültür ve Demokratikleşme Sürecine Etkileri	213
6. Demokratikleşme Süreci ve Çokpartili Hayata Geçişte Azerbaycan Örneği.....	217
7. Aydınların ve Elitlerin Azerbaycan’daki Demokratikleşme Sürecine Etkileri....	221
8. Demokratikleşme Süreci ve Çokpartili Hayata Geçişte Azerbaycan ve Diğer Ülkeler Karşılaştırması.....	223
8.1. Latin Amerika Ülkeleri – Azerbaycan Karşılaştırması.....	226
8.2. Doğu Avrupa Ülkeleri – Azerbaycan Karşılaştırması	226
8.3. Eski SSCB Ülkeleri – Azerbaycan Karşılaştırması	228
SONUÇ	230
KAYNAKLAR	237
ÖZET	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
ABSTRACT	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

KISALTMALAR

ADC	:	Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti
ADİP	:	Azerbaycan Demokratik İstiklal Partisi
ADLP	:	Azerbaycan Demokrat Liberal Partisi
ADP	:	Azerbaycan Demokrat Partisi
ADSP	:	Azerbaycan Demokratik Sahipkarlar Partisi
AHC	:	Azerbaycan Halk Cephesi
AHCP	:	Azerbaycan Halk Cephesi Partisi
AKP	:	Azerbaycan Komünist Partisi
ALP	:	Azerbaycan Liberal Partisi
AMHP	:	Azerbaycan Milli Hareket Partisi
AMİP	:	Azerbaycan Milli İstiklal Partisi
AMP	:	Azerbaycan Müsavat Partisi
ANAP	:	Anavatan Partisi
ASDP	:	Azerbaycan Sosyal Demokrat Partisi
AVKP	:	Azerbaycan Vahit Komünist Partisi
AYP	:	Azerbaycan Yurttaş Partisi
Az.KP	:	Azerbaycan Komünist Partisi
Azrevkom	:	Azerbaycan Geçici Askeri Devrim Komitesi
Bakkom	:	Bakü Komitesi
Bakrevkom	:	Bakü Devrim Komitesi
Baksovyet	:	Bakü İşçi Sovyeti Birliği
BDT	:	Bağımsız Devletler Topluluğu
BİO	:	Bariş İçin Ortaklık
BMH	:	Birleşmiş Muhalefet Hareketi
BMT	:	Birleşmiş Milletler Teşkilatı
BP	:	Birlik Partisi
DADP	:	Demokratik Azerbaycan Dünyası Partisi
Demblok	:	Demokratik Azerbaycan Seçim Bloğu
DK	:	Demokratik Kongres
DM	:	Değirmi Masa
EKP	:	Ermenistan Komünist Partisi

GKP	:	Gürcistan Komünist Partisi
Gosplan	:	Devlet Planlama Teşkilatı
İKÖ	:	İslam Konferansı Örgütü
Kavbüro	:	Kafkasya Bürosu
Kavraykom	:	Kafkasya Bölge Komitesi
KGB	:	Devlet Tehlikesizlik Komitesi
KP	:	Komünist Parti
MAP	:	Müstakil Azerbaycan Partisi
MDİP	:	Milli Demokratik İdrak Partisi
MM	:	Meşveret Meclisi
MSK	:	Merkezi Seçim Komisyonu
MTS	:	Makine Traktör İstasyonu
NEP	:	Yeni Ekonomi Politikası
Ozakom	:	Kafkas Ötesi Özel Komitesi
Politbüro	:	Siyasi Büro
RKP	:	Rusya Komünist Partisi
RSDİP	:	Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi
SAP	:	Sosyal Adalet Partisi
SBKP	:	Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SİDSUH	:	Seçim İslahatları ve Demokratik Seçimler Uğrunda Hareket
Sovnarkom	:	Halk Komiserleri Sovyeti (Meclisi)
SPK	:	Siyasi Partiler Kanunu
SSC	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TSFSC	:	Transkafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti
VAP	:	Vahid Azerbaycan Partisi
VHP	:	Vatandaş Hemreyliliği Partisi
YAP	:	Yeni Azerbaycan Partisi
Zavakom	:	Kafkas Berisi Komiserliği

GİRİŞ

Demokrasi kavramı bugünün dünyasında hemen her yerde bir özlemi, vazgeçilmez bir ideali temsil etmektedir. Demokrasi özlemi ya da bu özlemin bir süreç içinde gerçekleşmesi anlamına gelen demokratikleşme talebi paylaşılan bir evrenselliği ortaya koymaktadır. Siyasetçiler, yaygın bir inanç ve uygulamayla bu markayı kendilerine mal etmeye ve yaptıkları her harekete ilişirmeye çalışmakta, bilim adamları ise, tersine, belirsizliği dolayısıyla bu kavramı birtakım niteleme sıfatları olmaksızın kullanmakta tereddüt etmektedirler. Çünkü demokrasi ya da demokratik siyasal sistem, toplumsal gruptan gruba, kültürden kültüre farklı bir çerçevede tanımlanabilmekte ve böylece ortaya bir kavram kargaşası ya da en azından belirsizlik çıkabilmektedir. Buna göre demokrasi, kültürel ve tarihsel bir süreçtir ve her topluma ya da toplumsal kolektifliye özgü koşullar, orada geçerli demokrasi anlayışını belirlemektedir. Toplumsal ve kültürel gelişme, zenginleşme yeni tür insani gereksinmelerin ortaya çıkması anlamına gelmektedir ve insan gereksinimleri demokratik bir siyasal düzenin işlerliğini belirleyen en önemli değişkenler arasında sayılmaktadır. İyi ya da kötü, biz, çağdaş siyasi söylemin sloganı olan demokrasi sözcüğüne muhtacız ve bu sözcük, özgürlük ve daha iyi bir hayat için mücadele verirken insanların kulaklarında çınlayan ve dillerinden düşmeyen bir sözcüktür.

A.Çalışmanın Önemi

1970'lerde Yunanistan, Portekiz ve İspanya'nın demokrasiye dönmeleriyle başlayan ve 1989'da Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'daki komünist rejimlerin çökmesiyle doruğa tırmanmış görünen otokratik yönetimlerden uzaklaşma süreci, bizi demokrasinin ortak bir tanımına yaklaştırmıştır. Her yerde, demokrasiyi tanımlamak için kullanılan güdümlü, burjuva ve şekli gibi şüpheli sıfatlar sessizce terk edilmiş, hükümetlerin saygın bir unvan olan "demokratik" unvanını hak etmek için kabullenmek zorunda oldukları asgari şartlar üzerinde dikkate değer bir uzlaşma ortaya çıkmıştır.

Komünist rejimlerin çökmesi 15 cumhuriyetten oluşan SSCB'nin de ayrı ayrı bağımsız devletlere parçalanmasına sebep olmuştur. Bu devletlerden biri olan

Azerbaycan, 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını kazanmış ve hızla Rus nüfuz bölgesinden uzaklaşarak demokratikleşme sürecine girmiştir. Fakat bu süreç için toplumsal ön koşullar hazır olmamış ve ülke doğal olarak otoriter bir rejim doğrultusunda gelişme göstermiştir. Bu gelişme her somut olayda, totaliter rejimlerden demokratik rejimlere, tekelci bir toplumdaki çoğulcu bir topluma gidiş yolunda zorunlu bir duraktır.

Azerbaycan'daki bu gelişmeler sosyal bilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi siyaset bilimi alanında da birçok kavram ve tezlerin de yeniden tartışılmasına yol açmıştır. Yapılan tartışmalar sonucunda ister Azerbaycan, isterse de diğer eski SSCB cumhuriyetlerinde demokrasi, hükümet rejimleri, siyasal sistem, siyasal rejimler ve demokratikleşme süreci gibi birçok alanlarda araştırmaların yapılmasını da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda SSCB'nin dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni Azerbaycan cumhuriyetinde demokrasi ve demokratikleşme sürecinde ortaya çıkan problemlerin belirlenmesi de büyük önem taşımıştır.

Konumuzu önemli kılan diğer bir husus da Türkiye'de bugüne kadar Azerbaycan'daki siyasi rejim, demokrasi, demokratikleşme süreci ve diğer birçok konularda kapsamlı bir bilimsel çalışmanın yapılmaması olmuştur. Özellikle Azerbaycan'ın Türkiye'nin yerleştiği coğrafi alanda yer alması ve Türkiye ile yakın ilişkiler içinde olduğu gerçeğini de dikkate alırsak Azerbaycan'daki demokratikleşme süreci ve çokpartili hayata geçiş konusunda bir doktora tezi çalışmasının yapılması bu açıdan önemli olacaktır.

B. Çalışmanın Kapsamı

Azerbaycan'da yaşanan bu gelişmeler şekil farklılıklarına rağmen, temelde ülkenin genel tarihi içinde değişmez bir hal kazanmış olan yenilenmeler ve benzerliklerin bir panoramasını vermiştir. Bu yenilenme ve benzerlikler I. Bağımsızlık ve II. Bağımsızlık dönemlerinde de aynı olmuştur. Nitekim I. Bağımsızlığın kaybedilişi sırasında ülkede bulunan siyasi partilerin sergiledikleri tavırlarla, 4 Haziran 1993 darbesindeki tutumları hemen hemen aynı olmuştur. 1920'de Rus Ordularının ülkeye girmesini olumlu karşılayan ve hatta Bolşeviklerle aynı görüşleri paylaştıklarını iddia ederek onlara katılan siyasi partilerin tutumuyla, 4

Haziran 1993'te darbe gibi antidemokratik bir teşebbüs karşısında yetersiz kalarak, darbeye karşı herhangi bir dayanışma ve direnç göstermeyen, hatta genel olarak darbeyi destekleyen zihniyet arasında hiçbir fark olmamıştır.

Bu olaylar siyasi partiler yanında, Azerbaycan toplumunun, siyasi hayata karşı genel ilgisizliği, siyasi hayata katılım eksikliği ve kendi siyasi sorumluluğunu taşımaktan kaçınma (apolitik olma) gibi sorunlarını da ortaya çıkarmıştır. Toplumun ülkenin genel siyasi sorunlarından çok, kendi sorunları ve günlük kaygılarıyla hareket etmek gibi genel bir tutum sergilemesi nedeniyle, ülkede siyasi yapılanma ve gelişim çoğunluğu Bakü'de ve kısmen de Gence'de toplanmış olan oldukça dar bir kadro ve bu kadronun faaliyetleriyle sınırlanmıştır. Geleneksel yapılanma nedeniyle toplumdan belirli noktalarda uzak kalan bu dar kadronun nitelik ve nicelik olarak güçlü veya güçsüzlüğüne paralel olarak biçimlenen siyasi yapılanma da oldukça dar kapsamlı olmuştur.

Bu çalışmada da, ülkenin içyapısının özellikleri ve bunların siyasi hayata etkileri, toplumsal ve siyasal kurumların yapılanmasını etkileyen faktörler ve tarihsel süreç içerisinde şekillenmiş siyasi kültür ve davranış kodlarının, bağımsızlık sonrası ortaya çıkan demokratikleşme sürecine etkileri analiz edilmek istenmiştir. Çalışmada 1905'ten itibaren görülmeye başlayan siyasi parti ve teşkilatlar, sahip oldukları siyasi önem ve oynadıkları rollere paralel olarak, ülkenin sosyal ve siyasi yapısı ile siyasi gelişimini vurgulayabilmek için, tarihi unsurlar olarak ele alınmıştır. Ayrıca "siyasi gelişimde görülen karakteristik özelliklerle bunları belirleyen iç ve dış faktörleri tespit etmek ve bunların Azerbaycan'daki demokratikleşme sürecine ilişkin etkilerini ortaya çıkarmak" da çalışmanın amaçları arasında yer almıştır. Çalışmanın esas amacı ise, "Azerbaycan'ın genel tarihi gelişimi içinde sosyal, ekonomik ve siyasi gelişimi, bu gelişimi belirleyen iç ve dış faktörleri ve bunlar karşısında Azerbaycan toplumunun genel durumunu bir bütün olarak, objektif bir şekilde (temel kaynaklara dayanılarak) ortaya koyarak, ülkede demokratikleşme süreci ve çok partili hayata geçişte ortaya çıkan problemlerin toplumsal ve siyasi arka planına ulaşmak" olmuştur.

C. Çalışmanın Yapısı

Dört bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde “Demokrasi Kavramının Kuramsal Arka planı ve Bir Süreç Olarak Demokrasi” başlığı altında; demokrasi kavramının temel ilke ve unsurları, klasik ve modern demokrasi kuramları ve demokrasi kavramının çok partili hayata geçişte ifade ettiği anlam incelenerek arka plan oluşturulmaya çalışılmıştır. Toplumdan topluma, kültürden kültüre farklılık gösteren demokrasi kavramının liberal ve Marxist ideolojiler doğrultusunda neden farklı tanımlandıkları bu bölümde incelenerek, Azerbaycan toplumunun Marxist demokrasi ve liberal demokrasiyi algılama (içerme) biçimlerindeki temel farklılıklar ortaya konmuştur.

Ayrıca çalışmanın bu bölümünde geçiş süreci (Transition) kavramının incelenerek, çeşitli ülkelerde demokratikleşme sürecinin nasıl yaşandığı da analiz edilmiştir. Demokratikleşme sürecinin değişik ülkelerde ulusal çapta gelişen tarihi olaylara bağlı olduğu gerçeğinden hareketle, demokratikleşme sürecinde siyasi kültür, aydınlar ve elitlerin oynadıkları roller de çalışmanın bu bölümünde üzerinde durulan konulardan biri olmuştur.

İkinci Bölümde “SSCB Öncesi ve SSCB Döneminde Azerbaycan’da Demokrasi ve Çokpartili Hayat” incelenmiştir. Bu bölümde ülkenin 20. yüzyıla kadar olan gelişimine kısaca değinilmiş, 1900-1920 yıllarını kapsayan dönem ise konumuz açısından daha önemli olduğu için, daha detaylı incelenmiştir. Genellikle Çarlık Rusya’sının ülkede uyguladığı politikaların sosyo-politik etkileri bu bölümde ön plana çıksa da, 1918-1920 yıllarını kapsayan I. Bağımsızlık denemesi de konumuz açısından farklı bir önem taşımıştır. Bu bölümde genel olarak Azerbaycan’ın Çarlık Rusya’sı yönetiminde gösterdiği iç gelişmeler ile bunun merkezi yönetimin politikaları karşısındaki durumu ele alınmıştır. Bu bölümde aynı zamanda Kafkasya bölgesinde çarlığın toplumlararası ilişkiler üzerine geliştirdiği milliyetler politikasının sonuçları, uluslararası pazarlıkların bölgeye yansımaları ve son olarak Rusya’nın yıkılmasıyla sonuçlanan ihtilallerin, Azerbaycan siyasi hattına etkileri de tartışılmıştır. Ayrıca ilk demokratik Müslüman Cumhuriyeti olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin (ADC) kurulmasının bu dönem içinde gerçekleşmesi,

Azerbaycan tarihinin ilginç aynı zamanda karışık ve uyuşmazlıklarla dolu 1918-1920 yıllarını da incelememizi gerektirmiştir. Birçok nedenden ötürü üzerinde sükûtle geçilen ve manevi bir hayat yaşamaya mecbur edilen bu iki yıl Azerbaycan halkının sadece şerefini ve vicdanını değil aynı zamanda milli varlığını da zamanın sınavından geçirmiştir. ADC kısa zamanda kendi parlamentosu, hükümeti, ordusu ve para birliği olan demokratik bir cumhuriyete çevrilmişti. Azerbaycan topraklarında yaşayan bütün halklar ve siyasi partiler parlamentoda yer almış, yeni kurulan hükümet ise Avrupa ve Rusya'da eğitim görmüş demokratik fikirli şahıslardan teşkil edilmişti. En önemlisi ise 1991'de kazanılan II. Bağımsızlıkla birlikte Azerbaycan'da demokratik hareketin gelişimi, ADC'nin milli tarihi annelerinin yenilenmesi ile paralel şekilde derinleşmeye başlamıştır.

Ayrıca bu bölümde Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi, Sovyetleştirmenin ülkeye yansımaları ve kullanılan politik söylemlerin çarlık dönemi ile gösterdiği benzerlikler ve Azeri toplumunun her iki yönetim altındaki uygulamalara gösterdiği tavır ve tutumlar ele alınmıştır. Sovyetleştirme sonucu toplumun sosyal ve siyasal yapısında meydana gelen yapısal bozukluklar, II. Dünya Savaşı'nın uluslararası pazarlıklarının ülkeye yansımaları ve son olarak da 1985'e kadar SSCB'de uygulanan politikaların Azerbaycan'daki gelişmelere etkileri incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise 1985'ten sonra SSCB'de uygulanan "Glasnost ve Perestroyka" politikalarına paralel olarak Azerbaycan'da başlayan milli özelliklere geri dönüşün siyasi gelişime yansımaları incelenmiştir. Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nde uygulamaya başladığı yeni politikaların amacı Sovyet ekonomisine dinamizm kazandırmak ve halkın bu sürece aktif katılımını sağlamak olmuştur. Fakat uygulanan politikalar beklenmedik sonuçlar doğurmuş, çöküşü durdurmak yerine hızlandırmıştır. Ekonomik, siyasi ve kültürel meselelere gerekli çözümlerin bulunmayışı Sovyetleri büyük bir kargaşaya sürüklemiştir. Özellikle 1988 yılından itibaren birçok cumhuriyette milliyetçilik duyguları ön plana çıkmış ve yeniden bir uyanış başlamıştır. Yıllardır kapalı duran ve sosyalizm olarak Sovyet insanına sunulan ve savunulan sistemin üzerinden baskıyı biraz gevşetince demokratik ve gerçek sosyalizm özlemi yerine, milliyetçilik ve bağımsızlık akımlarının ve öze dönüş arzularının öne çıkışı Gorbaçov'u bile şaşırtmıştır.

Bu bağlamda Azerbaycan'da da öne çıkan milliyetçilik ve bağımsızlık akımlarının tarihsel gelişimi bu bölümde üzerinde durulan en önemli konulardan biri olmuştur. Bu bölümün aynı zamanda bağımsızlık öncesi fikir ve düşünce akımlarının arka planını sağlaması açısından da önemi vardır.

SSCB'nin dağılmasıyla başlayan Azerbaycan'ın II. Bağımsızlık Dönemi ise dördüncü bölümde incelenmiştir. Bu bölümde Azerbaycan'da 1970'ten sonra başlayan milli gelişimin, Komünist Parti (KP) yönetiminin zayıflamaya başladığı dönemdeki niteliklerinin belirlenmesi geniş bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca, bu bölümde, çarlık yönetimi gibi, Sovyet yönetiminin de uyguladığı milliyetler politikasının Azerbaycan toplumunun siyasi gelişimi üzerinde oynadığı katalizör rol ve bunun sonucunda meydana gelen siyasi teşkilatlanma tarzları ve kurumsallaşma üzerinde de durulmuştur. Ayrıca "Haziran Darbesi"nden hareketle Azerbaycan'ın siyasi gelişimi, bu gelişimi etkileyen olumsuzluklar ve siyasi partilerin demokratikleşme sürecinde oynadıkları roller, I. Bağımsızlık dönemi şartları ve bu şartları belirleyen faktörler ile görülen benzerlikler ve yenilenen süreçler karşılaştırılmıştır. 1993 sonunda yapılan cumhurbaşkanlığı seçimleriyle Haydar Aliyev'in başkanlık görevine başlamasından sonra Azerbaycan'da siyasi istikrarın sağlanması ve batılı petrol şirketleriyle önemli anlaşmaların imzalanmasıyla ülke yeni bir döneme girmiştir. Haydar Aliyev yönetiminin otoriter uygulamalarıyla demokratikleşme sürecinde yavaş ve istikrarlı bir yol izlenerek daha akılcı bir yaklaşım benimsenmiştir. Azerbaycan'daki demokratikleşme sürecinin otoriter bir yönetim tarafından uygulanmasının daha olumlu sonuçlar vermesi araştırmada üzerinde durulan ilginç ve önemli konulardan biri olmuştur.

Bu bölümde Azerbaycan'daki demokratikleşme sürecinde toplumun siyasi kültürü, aydınlar ve elitlerin oynadıkları rollere de değinilmiştir. Diğer taraftan ülkedeki bağımsızlık sonrası demokratikleşme sürecinin "Azerbaycan Örneği" başlığı altında farklı niteliklerinin de incelenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca karşılaştırmalı analiz yöntemiyle demokratikleşme sürecinin Azerbaycan'daki ve diğer ülkelerdeki gelişimi karşılaştırılmış, ortaya önemli sonuçlar çıkmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEMOKRASİ KAVRAMININ KURAMSAL ARKA PLANI VE BİR SÜREÇ OLARAK DEMOKRASİ

1. Bir Kavram Olarak Demokrasi

Son yüz elli yılın siyasi oluşumlarına bakıldığında demokrasinin popüler bir kavram olduğu, ülkelerin demokratik bir toplum oluşturmak için çaba sarf ettiği, bireylerin ise demokrat olmakla övündüğü görülecektir. Demokrasi sözcüğü, bugünün dünyasında, hemen hemen her yerde bir özlemi, vazgeçilmez bir ideali temsil etmektedir. Kısacası, demokrasi özlemi ya da bu özlemin bir süreç içinde gerçekleşmesi anlamına gelen demokratikleşme talebi paylaşılan bir evrenselliği ortaya koymaktadır.

Demokrasi ya da demokratikleşme talebi, birer popüler kavram olmakla birlikte iş tanımlamaya gelince zorlaşmakta ve bazı sorunlarla karşılaşmaktadır. Başka bir deyişle, demokrasi ya da demokratik siyasal sistem, toplumsal gruptan gruba, kültürden kültüre farklı bir çerçevede tanımlanabilmekte; böylece ortaya bir kavram karmaşası ya da en azından belirsizlik çıkabilmektedir (Şaylan, 1998: 1). Bu kavram karmaşası veya belirsizliğini en genel anlamda “ideolojik yorumlama” farklılıkları olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü farklı değer yargılarına, farklı eğilim ve tutumlarına sahip grupların demokrasi ile ilgili değerlendirmelerinde de farklılık ortaya çıkacaktır.

Günümüz dünyasında, demokrasinin ne demek olduğu konusundaki karışıklığın önemli bir nedeni, demokrasinin bin yıllar boyunca gelişmiş ve değişik kaynaklardan beslenmiş olmasıdır (Dahl, 1983: 3). Eski Yunan, Roma, Ortaçağ ve Rönesans dönemlerinin demokrasi kavramları, sonraki yüzyılların kavramlarıyla birleşerek, çoğu kez derinlemesine tutarsız olan bir teori ve uygulama kargaşası yaratmışlardır. Bu belirsizlik içinde demokrasi kavramını tanımlamak elbette kolay olmayacaktır.

Demokrasi kavramını tanımlamak istediğimizde iki açıdan ele almamız gerekir. Birincisi kelime anlamı ikincisi ise kavramın uygulamada ne anlama geldiği noktasındadır.

Demokrasi kelime anlamı itibariyle demos ve kratos kelimelerinden oluşmaktadır. Yunan dilinde, demos kelimesinin karşılığı halk, kratos kelimesinin karşılığı ise iktidar anlamına gelmektedir. Her iki kelimenin birleşmesi ile halkın yönetimi anlamı ortaya çıkmaktadır.

Demos kelimesi eski Yunan'da yasama yürütme ve yargı faaliyetlerine katılan erkekleri anlatır. Bunlar eski Yunan sitelerindeki yurttaşlardır; köleler ve kadınlar bunların dışındadır. Günümüzde temsili bir sistemde demosun içine yabancılar ve çocuklar girmez. Bu da günümüz demosunun tıpkı eski Yunan'daki kadın ve kölelerde olduğu gibi sınırlarını gösterir.

Kratos kelimesine gelirsek; buradaki iktidar kelimesinin başındaki siyasi kelimesi genellikle kullanılamaz. Çünkü siyasi bir alanda olduğumuzdan aile içi iktidar en yalın tanımıyla yasa ve uygulama arasındaki ilişki olduğuna göre iki şey akla gelebilir: yasayı yapan halk, diğeri yasayı uygulayan halk: Kısacası halk iktidarı.

Sözlük tanımında demokrasi “üstün iktidarın halkta bulunduğu veya halk tarafından ya da özgür bir seçim sistemi içinde seçilmiş temsilcileri aracılığıyla kullanıldığı halk tarafından yönetimdir. Abraham Lincoln'un sözleriyle desek: “halkın halk tarafından, halk için yönetimidir”.

Karl Popper'e göre demokrasi diktatörlükten kaçınmayı mümkün kılan yönetim biçimidir. Ona göre makul bir demokrasi teorisinin temel problemi şöyle ifade edilebilir: “Bir devlet nasıl örgütlenmelidir ki kötü yöneticiler kan dökülmeden veya şiddet kullanılmadan yönetimden uzaklaştırılabilsin” (1999: 27). Petr Berger demokrasinin amacının iktidarların seçimlerle işbasından uzaklaştırılmalarını (ve iktidarın bazı şeyleri yapmamasını) teminat altına almak olduğunu belirtmektedir (1999: 33). Bu açıklamalar dayandıkları temel yaklaşım dolayısıyla demokrasinin

aslı işlevinin ne olduğu konusunda bize özlü bir bilgi vermek bakımından yararlı olmakla birlikte bunlar demokrasinin bir “tanımı” olarak görülemezler.

Demokrasi kavramından bahsederken sadece, kelime anlamı dışında bu kavramın; kişi-toplum ilişkilerinin belirlenmesi sürecine halkın tümüyle katılması, azınlık haklarına saygılı bir çoğunluk yönetiminin sağlanması, kişiye ait hak ve özgürlüklerin korunması ve toplumun tüm üyelerine fırsat eşitliğinin sağlanması gibi öğeleri de kapsadığını bilmemiz gerekir (Çam, 1998: 398).

İdeal bir demokratik yönetimde halkın bütününün arzularına tam olarak uyan bir yönetim hiçbir zaman olmamıştır ve belki de hiç olmayacaktır. Fakat bu demokratik rejimlerin ulaşmayı düşledikleri bir ideal olarak kalabilir (Arend, 1984: 11). Böyle bir demokrasi tipi aynı zamanda kendini demokratik olarak nitelendiren rejimlerin demokratik duyarlılıklarını ölçen bir değer yargısını oluşturabilecektir.

Demokrasi, başkalarıyla bir arada yaşayabilmek uğruna verdiğimiz tavizler, uymayı kabul ettiğimiz sınırlamalar ve kısıtlamalar isteğidir. Demokrasi insanı yalnızca yurttaş olmaya indirgemez; onu aynı zamanda ekonomik ve siyasal topluluklara bağlı özgür bir birey olarak kabul eder (Touraine, 1997: 25). Demokrasi faydalılığı ortadan kalkmış ve başarısız olmuş politikacı ve politikaların rutin ve barışçıl olarak ortadan kaldırılmasını temin ederek toplumun ve nesillerin büyük sosyal huzursuzluklar olmaksızın yenilenmesini sağlar.

Demokrasi, bir hayat tarzı ya da sosyal ve ekonomik nitelikli bir düzen değildir; bir politik yönetim biçiminden ibarettir. Demokrasiyi tanımlarken “iyi hükümet” ve “iyi politik sistem” gibi ideal ifadeler eden terimlerle işe başlamak, demokrasi tanımını benimsenen ideallerle sonuçlandırmak, kuramın içeriğini göz ardı etmek anlamına gelecektir.

Demokrasilerde temel esas halkın yönetimde etkin olması kendi kendini yönetmesidir. Bu sebeple demokrasiler genel olarak “halka dayalı yönetim sistemleri” olarak değerlendirilebilirler. Demokrasinin tesis edilmesinde dikkat edilmesi gereken şartlar demokrasinin temellerini oluşturur. Bu temel ilkelerin sırasıyla incelenmesi konumuz açısından önem taşımaktadır.

2. Demokrasinin Temel İlkeleri

İşleyen bir demokrasinin dört ana ilkesi veya inşa bloğu vardır. Bunlar, özgür ve adil seçim, açık ve sorumlu hükümet, medeni ve sivil haklar, demokratik veya sivil toplumdur (Beetham, 1998: 32). Beetham ve Boyle bu unsurları daha sistematik olarak tanımlamak için diyagram olarak “demokrasi piramidi”ni örnek göstermektedir. Bu diyagramda her bir unsur bütün için gereklidir (1998: 34). Bu unsurlar demokrasinin amacına ulaşması için gerekli olan temel ilkelere sahiptir. Fakat Robert Dahl, belirtilen bu özelliklerin yanında üç farklı özellik daha belirtmektedir.

Dahl’a göre demokrasi kavramı yargı yüküdür ve bu çerçevede belki de hiçbir zaman erişilmeyecek olan bir ideali ifade etmektedir. Bu nedenle Dahl demokrasi olma iddiasında bulunan ya da demokrasi sayılan siyasi rejimleri betimlemek için poliarsşi kavramını kullanmaktadır. Herhangi bir siyasi rejimin poliarsşi olarak nitelenebilmesi için Dahl yedi özellikten söz etmektedir (1998: 267-268). Fakat Dahl’ın poliarsşi kavramı daha çok biçimsel demokrasi ile ilgilidir (Şaylan, 1998: 67). Bu özelliklerin ülkeden ülkeye zaman içinde farklılıklar göstereceği, bu farklılıkların tarihsel, kültürel, konjonktürel koşullardan kaynaklanabileceği açıktır.

Siyasi Temsil imkânının eşit ve adil olarak kabul edilmiş olması demokrasinin gerçekleşmesinin en önemli şartlarından biridir. Çoğulcu demokrasilerde kişiler ve topluluklar birbirleri ile ve siyasi iktidarla diyaloga girebilir, tüm düşünce ve inanışlarını açıkça ortaya koyabilirler. Çoğulcu demokrasi içinde iktidarı eleştirme, karşıt görüşler ileri sürme ve seçim yolu ile iktidarı elde etme oyunun kuralıdır. Çağdaş demokrasilerin hepsi büyük ölçüde temsili demokrasilerdir. Yani temel siyasi kararları doğrudan doğruya halk değil, onu temsil etmek üzere seçilen siyasi organlar almaktadır.

Sosyal temsilin en önemli gereklerinden biri iktidarın belirlenmesinden sonraki aşamada halkın yönetimde etkin olabilmesi için muhalefetin özgür olması ve sınırlanarak baskı altına alınmamasıdır. Ayrıca siyasi alanın serbest rekabete açık olması gerekir.

Temel Hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması demokratik sistemin temel ilkesini oluşturur ve ideal olarak bu haklar anayasa ile veya temel haklar bildirgesi ile özel korumaya alınmalı, çoğunluğun müdahalesine karşı bağımsız hale getirilmelidir. Bu özgürlükler sivil toplum tarafından kendi örgütlenmesi amacıyla kullanılabilirdiği gibi hükümeti etkileme amacıyla da kullanılabilir. Bu şekilde demokrasinin gerçekleşmesi ve yönetime katılma sağlanmış olmaktadır.

Eşitlik hakkı demokrasilerde yasa önünde eşitlik olarak gelişmiştir. Bunun anlamı, yasaların herkese eşit mesafede olması demektir. Bazı insanların hayatlarının doğası gereği diğerlerinden daha değerli olduğu şeklindeki aristokratik görüşe saldıran İngiliz hukuk teorisyeni Jeremy Beetham'ın belirttiği gibi “herkes bir sayılmalıdır, kimse birden fazla sayılmamalıdır” (1999: 3). Eşitlik prensibi sadece hükümet politikaları ile insanların ihtiyaçlarının karşılanması değil, aynı zamanda görüşlerinin de eşit sayılmasını gerektirir. Demokrasi ile eşitlik arasındaki ilişki öylesine güçlüdür ki, demokrasi bazen siyasi eşitlik aracılığıyla tanımlanır. Siyasi eşitliği demokrasinin arzu edilen bir özelliği olarak görmek doğru olmakla beraber, gerçekte o demokrasinin mantıken zorunlu bir şartı olarak nitelenebilir. Fakat yine de bunu, siyasi eşitliği fiilen tanımlayıcı bir özellik olarak görmekten ayırmak yararlı olur.

Öte yandan özgürlüğün eşitlik tarafından tehlikeye atıldığı yolunda da birtakım düşünceler vardır. Örneğin Lord Action bir keresinde “ölümcül eşitlik tutkusu özgürlük ümidini boşa çıkarmıştır” demiştir. Buna göre, sosyal eşitliğin var olduğu ve bir ideal olarak istendiği yerde bireysel özgürlük tehlike altındadır (Erdoğan, 2001: 21). İsaak Berlin'e göre ise “tam sosyal eşitlik ideali, son derece merkezi ve despotik bir otorite olmadan gerçekleştirilemeyecek olan, bir ölçüde radikal bir organizasyona ihtiyaç gösterir”. Sosyal eşitlik eşitsizlikler yaratmakla birlikte siyasal güç karşısında korunaklar sağlamak suretiyle aynı zamanda devleti de dengeleyen eşitçi sosyal yapıları tahrip eder.

Açık ve sorumlu hükümet demokrasi için temel gereklerdendir. Çünkü hükümetin faaliyetleri ve politikalarının sonuçları hakkında doğru ve güncel bilgi mevcut olmadan kamu makamları sorumlu tutulamayacağı gibi, seçmenler bilinçli

bir seçmen tercihi yapamayacaklardır. Bu açıklık hükümetin bireylere sunduğu bir ihsan değil demokrasinin getirdiği bir ödevdir (Beetham, 1998: 163). Açık hükümet; iktidarın açıklama yükümlülüğü, kamunun dokümanlara ulaşma hakkı, toplantıların halk ve basına açık olması ve politikaların formüle edilmesinde ilgililere danışma olmak üzere dört ana unsur içerir. Sorumlu hükümet kavramı ise; yasal sorumluluk, siyasi sorumluluk ve mali sorumluluk olmak üzere üç ana boyuta sahiptir (Beetham, 1998: 74). Fakat bu sorumlulukların her biri hükümet üzerinde halkın denetimi demokratik prensibine katkıda bulunmakla birlikte, direk halktan veya siyasi etkilenmeden belli bir dereceye kadar bağımsız işleyen profesyonel organlarca mali ve yasal sorumluluk daha iyi sağlanmaktadır.

Hukuk devleti veya hukuka bağlı yönetim kısaca hukuka dayanarak ve hukuk sayesinde var olan devlet/yönetim demektir. Josef Raz'a göre hukuk devletinin amacı keyfi gücün yarattığı tehlikeyi asgariye indirmek; istikrarsız, açık olmayan ve geçmişe dönük yasaların neden olduğu kişisel özgürlük ve onur ihlallerini önlemektir (Erdoğan, 2001: 93). Nitekim gerek anayasalcılık düşüncesinin kurucuları, gerekse bu felsefenin bugünkü savunucuları "hukuk devleti"ni devlet örgütlenmesinin dayandığı temel ilkelerden biri olarak görmüşlerdir. Hukuk devletinden kast edilen, sadece kanunlarla yönetilen bir devlet değil, bu kanunların pozitif hukuk kurallarıyla uyum içinde olduğu bir devlettir. Sadece kanunların genel, soyut ve eşit olması yeterince güvence sağlayıcı olmadığı için, bu eksiklik hukuk devletinin birey haklarını içerecek şekilde anlaşılıp uygulanmasıyla giderilebilir. Demokratik bir devletin bu şartı mutlaka yerine getirmesi gerekmektedir.

3. Demokrasinin Temel Unsurları

Demokrasinin en önemli unsuru, halkın sisteme sahip çıkması ve sahip çıkmasını bilmesidir. Oy vererek kendini yönetmesi için seçtiği politikaları, vergi vererek karşıladığı devlet harcamalarını yapanları denetlemesi, denetleyebilmesi gerekir. Genel kural halkın haklarına sahip çıkmasıdır. Birey bu denetimi ancak demokrasinin tam anlamıyla kurumsallaşması sonucu gerçekleştirebilir.

Daha önce incelediğimiz demokrasinin temel ilkelerinin yaşamsal alanda kendilerini hissettirebilmeleri için aynı zamanda demokrasinin temel unsurlarının da

hayata geçmesi gerekmektedir. Bu unsurlar; egemenliğin ulusa ait olması, kuvvetler ayrılığı, siyasi partiler, seçimler ve kamu özgürlüklerinden oluşmaktadır. Gösterilen unsurlar temel ilkelerin gerçekleşmesine ve gerçek demokrasinin tam anlamıyla yaşama geçirilmesine olanak sağlayacaklardır.

4. Klasik Demokrasi Kuramları

Daha önce de değindiğimiz gibi demokrasi ya da demokratik siyasal sistem, toplumsal gruptan gruba, kültürden kültüre farklı bir çerçevede tanımlanmaktadır. Dolayısıyla bu farklılıklar nedeniyle sadece bir demokrasi kuramı değil, aksine çok çeşitli demokrasi kuramları ortaya çıkmaktadır. Bu kuramlardan bazıları merkezde neyin bulunduğu realist açıklamasından hareket ediyorlar ki, bunlar “realist” veya “apmrik” demokrasi kuramlarıdır (Schmidt, 2002: 21). “Normatif” demokrasi kuramları ise olması gerekenin ne olduğunun araştırılması ve temellendirilmesinden hareket etmektedir. Statik veya dinamik bir doğaya sahip olup olmamaları bakımından da demokrasi kuramları ayrılabilirler. Yazarın konumuna göre de demokrasi kuramları düzenlenebilir; Demokrasi ilkesini savunanlar ve demokrasi karşıtları.

Fakat biz incelememizi başka bir ayırım çizgisine göre, yani modern öncesi (klasik) ve modern demokrasi kuramları arasında çizilen bir çizgiye göre düzenleyeceğiz. Bu ayırım çizgisi, zaman bakımından 20. yüzyıla geçiş dönemine yerleştirilebilir; olgusal olarak ise sıkıca sınırlanmış seçme hakkından seçme hakkının genelleşmesi, parti ve birlik çoğulculuğuna dayanan bir egemenlik düzeninin ortaya çıkışına geçiş düzeni arasında çizilebilir (Schmidt, 2002: 22). Diğer bir ayırım çizgisi ise süreçsel ve bulgusal yönelimli kuramlar arasında yapılan ayırımdır.

Bu ayırım çizgilerini ve modern demokrasinin yapı, süreç ve sonucunu daha iyi anlayabilmek için modern yapısallaşmış ve parti rekabetine dayanan demokrasi kuramlarının düşünce tarihi bakımından öncüleri olan klasik demokrasi öğretilerini ele alalım. Hareket noktamız antik dönemin Atina demokrasisinin halk meclisi egemenliğidir ve Atinalılar devletinde demokrasinin iyi ve kötü yönleri ile ilgili öğretilerdir.

Demokrasi üzerinde ilk yazılı değerlendirmeye, Herodot Tarihinin üçüncü cildinde rastlanır. M.Ö. 5. yüzyılda kaleme alınmış olan bu yapıtta, demokrasi halkın yönetimi, yasalar önünde eşitlik, tüm sorunların açık tartışmaya sunulması, yöneticilerin makamlarından hareketle sorumlu tutulmaları olarak nitelendirilmiştir. Herodot tarihinden sonra demokrasi sorununun tartışıldığı ikinci eser “Atinalıların Anayasası”dır. Bu eserin yazarı olan “Pseudo-Ksenophon” (Yaşlı Oligark) iyileri (asilleri, oligarkları) değil, kötülerini (halkı) iktidara getirdiği, iyilerin zararına, halkın yararına olduğu için Atina’nın demokratik anayasasından hoşlanmadığını söyledikten sonra, son derece gerçekçi olarak bu yönetimin halkın yararına olduğunu ve bu amaç açısından başarı ile sürdürüldüğünü söyler. Pseudo Ksenophon’un Atina Anayasasından sonra Yunan siyasi düşüncesinde demokrasiyle ilgili en önemli belge Perikles’in ünlü “Cenaze Töreni Söylevi” olmaktadır. Bu söylev Atina demokrasisinin savunulması ve aynı zamanda yüceltilmesidir.

Perikles’ten sonra Yunan siyasal düşüncesinde demokrasiyi savunan düşünürler “sofistler” olmuştur. Bireyi temel alan sofistlere göre “tüm insanlar güçsüz oldukları için eşittirler” ve aralarında anlaşarak devleti ortaya çıkaracaklardır (Göze, 1982: 13). Gökberk’e göre demokratikleşen Atina’da “başarılı yurttaş nasıl yetişir?” sorusu yaygın soru idi ve sofistler işte bunu yanıtlamaya çabalıyorlardı (1999: 39). Sofistlerde kişinin varlığını sürdürebilmesi için toplum içinde yaşaması gereğinin savunulduğunu görüyoruz.

Sofizmden sonra Yunan siyasal düşüncesinde önemli bir yer tutan Sokrates’in düşüncelerini incelediğimizde onun bir demokrasi düşmanı olduğunu görüyoruz. Sokrates toplumu soyluların yönetmesi gerektiğini savunan aristokratik anlayışa karşı çıktığı gibi, demokrasiye de karşı çıkmıştır. Ona göre toplumun en yetenekli olanları, en erdemlileri demokrasi ile ters düşüyordu.

Sokrates’in Polis’e ilişkin düşüncelerini benimsemiş ve bunları kendi düşünceleri doğrultusunda yorumlayıp sistemleştirerek siyasal iletişimi doruk noktasına ulaştırmış olan Platon, Eski Yunan’ın en tutucu düşünürlerinden biri olmuştur. Platon’a göre doğruluğu, adaleti içeren gerçek devlet, felsefenin gösterdiği gerçekler altında, politika bilimine göre kurulmuş ve bu şekilde yönetilen devlettir.

Platon'un kafasında sınıflar kesin olarak ayrılmıştır: Top üreticileri (işçiler), askerler ve bilgeler. Toplumu bilgeler sınıfı yönetmeli ve diğerleri ona boyun eğmeliler. Yönetim şekillerini Timokrazi, Oligarşi, demokrasi ve Tirani olarak ayıran Platon bunlardan en çok demokrasi üzerinde durmuş, demokrasiyi eleştirmiş, çok kötü bir sistem olarak nitelendirdiği demokrasinin erdemden, adaletten, doğruluktan uzak olduğunu ileri sürmüştür (2002: 3). Platon'a göre siyasal düzeydeki hizipleşmeler ve parti çekişmeleri de parçalanmanın onarılmaz bir hale gelmesinde etkili olurlar. Her kafadan ayrı bir ses çıkması, hiç kimsenin gerçekte bilgilerin sözlerine kulak asmaması ister istemez şiddeti çağrıştıracaktır (2002: 3).

Yunan dünyasının Platon'dan sonraki en önemli düşünürü olan Aristoteles, Platon'un öğrencisidir. Aristoteles hocası Platon'un savunduğu görüşlerin aksine her devir ve tüm toplumlar için geçerli olacak "en iyi" tek bir yönetim biçimini kabul etmez. Değişik ve çeşitli yönetim biçimleri öngörür ve bunları inceler (Göze, 1982: 49). En iyi yönetimin monarşi olduğunu savunan Aristo, monarşinin bozulmasıyla ortaya çıkacak olan yönetim şeklini (Tiranlık) en kötü yönetim şekli olarak tanımlamıştır. Aristoteles demokrasi kavramını, bir egemenlik şeklini ya da devlet şeklini bir "siyasal yönetim" veya "devlet idaresini karakterize etmek için kullanmıştır. Demokratik devlet yönetimi diğer devlet şekillerinden esas itibarıyla temel kararlara katılanların sayısının çokluğu ile ayrılır. Aristokrasi ve monarşiden farklı olarak demokraside halk, demos egemendir. Aristo'ya göre demokratik yönetimin bir şartı özgürlüktür. Özgürlüğün belirtisi ise sırayla hükmetmek ve yönetmektir. Aristoteles'e göre demokrasinin diğer bir belirtisi köleler gibi dilediği biçimde yaşama özgürlüğüne sahip olmayanlardan farklı olarak demokraside halk, demos egemendir. Aristo'ya göre demokratik yönetimin bir şartı da özgürlüktür. Özgürlüğün belirtisi sırayla hükmetmek ve yönetmektir. Aristoteles'e göre demokrasinin diğer bir belirtisi köleler gibi dilediği biçimde yaşama özgürlüğüne sahip olmayanlardan farklı olarak "istediği gibi yaşama" ilkesidir (1983: 4). Dilediği gibi yaşama demokrasinin ikinci tanımıdır. Bundan mümkünse hiç kimsenin hükmetmemesi ya da hiç değilse sırayla yönetmek sonucu çıkar. Aristoteles'in kuramında demokrasi farklı perspektiflerden örneğin, önce ideal tipleştirme çalışmalarında başvurulan devlet şekilleri öğretisinin bakış açısından analiz edilmektedir. (Schmidt, 2002: 27). Demokrasiyi dört kategoride diğerlerinden

Aristoteles ilerinde en kötü olanını “Aşırı Demokrasi” olarak nitelemekte ve sonu şu şekilde ulaştırmaktadır: Demokrasi türleri içerisinde en kötü olan aşırı demokrasi yaşamın yerine halkın egemenliğine dayanır. Halk yasaların denetiminde bulunmadığında mutlak erke ulaşmayı amaçlar ve bir despot gibi olur. Sonuç olarak diyebiliriz ki, Aristoteles’in demokrasi öğretisi, devlet şekilleri veya siyasal yönetimlerle ilgili daha büyük bir öğretinin tamamlayıcı bir parçasıdır ve ayrıca bu öğreti, siyasal sistemleri sistematik olarak tasvir etme, karşılaştırma ve sınıflandırma denemelerinin temeli olmuştur.

Aristoteles’ten sonra Eski Yunan’da siyasal düşüncenin de yerini alan Epikuros’un toplumsal ve siyasal düşünceleri, atomcu fizik öğretisi ve hedonist ahlak öğretisi ile doğrudan doğruya bağlantılıdır. Epikuros insanların bir arada yaşamalarını kendi çıkarları gereği ve kendi çıkarları sonucu görerek “Sözleşme Teorisinin” ilk esaslarını koymuştur.

Modern demokrasi teorisine katkısı olan diğer bir düşünür Polybios olmuştur. Roma düşüncesinin bir ürünü olan Polybios, Roma siyasal sisteminin teorisini ortaya atmıştır. Yönetimlerin dolaşımlı kuramından hareket eden Polybios, iyi yönetim biçimlerinin (monarşi, aristokrasi ve demokrasi) her birinin özünde bozulma tohumları taşıdığı fikrini ileri sürmüştür. Polybios’a göre bozulmayı önlemenin yolu, bu üç iyi yönetim biimimin en iyi yönlerini alıp bir karma anayasa yapmaktır (Ağaoğulları, 1991: 21). Böylece Roma’nın gücü çeşitli unsurların kesinlikle saptandığı ve birbirini dengelediği bir anayasal düzene bağlanmış olacaktır. Polybios’un çizdiği bu karma anayasa modeli daha sonralar Locke ve özellikle Montesquie’de belirecek olan “erkler ayrımı” kuramına öncülük etmiştir.

“Erkler ayrımı” kuramına ilk değinen John Locke olmuştur. Locke’a göre toplum sözleşmesi uyum gereğinden doğmuştur ve amacı mülkiyetin korunmasıdır. Halkın iradesine dayanan yasama erki üstün egemen bir gc’tür ve toplum kurulurken bu gücü kullanma yetkisi kime verilmişse ona ait olur. Bu nedenle yasama gücünün eseri olmayan bir kural, meşru bir tasarruf sayılmaz ve yasa niteliğini taşımaz. Çünkü bu tasarrufta en önemli unsur olan halkın rızası eksiktir (Göze, 1982: 184). Devlet kişinin bazı doğal haklarına saygı göstermek zorundadır. Eğer devlet bu özgürlüklere

karşı çıkarsa sözleşmenin ruhunu zedelemiş olurdu ki bu da halkın direnme hakkının doğması demektir (Ateş, 1994: 66). “Halkın sesi, halkın sesidir” diyen Locke bu düşüncesiyle tüm Avrupa’nın ve Amerika’nın burjuva devrimlerine felsefi gerekçe vermiştir.

Montesquieu da Locke gibi kuvvetler ayrılığı ilkesini savunmuştur. Bu ilkeye göre yasama, yürütme ve yargı güçleri ayrı ellerde bulundurulmalı, ayrıca bu güçler yeri geldikçe birbirlerini denetlemeli, durdurmalıdırlar. Montesquieu’ya göre demokrasinin karakteristik özelliği halkın yasa koyucu iktidarı kullanması ile anayasa ve tek tek yasalar konusunda karar verme hakkının olmasıdır (Schmidt, 2002: 551). Halkın oy kullanmasının açık olması ona göre demokrasinin temel bir yasasıdır. Montesquieu demokrasinin ilkesinin erdem, aristokratik yönetimin itidal, monarşinin onur, despotizmin ise korku olduğu görüşündedir. Ayrıca egemen olan insan tipi ya da onun siyasal karakteri devlet şeklini biçimlendirmektedir. Ona göre demokrasi daha çok küçük devletlerde başarılı olmaktadır. Bu teoriyle Montesquieu teori ve pratik olarak halk meclisi egemenliğinin bir şehir devletinde veya ona benzer küçük topluluklarda olabileceğini savunan geleneksel demokrasi anlayışına uymaktadır. Montesquieu’ya göre her devlet şeklinin yozlaşma nedeni siyasal-kültürel temellerin erozyona uğramasıdır. Her yönetimin yozlaşması da daima onun temel ilkelerinin yozlaşmasıyla başlar, demokraside daha fazla veya daha az eşitlik, aristokraside iktidarın keyfi kullanma, monarşide aracı güçlerin kalkması ve despotizmde ise iç mantık sayesinde kendini tahrip etme.

“Toplum sözleşmesi” kuramının diğer bir temsilcisi olan Thomas Hobbes ise ana yapıtı “Leviathan”da demokrasiden çok az söz etmektedir. Toplum sözleşmesi görüşünü doğal haklara dayandıran Hobbes’a göre devlet onu kuran insanların eseri olduğuna göre o insanlarda var olan doğal hakların devlette de bulunması gereklidir. Hobbes’ta klasik Yunan’dan bildiğimiz devlet şekilleri, öğretisinde kullanılan üç devlet yönetimi ayrımını benimsiyor; monarşi, aristokrasi ve demokrasi. Bu yönetim şekillerinden en uygun olanının monarşi olduğunu söyleyen Hobbes bu görüşünü dört ana argümanla desteklemektedir. Ona göre en iyi devlet şekli güçlü olarak yöneten otoriter ve hiyerarşik olarak organize olmuş krallıktır. Aristokrasi ve demokrasi ise daha kötü devlet şekilleridir. Hobbes’a göre

sadece monarşide kişisel yarar ile kamusal yarar birbirine denk düşmektedir. Çünkü bir monarkın onuru, zenginliği ve iktidarı yalnız onun uyruklarının zenginliği, gücü ve itibarından belli olur, uyrukları fakir ise kral bir savaşta kendini zayıf olarak görür. Bu nedenle uyruklarının daha iyi refah seviyesinde yaşamasını sağlamak zorundadır. Buna karşın demokrasi veya aristokraside kamusal refahın yükselmesi kişisel çıkar ile zıtlık doğurabilir.

Hobbes'tan farklı olarak J.J. Rousseau mutlak eşitlik ve mutlak demokrasi fikrini savunmuştur."Toplum sözleşmesi" eseri ile anılan J.J. Rousseau sosyal sözleşme görüşü ile sosyal iktidarların insanlar üzerindeki otoritesini rasyonel bir temele dayandırmıştır. Rousseau'ya göre insanların doğal hakları onlara birbiri üzerinde herhangi bir yetki vermemekte ve bu nedenle yetkinin temeli ancak sözleşmeler olmaktadır (1999: 37). Egemenliğin bölünmez ve devredilmez olduğunu savunan Rousseau'ya göre halk egemenliği tüm hukuk düzeninden önce gelmekte ve öncelikle onu temellendirmektedir. Bu bakımdan Rousseau, radikal doğrudan demokratik bir yönetim şeklinin savunucusudur.

Rousseau'nun mesajı temsil ilkesine temelden karşıdır ve çoğunluğu despotik olabileceği tehlikesine karşı güvenli değildir. Eşitliğin özgürlükle çatışabilmesi konusuna Rousseau önem vermemiştir.

Rousseau'nun önem vermediği bu konu Tocqueville'de üzerinde durulan esas konulardan biri olmuştur. Tocquvelli'e göre özgürlükle demokrasiyi uyumlaştıramadığımız takdirde, eşitlik önem kazanacaktır ki bu da demokrasi ve özgürlüğün mahvolması sonucunu doğuracaktır. Demokrasiyi esas itibarıyla iyi bir yönetim şekli olarak kabul etmeyen Tocquvelli'e göre demokrasiyi seçmemizin nedeni onun alternatifsiz olmasıdır. Demokrasiyi sorunların çözümünde en az diğer düzenler kadar genel kabiliyete sahip bir sistem olarak gören Tocquvelli'e göre demokrasinin asıl yararı herkesin gelişmesini korumasında değil, fakat "daha büyük sayıda insanın refahına" hizmet etmesindedir. Bunun sonucunda ise vatandaşın katılım hakkı, vatandaşlık ruhu kuvvetlenmekte, hukukun kabul edilmesi ve gerektiğinde değiştirilecek yasaya uyulması teşvik edilmektedir.

“Amerika’da Demokrasi” adlı yapıtında Tocquvelli demokrasinin sadece güçlü yanlarını değil zayıf yanlarını da analiz etmiştir. Yazara göre demokratik sistemler yiyiciliğe ve rezilliklere karşı korunmuş değildirler. Yiyicilik ve kötülükler, özellikle kitlesel demokratik temelde tehdit edici boyutlar kazanmakta, aristokratik yönetimler ara sıra rüşvet verirken, demokratik yönetimlerin kendisi rüşvetçi sayılmaktadırlar. Tocquvelli’e göre demokrasinin en önemli sorunu ise çoğunluk demokrasisi ile özgürlük arasında ortaya çıkan çatışmadır. Özgürlüğün ilerlemesi eşitliği tehlikeye düşürmekte ve bu da demokrasinin despotizme dönüşme tehlikesini beraberinde getirmektedir. Sonuçta çoğunluğun mutlak iktidarı “çoğunluk tiranlığı”nı getirmektedir. Bu ise Tocquvelli’e göre “felaket ve gelecek için tehlikeli” bir durumdur.

Demokrasinin bu sorunu üzerinde en fazla duranlardan biri de J.S. Mill olmuştur. “Temsili Hükümet Üzerine” adlı yapıtında demokrasiyi savunan J.S. Mill aynı zamanda bireysel özgürlüğün demokrasinin tehdidi altında olduğuna da dikkat çekmiştir. Mill’in demokrasinin niteliğini betimlemesinde, üzerinde durduğu esas iki konu vardır. Kimin temsil edilmesi gerektiği ve bunun ne gibi sonuçları olacağı. Mill siyasal çoğunluğun yönetiminden demokrasinin “genel algılanış biçimi” olarak söz etmekte ve yönetim yetkilerinin her durumda siyasal çoğunluğa verilmesinin demokrasinin “görünürdeki amacı” olduğunu söylemektedir. Mill’e göre demokrasinin iki türü “saf” ile “sahte” olanı arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir. Saf demokrasi halkın tümünün eşit olarak temsil edilen halk tarafından yönetilmesidir. Sahte demokrasi ise halkın tümünün temsil gücünü elinde tutan basit çoğunluk tarafından yönetilmesidir.

Bu “sahte demokrasi” tuzağına düşmemek için Mill’e göre tek çare nispi temsile dayalı seçim sistemini uygulamaktır. Böylece nitelik ile nicelik, bilgi ile sayısal çokluk dengelenecektir.

“Temsili Yönetim” başlıklı kitabında Mill, siyasal kurumların reformu konusunda bir dizi teklif sunmuştur. Mill’in bu teklifleri modern demokrasiye doğru gelişme için açık görünen ve diğer yandan çoğunluğun tiranlığına karşı, aynı şekilde vatandaşların yanlış bilgilendirilmesine ve gelişmesini engellemeye karşı önlemler

alan bir düzen için tavsiye niteliğindedir. Mill'in projesi, demokrasi ilkesi konusunda pek çok sınırlamalar ve sayısal çoğunluğun egemenliğine karşı pek çok duygular içeren bir egemenlik düzeni öngörmektedir. Mill'in bu öngörülerini İngiltere'de yükselen burjuva sanayi toplumunun etkilerini taşımaktadır.

İngiltere'de burjuva sanayi toplumunun yükselmesinden etkilenen diğer bir düşünür de Karl Marx olmuştur. Fakat Marx'ın siyasal konumu onu Mill'den önemli biçimde ayırmıştır. Mill, ılımlı temsili demokrasiyi savunurken, Marx devrimci doğrudan demokrasi kuramını savunmaktadır. Marx için demokrasi, ya devrimci işçi hareketinin siyasal hükümlanlığı elde etmesinin yararlı aracı, ya da burjuvazinin sınıfsal egemenliğinin bir aracıdır. Marx'ın eserlerinde demokrasi öncelikli bir konumu veya bir kurumlar düzeninin sürecini ifade etmez, aksine bir kurtuluş olarak yorumlanan bir geçiş veya nihai durumu, öncelikle devlet ve toplum ayrımının kalkması anlamında, Komünist Manifesto'daki ifadesiyle "proletaryanın egemen sınıf konumuna yükselmesi" anlamında ancak kapitalizmin aşılmasından sonra komünizmde gerçekleştirileceğini ifade eder (1998: 21). Bu bakımdan Marx'ın demokrasi savunuculuğu proleter demokrasi için parti hareketi olarak ortaya çıkmakta ve ondan insanın kendini gerçekleştirme ve kurtuluşunu beklemektedir.

Marx demokrasiyi liberal düşüncelerin dışında yorumlayan bir düşünür olarak asla demokrasiye karşı tavrı almamıştır. Marx'a göre özgürlük, ekonomik özgürlüğü içermedikçe anlamsız ve eksiktir. Marx'a göre bireylerin toplum dışında sayılmadıkları bir devlet biçimi ancak gerçek demokrasi olarak sayılabilir.

Marx'ın teorisinde biri çatışma toplumu, diğeri uyum toplumu olmak üzere iki toplum tipi bulunmaktadır. Marx bu toplum tiplerinden uyum toplumunu "gerçek demokrasi" olarak adlandırıp çatışma toplumunun şekilsel olarak nitelediği, devlet gücüne karşı garantilerini, kuvvetler ayrımını, yargı güvencesinin korunmasını anayasaya veya "halklar belgesi" gibi kurumlarını reddetmektedir (Ateş, 1994: 95).

Marx'ın demokrasi kuramına katkısı, onun devrime elverişli olduğunu ileri sürmesidir (Schmidt, 2002: 109). Devrimci doğrudan demokrasi kuramı devlet iktidarının serbestliğine karşı etkili bir güvenlik öngörmektedir. Bu nedenle devrimci doğrudan demokrasi kuramı sadece aşırı eşitlikçi unsuru değil, bunun yanında

otoriter bir unsunu da kendinde barındırmaktadır ki, bunu ileriki bölümleri incelerken daha açık görebileceğiz.

5. Modern Demokrasi Kuramları

Buraya kadar incelediğimiz demokrasi kuramları klasik demokrasi öğretileridir. Bu öğretilen geniş devletlerdeki gelişmiş demokratik yönetimler ve yönetim gerçekliği tecrübesi olmaksızın 20. yüzyıldan önce ortaya çıkmışlardır ve tüm bu kuramlara baktığımızda hepsinin de kendine has belli kısıtlamaları olduğunu görmekteyiz. Genel olarak bu kuramların hiçbirinde eşit seçme hakkından söz edilmemiş, demokrasinin ancak küçük devletlerde gerçekleştirilebileceği görüşü savunulmuştur. Ayrıca klasik demokrasi kuramlarında genellikle demokrasi düşüncesi kuşkuyla karşılanmıştır.

Demokratikleşme çabaları, eski demokrasi öğretilerinden ancak sınırlı düzeyde bir şeyler öğrenebilmiştir (Schmidt, 2002: 114). Özellikle demokrasinin işlevsel şartları bakımından baktığımızda yapılan tartışmaların, küçük topluluklarla sınırlanmasıyla ve demokrasinin yaşamsal ilişkilerinin büyük ölçüde tekdüzeliği ve homojenliği gibi iddialı şartlarla sahip olduğu teziyle karşılaşmaktayız.

20. yüzyıldan itibaren siyasal hareketliliğin ve ekonomik gelişmenin artması, toplumsal ve ekonomik sürece yoğun devlet müdahaleleri, seçme-seçilme hakkının genişletilmesi ile birlikte ortaya kitlesel demokrasi kuramları çıkmıştır. Bu kuramlar klasik demokrasi kuramlarından daha gelişmiş olan bilimsel ve pratik siyaset bakımından daha önemli olan demokrasi kuramlarıdır. Biz bu kuramları modern demokrasi kuramları başlığı altında inceleyeceğiz.

5.1. Elitist Demokrasi Kuramı

Elitist Demokrasi Kuramında demokrasi halkın yönetimi olarak ele alınmaz, aksine halkın içinden çıkan bir elit aracılığıyla yönetilmesi olarak ele alınır. Bu kuramın en büyük temsilcisi Max Weber olmuştur. Weber'in seçkin demokrasi kuramı saf bir elit kuramı değil, aksine taraftarlık için rekabet eden elit-kitle ilişkilerini tartışan bir kuramdır. Weber sadece demokrasi kuramıyla ilgilenmemiştir.

Demokrasi kuramı daha çok onun egemenlik sosyolojisinin bir parçasını oluşturmuştur. Weber'in ünlü eseri olan "Siyasal Yazılar" da onun bilhassa idarenin birliğini ve yönetimin güvenliğini güvenceye almak istediğini görmekteyiz. Weber bu eserinde halkın isim bakımından ürperdiği bir demokrasi tipini ısrarla savunmaktadır. O, güçlü biçimde örgütlenmiş ve Amerikan "parti makineleri" tipinde birbiriyle rekabet eden partiler temelinde "plepistler önder demokrasisine" yer açmak istiyordu.

Weber'e göre önder demokrasi egemenlik adlıdakilerin iradesinden üretilen ve sadece onunla yaşamaya devam eden bir meşruiyet formu altında gizlenen karizmatik egemenliğin bir varyantıdır. Bu tür egemenlikte önder "kendi siyasal taraftarlarının onun kişiliğine sadakati ve güveni sayesinde" egemen olur. Kitlesele demokrasi taraftarı olmayan Weber, ekonomik ve toplumsal olarak bağımsız kişiliklerden oluşan bir elitin bütün ulusu temsilen konuşmasının daha uygun olacağı görüşünü savunmuştur.

Analizlerini Almanya örneğinde açıklamaya çalışan Weber'e göre Alman İmparatorluğu daha çok kurumlar düzeni bakımından ciddi yapısal aksaklıklar göstermiştir. Bu nedenle o Almanya'da siyasal işletmenin yapısal eksikliklerini 5 kategoriye ayırmış ve bu çözümlenmeyle kendi demokrasi kuramının bir nevi savunmasını yapmıştır (Schmidt, 2002: 119-121).

Weber'in bu imparatorluk eleştirisi Almanya'daki otoriter özellikli kapitalizmin de eleştirisini kapsamaktadır. Weber'e göre ranttan önce kara, memuriyetten önce siyasal rekabete, değer hiyerarşisinden önce değer çatışmasına ve uyumdan önce özerkliğe öncelik tanınmalıdır. Ancak bu yolla kapitalizmin patriarkal feodal vesayetten özgürleşmesi ve siyasetin bürokratik baskılardan kurtulması mümkündür. Demokrasinin bizatihi amaç olmadığını savunan Weber, kamusal hayatla ilgili pek çok konuda halkın değil, bürokrasinin egemen olduğunu söylemektedir.

Bu açıklamalardan da görüldüğü gibi Weber demokrasi kuramına özsel katkıda bulunmuştur. Özellikle "kitlenin güvendiği adam" olan bir siyasal önderin demokrasi açısından taşıdığı anlam konumuz açısından çok önemlidir. Nitekim eski

SSCB Cumhuriyetlerinin demokrasiye geçiş süreçleri Weber'in bu kuramıyla daha net anlaşılmaktadır.

5.2. Ekonomik Demokrasi Kuramı

Ekonomik demokrasi kuramı ise elitist demokrasi kuramından farklı olarak seçmen oylarına ve oligusal olarak siyasetin insan sunumuna göre işleyen demokratik pazarın siyasal-ekonomik analizine dayanmaktadır. Bu kuramın esas temsilcileri Joseph Schumpeter ve Anthony Downs olmuştur.

Düşüncelerini eski ve yeni elit kuramlarına ve Weber'e dayandıran Schumpeter, ekonomik demokrasi kuramının düşünce yapısını kendisinin en ünlü eseri olan "Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi" adlı yapıtında açıklamıştır. Ona göre demokrasiyi bir kurumlar düzeni veya halkın siyasal önderin seçimine ve görevden alınmasına katıldığı siyasal kararların alınmasının yöntemi olarak tanımlayabiliriz.

Schumpeter'e göre klasik öğretinin değerlendirilmesi bakımından demokratik yöntem "siyasal kararların alınmasına ilişkin bir kurumsal düzendir. Bu düzen halkın tartışma konularında karar vermesini sağlar ve toplanıp onun iradesini uygulayacak kişileri seçerek kamu yararını gerçekleştirir. Schumpeter buna karşılık farklı bir demokrasi tanımı teklif etmektedir. Bu tanıma göre "Demokratik yöntem, siyasal kararların alınmasını sağlayan kurumlar düzenidir. Bu düzende bireyler halkın oyları için bir rekabet mücadelesi yaparak karar yetkisini elde ederler" .

Schumpeter ünlü eserinde Marx'ı bir bilimsel analiz temsilcisi olarak yorumlamaktadır. Ona göre ekonomik nedenler dolayısıyla kapitalizm varlığını sürdürmeye devam edecek, fakat kurumların dönüşümü nedeniyle kapitalist sistemin altının oyulduğu ve sosyalizm yolunun açıldığını belirtmektedir. Sosyalizmin asla bir savunucusu olmayan Schumpeter, fakat bu düzenin kapitalizmden daha iyi işleyeceğini söylemiş ve daha da ileri giderek büyük tartışma yaratan tezini ortaya atmıştır. Bu teze göre sosyalizm ve demokrasi uyum içindedirler.

Daha önce incelediğimiz klasik demokrasi kuramları Schumpeter'e göre çok zayıf temellere dayanmaktalar. Bu temellerden ilki kamu yararı tezidir. Schumpeter'e göre "bütün halkın rasyonel argüman sayesinde üzerinde uzlaştığı ve birlik oluşturduğu belli bir kamu yararı" gibi bir şey yoktur. Böyle bir şey olsa bile bu amaca ulaşmak için gereken araçlar konusunda ortak bir kanı mevcut değildir. Ortak bir kamu yararının olmayışının mantıksal sonucu olarak özel bir kavram olan "halk iradesi" kavramı da ortadan kaybolmaktadır. Diğer bir kavram olan "rasyonel insan" kavramı da Schumpeter'e göre zaman ve mekâna bağlı olarak farklılık göstermekte ve evrensel olmaktan çıkmaktadır.

Demokrasi kavramıyla ilgili olarak Weber'in bürokratikleşme, parlamenterleşme ve demokratikleşme konularındaki analizlerine dayanan Schumpeter, bu kavramları kurumlar teorisi, rekabet teorisi ve kitle psikolojisi boyutlarıyla tamamlamıştır (Schmidt, 2002: 132). Ayrıca Schumpeter demokrasilerin işlev şartlarını da kendi eserinde tartışmış ve bu bakımdan da Weber'i aşmıştır.

Demokrasiyi "kapitalist sürecin bir ürünü" olarak ele alan yazar, burjuva toplumunun kendini tahrip ettiğini savunmuştur. Ona göre burjuva toplumu "burjuva asıllı olmayan kişileri siyasal sınıfa aktararak, siyasal önder olarak başarılı olan bireyler ortaya çıkararak, fakat kendi başarılı siyasal sınıfını yaratmayarak" demokratik yönetimin bir işlev şartını tahrip etmiştir.

Ekonomik demokrasi kuramının bir diğer temsilcisi olan Anthony Downs ise "Ekonomik Demokrasi Kuramı" adlı eserinde Schumpeter'in rekabet ve demokrasinin birbirlerini etkiledikleri kuramını biraz daha ileri götürmüştür. Downs yaptığı inceleme sonucunda fayda-maliyet esasına göre dengeli hareket eden bencil-rasyonel aktör düşüncesini siyaset dünyasına aktarmıştır. Downs'un bu anlayışı "ekonomik siyaset kuramı" adını almıştır.

Ekonomi biliminin düşünce dünyasını kendi demokrasi kuramına taşıyan Downs, özellikle rasyonel davranan tüketici ve üreticiler anlayışını partiler arası rekabete ve hükümetler, partiler ve seçmenler arasındaki ilişkilere aktarmıştır. Buna göre siyaset "karmaşık bir değişim sistemi" olarak, aynen kendi çıkarını maksimize eden iş adamının (partiler) ve alıcıların (seçmenler) ilişkiye girdikleri bir siyasal

pazar olarak ele alınır (Schmidt, 2002: 137). Kısacası aktörler, yalnız fayda-maliyet bilançosunu göz önünde bulundurarak alternatif kararların rasyonel ölçülüğü temelinde hareket ederler.

Downs'a göre demokratik siyasal sistemlerde partiler, kâr amaçlı bir ekonomik düzende işadamlarına benziyorlar. Onların siyaseti siyaset alternatiflerinin en uygun fayda-maliyet ilişkisine uygundur. Siyasal partiler, kendilerini ifade ettiklerinden veya herhangi bir normatif kuramın salık verdiğiinden farklı davranıyorlar. Görüldüğü gibi Downs'un siyaset analizinde birincil olarak kullanım değeri değil, değişim değeri önemlidir.

5.3. Çoğulcu Demokrasi Kuramı

Çoğulcu demokrasi kuramı demokrasi analizine “grup politikası” dinamiğinin dâhil edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu kuramın savunucuları seçim yarışması ile örgütlü çıkar gruplarının faaliyetleri arasındaki iç bağlantıları ortaya koymak suretiyle, modern demokratik siyasetin fiiliyatta fazlasıyla yarışmacı olduğunu ve siyaset sonuçlarının bütün taraflar için daha tatminkâr olduğunu ileri sürmüştür. Çoğulcu görüş batı demokrasilerinde iktidarın dağılımının araştırılması sonucu ortaya çıkmıştır. Çoğulcu görüş savunucularına göre, iktidar hiyerarşik olarak değil yarışmacı şekilde düzenlenmiş olup, farklı çıkarları (işveren örgütleri, sendikalar, siyasi partiler, etnik gruplar, öğrenciler vs.) temsil eden çok sayıda grubun arasındaki “sonsuz bir pazarlık süreci”nin ayrılmaz bir parçasıdır (Erdoğan, 2001: 203). Toplumda var olan hihipler istikrarın yapısal bir kaynağı ve demokrasinin temel bir ifadesi sayılmalıdır.

Çoğulculuk modern siyaset biliminde daha çok, çok üyeli olarak örgütlenmiş, monist olmayan irade oluşum şekillerini ve siyasal düzenleri nitelemek üzere ampirik ve normatif bir kavram olarak anlaşılmaktadır (Schmidt, 2002: 147). Çoğulculukta vatandaşlar ve örgütlenmiş diğer çıkar grupları genellikle özerkliklerini sürdürdükleri için farklı çıkarlar arasında uzlaşmanın olmasına olduğu gibi çatışmanın yaygınlaşmasına da açıktır. Bu kuram taraftarlarına göre demokrasinin bir ülkede başarılı olması şansı o ülkede hangi sınıfın egemen olmasında değil, daha çok o ülkenin sosyal yapısının ve siyasetinin çoğulcu biçimde düzenlenmesinden asılıdır.

Çoğulcu demokrasi kuramı sadece kitlesel demokrasiyi değil, bununla birlikte partilerin seçmenler için rekabetini, çıkar birliklerinin anlamlı rollerini ve devletin ekonomik ve toplumsal alanlara müdahalesinin artmasını olumlu olarak değerlendirerek, daha önce incelemiş bulunduğumuz, klasik, seçkinci ve ekonomik demokrasi kuramlarını aşmıştır. Ayrıca bu kuram savunucularına göre istikrarlı bir demokrasi için çatışma ve uzlaşmanın olması gerekmektedir. Bir ülkedeki çatışma ve uzlaşmanın sınırlarını ise o ülke toplumunun siyasal kültürü belirlemektedir.

Çoğulculuk kuramının değerlendirmesine göre demokrasinin var oluş şartları şimdiye kadar bilinen demokrasi kuramlarının görüşüne göre daha da karmaşıktır. Bu konuda sadece görece yüksek sosyal farklılaşma ve siyasal çok üyelilik önemli değildir. Demokrasinin hem toplum ve devlet kurumları, hem de bu alanlara aracılık eden kurumlar bir denge durumunda bulunduklarında yaklaşık olarak dengede olduğu tezi de önemlidir. Eğer böyle bir denge yoksa devlet örgütlenmiş çıkarlar arasında “mücadelede eşitlik” sağlayarak dengeyi kurmaya çalışmalıdır.

5.4. Sosyal Demokrasi Kuramı

Özgürlük ve eşitlik kavramlarının demokrasi tartışmasında son derece önemli bir yeri vardır. Buraya kadar yapılan incelemelerimizde genel olarak demokrasinin özgürlük yanının ağır bastığı, eşitliğin ise kanunlar önünde eşitlik biçiminde tanımlandığını gördük. Sosyal demokrasi kuramı ise daha çok eşitlik kavramı üzerinde durmakta, aktif ve genişlemeci bir demokrasi anlayışını benimsemektedir. Bu kurama göre demokrasinin işi, devlet, toplum ve ekonomiyi ıslah etmek, siyasal demokrasiyi topluma yaymak ve eşitliği sağlamak amacıyla iktidar ve bölüşüm yapılarını kontrol etmektir (Schmidt, 2002: 155). Bu kuram savunucularına göre gerçek demokrasi; siyasal hak ve ödevlerin toplumsal-ekonomik kurumlara ve süreçlere yaygınlaştırılması, hukuki hakların tanzim ve genişletilmesi ve toplumda ekonomik çıkarların özerk ve demokratik olarak örgütlenmesi gibi şartları taşımaktadır.

Sosyal demokrasi kuramı sadece katılım yönelimli değil, aynı zamanda devletçi olan bir bileşen de içermektedir. Bu nedenle sosyal demokrasi kuramı aşırı

devletçi ve reformcu devletçi kuramlara ayrılmaktadır. Marx'ın devrimci doğrudan demokrasi kuramı aşırı devletçi kuram arasında yer alırken, Batı Avrupa'nın sosyal demokrat partilerinin teori ve pratiği, Avrupa'daki Katolik işçi hareketinin ve Hıristiyan demokrat partilerin devlet ve özellikle sosyal devlet öğretileri, anayasa siyaseti ve kamu hukuku öğretisi içinde yer alan sosyal hukuk devleti kuramı ise reformcu-devletçi kuram arasında yer almaktadır.

Marxist devrimci doğrudan demokrasi kuramına daha önce kısaca değinmiştik ve ileriki bölümlerde bu konuya tekrar değineceğimiz için burada daha çok reformcu-devletçi sosyal demokrasi kuramının üzerinde duracağız.

Radikal-devletçi kuramından farklı olarak reformcu kuramda devletçilik, anayasal devletle, federalist dengelerle ve karşı güçlerle dengelenmiştir. Bu kuramın demokrasi anlayışı ekonomik ve sosyal iktidara karşı korunma düşüncesinin yanı sıra eski kuvvetler ayrımı öğretisinin ve liberal kuramın temel düşüncelerini benimseyen bir demokrasi anlayışıdır (Schmidt, 2002: 157). Bu kuramın esas temsilcisi olan Edward Bernstein'e göre demokrasi hem amaç hem de araçtır. Demokrasi sosyalizmin mücadele aracıdır ve sosyalizmi gerçekleştirme şeklidir. Bernstein demokrasiyi, sosyalist hareketin demokratik burjuva haklarının evrensellik talebini gerçekleştireceği postulatından hareketle, sosyalist siyasetin amacı ve aracı olarak temellendirmiştir. Ona göre demokrasinin siyaset, ekonomi ve kültürde kayıtsız şartsız kullanılması sosyalizmin mahiyeti gereğidir.

Sosyal devlet kuramında siyasal demokrasinin toplumsal demokrasiye doğru genişletilmesi savunulmaktadır. Ayrıca sosyal demokrasi kuramı siyasal katılma, demokratik iradenin oluşması ve demokratik olarak meşrulaştırılmış karar alma süreçlerinin cereyan ettiği varsayımına dayanmaktadır ki, bu varsayım bireysel önceliklerin kolektif kararlarında şekil değişimine uğraması nedeniyle sorunlu bulunmaktadır. Bu soruna ise katılımcı demokrasi kuramında daha geniş yer ayrılmıştır.

5.5. Katılımcı Demokrasi Kuramı

Katılımcı demokrasi kuramı esas olarak sosyalist söylem tarafından ortaya atılan kapitalist toplumda demokrasinin olamayacağı eleştirisini karşılamak amacıyla ortaya atılmıştır. Bu kuram oy kullanma hakkına sahip olanların çerçevesini genişletmek ve oy verenlerin kamusal işler konusunda konuşma, irade oluşturma ve karar vermeye katılımını yaygınlaştırmak ve yoğunlaştırmak ister (Schmidt, 2002: 165). Bu kuram savunucuları katılım imkânlarının maksimize edilmesine ve henüz demokratik düzenin nezareti altında bulunmayan toplumsal ve ekonomik alanların demokratikleşmesine özel bir değer vermekteler. Katılımcı demokrasi, söylem olarak toplumun bütün bireylerinin siyasal açıdan eşit olduğu, seçme ve seçilme süreci içinde hiçbir engelin işlemediği, halkın sürekli olarak kendi temsilcilerini izlediği ve temsilcilerin de onlara sürekli olarak hesap verdiği varsayımına dayanmaktadır (Şaylan, 1998: 82). Esas tez ise “her vatandaşın ve oy kullanma hakkına sahip olanların tümünün siyasal iradesinin, siyasal iradenin oluşum ve karar sürecinin ürünü olduğu” tezidir.

Katılımcı demokrasi savunucuları iki temel okula ayrılmışlardır. Bunlardan ilki ampirik-analitik yönelimli, diğeri ise daha çok normatif toplum ve siyaset kuramıyla ilgilidir. Normatif okul katılımcı demokrasi kuramına önemli katkılarda bulunmuş ve bu nedenle daha çok tercih edilmiştir. Bu okulda olması gereken durum, form, şartlar ve etkiler olarak incelenmektedir.

Günümüzde çağdaş toplum ve devlet düzenlemesi içinde bütün yurttaşlar karar sürecine etkin bir biçimde katılamamakta, ancak politik seçkinler ve önderler aracılığıyla bir seçim yapmaları mümkün olmaktadır. Bundan hareket eden Sartori'ye göre katılımcı demokrasi seçimden seçime gidip oy vermekten başka bir şey değildir ve olmamalıdır (1993: 124). Bu yaklaşıma göre demokrasinin varlığı için halkın rolü çok önemlidir ama aynı zamanda minimaldir. Oy verme dışında, katılım demokrasinin “olmazsa olmaz” öğelerinden biri sayılmayacaktır. Bu durumda katılım sadece bir “etkileme süreci” sayılabilmektedir. Buna göre de katılımcı demokrasiyi, siyasal gücün kullanımının toplumdan etkilendiği “siyasal rejim” olarak tanımlayabiliriz (Şaylan, 1998: 84). Etkileme sürecinin niteliği ise

iletişim ve sivil toplumun örgütlüğüne bağlıdır. Buradan çıkan sonuç ise açıktır: Katılımcı bir demokrasiyi gerçekleştirmek için “olmazsa olmaz” koşullardan biri kapsamlı bir iletişim ve bilgilenme özgürlüğü, diğeri ise sivil toplum örgütleridir. Ancak bu iki bileşenin etkin bir biçimde varlığını sürdürdüğü toplumlarda katılımcı demokrasiden söz edebiliriz. Azerbaycan’da demokrasinin işleyişi açısından bu ileriki incelemelerimize referans oluşturacaktır.

6. Demokrasi Modelleri

Buraya kadar yapılan incelememizde genellikle demokrasinin teorik yönünü incelemeye çalıştık. Ortaya çıkan sonuç tüm bu teorilerin hepsinin özgürlük düşüncesine dayanmasıdır. Demokrasinin dayandığı bu özgürlük ilkesi çeşitli siyasal, ekonomik, sosyal doktrinler ve dünya görüşleri tarafından değişik biçimlerde yorumlanmış, değişik özelliklerde ve birbirine zıt, birbirinden farklı tarzda demokrasiler gelişmiştir.

Dünyanın farklı bölgelerinde demokrasi farklı şekiller almış ve oldukça geniş ideolojik ve siyasal taleplere uyum sağlamıştır. Pek çok siyasi fikir gibi demokrasi de siyasal uygulamaların yanı sıra içinde uygulandığı toplumun tarih ve sosyal gelişimiyle şekillenmiştir. Fakat tüm demokrasi modellerinin demokrasinin temel ilkelerine ve ana unsurlarına sahip olduğunu söyleyemeyiz. Bu modellerden en yaygın ve en çok uygulanma imkânına sahip olan modeller aşağıda ele alınmıştır.

6.1. Liberal Demokrasi

Bir siyasal rejim ya da düzenleme olarak demokrasi, çoklukla liberalizmle özdeş sayılmakta ve çoğu kez somut siyasal rejim “liberal demokrasi” tamlaması ile adlandırılmaktadır (Şaylan, 1998: 26). Bu görüşün savunucuları olan liberal demokratlara göre, liberal demokrasi, demokrasinin mümkün olan yegâne türüdür. Değer demokratik oldukları iddia edilen siyasi sistemler sahte demokrasilerdir. Bu görüşe karşı olan, özellikle Marxist düşünce savunucularına göre ise liberal demokratik rejimler aslında demokratik olmayan sosyal ve siyasal biçimlerin varlığını gizleyen kapitalist veya burjuva demokrasileridirler.

Klasik liberal demokrasi, liberalist düşüncenin bir uzantısı olarak batı toplumunun meydana getirdiği bir üründür. Anavatanı İngiltere olan bu düşünce sisteminin dayandığı ekonomik temel kapitalizm olduğundan bireyci bir karakter taşımaktadır. Aynı zamanda liberal demokrasiler “rıza dayalı yönetim” fikri üzerinde temellendirilmektedirler. Yönetimin var oluş nedeni vatandaşların haklarını korumak ve ihtiyaçlarını karşılamak olduğundan vatandaşlar da yönetilmeye rıza göstermektedirler (Heywood, 1999: 77). Liberal demokrasi başta ekonomik alan olmak üzere kamu alanına devlet müdahalesinin azaltılmasına çalışmakta ve bu çerçevede hukuk devletinin egemen olmasına önem vermektedir. Mutluluk adına insanların elde etmek istedikleri şeylerin çokluğu ve farklılığı ile birlikte özel alanın korunması anlamına gelen bireysel hakların üstünlüğü, liberal siyasal düzenin anahtar unsurudur.

Erdoğan’a göre liberal demokrasi, “halkın temel siyasal kararlar aldığı, ama onun alabileceği kararlar üzerinde sınırlamaların bulunduğu” bir siyasal sistemdir (Erdoğan, 2001: 206). Buradan çıkan sonuç demokrasiyi benimseyen bir toplumun mutlaka liberal olması gerektiğidir. Liberal olmayan bir demokrasi mutlaka totalitarizme götürecektir.

Fakat Yayla’ya göre demokrasinin zıddı veya alternatifi totalitarizm değil, otoriteryanizmdir. Totalitarizm ise liberalizmin zıddıdır (1999: 61). Rejimi totaliterleştiren ülkelerde demokrasinin ortadan kalkması liberalizmin yok edilmesinin kaçınılmaz ve fakat zaman bakımından daha sonra gelen bir sonucu olmaktadır. Yayla’ya göre liberalizmle demokrasi arasında bir iç içe girmişlik söz konusu olsa da ikisi arasında farklılıklar da ortaya çıkmaktadır.

Demokrasinin önde gelen teorisyenlerinden olan Giovanni Sartori’ye göre ise liberal demokrasi iki ayrı unsurdan oluşmaktadır. Birinci unsur halkı özgürleştirmek (liberalizm), ikinci unsur ise halkı yetkilendirmektir (demokrasi). Başka bir anlatımla liberal demokrasi halkı zorbalıktan korumak anlamına gelen “demoprotection” ve halk yönetimini uygulamaya geçirmek anlamına gelen “demo-power” unsurlarından meydana gelir. Birinci unsur negatif özgürlüğün, ikincisi ise pozitif özgürlüğün kurumsallaşmasını ifade eder (Erdoğan, 2001: 206).

Bugün kısaca demokrasi adıyla ifade ettiğimiz siyasi yönetim biçiminin tam adı liberal demokrasidir. Fakat bu liberalizmin bir insan ve toplum tipini empoze etmeyi içerdiği anlamına gelmemektedir. Liberal demokrasi, değişik ve hatta zıt dünya görüşü, hayat tarzı ve ideolojilere yaşama alanı tanımaktır. Bunun ana şartı, her görüş ve eğilimin liberal demokrasinin ortak toplumsal var oluşun en barışçıl zeminini sağlayan negatif özellikli genel çerçevesinin benimsenmesidir (Yayla, 1999: 65). Bu çerçevenin gerekliliğini fark edemeyen demokrasiler eksik ve yetersiz kalmakta, belirgin anti demokratik özellikler taşımaktadır.

6.2. Marxist Demokrasi

Daha önce de değindiğimiz gibi Marxist düşünce savunucuları liberal demokrasiye karşı çıkmış ve onu sınıf baskısı gerçeğini gizleyen yapmacık bir “kapitalist demokrasi” modeli olarak görmüşlerdir. Marxist düşünce savunucularına göre özgürlük, insanların özünde var olan bir özellik değil, gelişim ve biçimlenme sonucu kazanılan bir değerdir. Bir toplumun ekonomik ve sosyal yapısı o toplumun siyasal düzenini belirler; bu açıdan gerçek demokrasi ancak gerçek özgürlüğün sağlanabileceği sınıfsız toplumlarda mümkün olacaktır (Göze, 1982: 51-52). Bu nedenle, gerçek demokrasi, sınıf sisteminin yıkılmasını ve Marx’ın kendisinden sınıfsız, sosyalist bir toplumu anladığı “sosyal demokrasinin” kurulmasını gerektirir.

Marxist demokrasi terimi Ortodoks komünist siyasal sistemleri tanımlamak için kullanılmıştır. Bu sistemlerin en belirgin özelliği ise tek bir ideolojiye dayanmaları olmuştur. Marxist demokraside iktidar, Marxizm ideolojisinin uygulayıcısıdır ve bu demokrasi türünün temelinde işçi sınıfı bulunmaktadır. Bireysel mülkiyet yerine üretim araçlarının kamunun kontrolünde bulunduğu Marxist demokrasilerde önemli olan özgürlük değil, insanın özgürleştirilmesidir. Çünkü liberal demokrasilerde gerçek yönetici sınıf “halk” değil, hem ekonomiyi hem de devleti denetimi altında tutan burjuvazidir.

Marx’a göre gerçek demokrasi, sınıf sisteminin yıkılmasını ve Marx’ın kendisinden sınıfsız, sosyalist bir toplumu anladığı “sosyal demokrasinin kurulmasını gerektirir. Bununla birlikte Marx kapitalist devlet yıkıldığında ortaya çıkacak yeni sosyalist ve komünist toplumun uygulayacağı siyasal örgütlenme şekli hakkında pek

az fikir beyan etmiştir. (Heywood, 1999: 80). Marx'ın daha az fikir beyan ettiği bu konu, dünyanın ilk "proletarya devletinin kurulmasından sorumlu olan V.İ. Lenin tarafından daha ayrıntılı bir şekilde geliştirilmiştir.

Lenin, Marxist sınıf analizini kabul etmekle beraber, siyasal örgütlenme gerekliliğini vurgulayarak, Marx'ın halk devriminin kaçınılmaz bir şekilde kendiliğinden gerçekleşeceği inancını değiştirmiştir. Lenin'e göre proletarya kapitalizme karşı kendiliğinden bir devrim gerçekleştiremez ve bunu ancak öncü bir partinin (Vanguard Party) yönlendirmesiyle yapabilir. Marxizm'le donanmış olan bu parti, proletaryanın gerçek çıkarlarını algılayabilecek ve işçi sınıfını devrimci mukadderatına doğru yönlendirebilecektir (Heywood, 1999: 80). Bolşevikler Rusya'da iktidarı ele geçirdikten sonra bu teori "Leninist Demokrasi"nin köşe taşı olmuştur.

Lenin "Devlet ve ihtilal" adlı eserinde demokratik cumhuriyetin kapitalizmde olanaklı en iyi devlet biçimi olduğunu söylemektedir (1978: 26-27). Buradan hareketle Lenin, işçi sınıfının içerik ve işlevlerinin sınıfsal niteliğinden dolayı, sınıf mücadelesi içinde politik özgürlüklerden temsili kurumlardan ve seçim ilkelerinden vazgeçemeyeceğini söyler (Aksoy, 1990: 139). Lenin'e göre proletaryayı ve köylülüğü gerçek özgürlüğüne kavuşturmak için burjuva özgürlük ve ilerleme yolundan gitmek gerekiyordu. Lenin parlamenter demokrasiyi, sadece sosyalizme geçiş sürecinde siyasal ve ideolojik mücadele için yararlanılan bir araç değil, aynı zamanda sosyalizmin kuruluşunda da yararlanılan bir araç olarak görüyordu. Lenin'e göre sosyalizm, demokrasi olmadan imkânsızdı. Fakat bu geçici bir durumdu ve toplumsal sınıfların ortadan kalkmasıyla birlikte devlet ile demokrasi de ortadan kalkacaktı (Aksoy, 1990: 141). Kısacası demokrasi dar anlamda, yani bir siyasal örgütlenme modeli olarak varlığını korumaya devam edecektir.

Lenin'e göre komünist toplumla birlikte "gerçekten tam, gerçekten hiçbir istisna tanımayan bir demokrasi olanaklı duruma gelecek ve uygulanacaktır" Demokrasi ancak o zaman sönecektir. (1978: 101). Bu son alıntıdan da gördüğümüz gibi demokrasi Lenin'de geçiş sürecine denk gelen bir siyasal yönetim biçimi olmaktan öteye gitmemiştir.

Fakat Marxist-Leninist demokrasi modeli, istikrarlı ve sorumlu bir siyasal sistem tesis etmekte başarısız olmuştur. Lenin'in partinin ve özellikle parti liderlerinin işçi sınıfına karşı duyarlı ve sorumlu kalmalarını sağlayacak herhangi bir mekanizma kuramaması parti içindeki demokratik süreci ve serbest tartışmayı bastıran ve kişisel bir diktatörlük kurmayı hedefleyen Stalin'in parti lideri olmasına neden olmuştur. Stalin'in başlattığı sert tasfiyeler serisiyle parti, hükümet ve ordudaki muhalefetin tamamı ortadan kalkmış, Sovyet halklarına karşı adeta sivil savaşa girişen "Stalinist diktatörlük", "Leninist demokrasi"yle yer değişmiştir.

1985 yılında komünist partinin başına gelen Mihael Gorbaçov "Glasnost ve Açıklık" sloganı altında siyasal tartışmanın sınırlarını genişletmiş ve yeni Sovyet parlamentosunda yarışmacı seçimlerin uygulanmasını teşvik eden "Leninist Demokrasi" görüşüne geri dönmüştür. Daha sonra 1990 yılında komünist partinin anayasal olarak garanti edilen iktidar tekeli kaldırılmış ve batı tarzı yarışmacı siyasal sistem kabul edilmiştir. Sonuç olarak, Sovyet Komünist Partisi yönetme hakkının ideoloji üzerinde temellendiği şeklindeki inanca dayanan Leninist doktrini terk etmiş ve yönetme gücünün sadece yarışmacı seçimlerle başarılı olarak kazanılabileceğini ima eden liberal ilkeyi kabul etmiştir. 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan tüm yeni devletler liberal demokratik siyasal yapıları seçerek Leninist doktrini tamamen terk etmişler.

6.3. Üçüncü Dünya Demokrasileri

"Üçüncü Dünya Demokrasileri" kavramı günümüz az gelişmiş toplumları için önerilen bir kavramdır. Bu toplumlardaki siyasal sistemleri demokratik olarak adlandırmanın temelinde Rousseau'nun fikirleri ve baskın bir ortak amaç veya genel iradeye olan inanç yatmaktadır (Heywood, 1999: 52). Liberal demokratik ilkelerin üzerinde batı tip demokratik sistemlerin kurulduğu bazı az gelişmiş ülkelerde bu sistemler eylem yerine tartışma, birlikten ziyade çatışma yarattığı için kalıcı olamamışlardır. Onun yerini daha basit bir mekanizmaya dayanan "Başkanlık Sistemi"nin aldığı ve neticede bütün iktidarların bir "kuvvetli adam" elinde toplandığı görülmüştür. Bu gelişmeler bazı ülkelerde sarsıntısız olarak kendini

gösterirken, birçok ülkelerde siyasal patlamalar ve darbeler sonucunda değişik eğilimlerde askeri ve sivil diktatörlükler ortaya çıkmıştır.

Daha önce de değindiğimiz gibi üçüncü dünya ülkelerinde bağımsızlığa geçişle birlikte batı tipi demokratik sistem denemelerinin başarısızlığa uğramasından sonra otoriter ve diktatöryel rejimlerin kurulduğunu görüyoruz. Bağımsızlıktan önce bu ülkelerin halkları için birleştirici amaç, bağımsızlık mücadelesiyken, bağımsızlıktan sonra esas amaç modernleşme ve ekonomik gelişme arzusu olmuştur. Bu amacı ile gerçekleştirecek olan yönetici güç ise bağımsızlığın hangi yolla belirlenmesine bağlı olarak değişmiştir. Nitekim bağımsızlık savaşla kazanılmışsa ordu, dinç yolla kazanılmışsa anti-kolonyal akımın ürünü olan parti ülkede yönetici güç durumuna gelmiştir.

Yeni bağımsızlığına kavuşan ülkelerin birçoğunda ordu, toplumun geleneksel yapısını değiştirmek isteyen ilerici bir güç olarak ortaya çıkmıştır (Kapani, 1989: 187-188). Bu ülkelerde ordu genellikle “sosyal akıcılığın” toplumun üst kademelerine yükselebilenin başlıca geçitlerinden biri olmuştur. Fakat bunun yanında bazı azgelişmiş ülkelerde ordu, ilerici bir güç olmaktan ziyade, geleneksel ve tutucu düzenin en sağlam dayanaklarından birisi olmuştur. Bu ülkelerdeki askeri darbeler, sadece ordu içindeki rakip cuntaların iktidar kavgası şekline dönüşmüş ve ortaya askeri diktatör rejimleri çıkmıştır.

Askeri diktatörlükler yanında az gelişmiş ülkelerde en yaygın olan yönetim şekli tek parti rejimleri olmuştur. Çünkü bu ülkelerin bağımsızlık mücadelesinde ön planda rol oynayan siyasal kuruluş ister istemez hâkim parti durumuna geçmiştir. Tek parti yönetimleri, bireyci olmaktan ziyade kolektifçi olan üçüncü dünya toplumlarının kültür ve geleneklerine de uygun düşüyor. Çünkü bu toplumlarda çatışma yerine birliği arzulayan sosyal harmoni ve işbirliği üzerinde daha güçlü bir duygu vardır. Bu ülkeler çoğunlukla eski kolonyal yöneticilerin onlar için belirlediği sınırları miras almış olup, bu nedenle milli birlik ve dayanışma duygusu yaratma ihtiyacı içerisindedir (Heywood, 1999: 82). Diğer bir amaç ise kazanılmış siyasal bağımsızlığı sağlamak ve henüz var olmayan milleti yaratmak olmuştur.

Konumuz açısından önemli olan esas amaç ise SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni cumhuriyetlerde bu geçişin nasıl sağlandığıdır. Eski SSCB ülkelerinde bu geçiş Afrika ve Asya ülkelerinden biraz farklı olmuştur. İlk olarak SSCB silahlı mücadelesiz, dinç yolla varlığına son vermiş ve yeni bağımsız cumhuriyetlerde ordu önemli siyasi güç konumuna gelmemiştir. Bu cumhuriyetlerde en etkin siyasi güçler bütün toplumu kapsama ve temsil etme iddiasında olan bir hareket veya cephe niteliğinde kuruluşlar olmuşlar. Fakat bu kuruluşlar Asya ve Afrika'nın az gelişmiş ülkelerinden farklı olarak bağımsızlıkla birlikte, parçalanmış ve birbirleriyle rekabet eden siyasi partiler haline gelmişler. Bu ülkelerdeki endüstriyel gelişme baskın ortak çıkarlar duygusunu azaltıp, buna karşın gittikçe karmaşıklaşan ve farklılaşan bir toplum yaratmaya başlamıştır. Ortak genel iradeye olan bu inanç zayıfladıkça, baskı daha açık ve yarışmacı siyasal sistemlerin inşası amacına yönelmiştir. Nitekim ileride de göreceğimiz gibi bu yapı eski SSCB ülkelerinden biri olan Azerbaycan'da kendini daha açık şekilde göstermiştir.

7. Demokratik Süreç Kuramları

7.1. Geçiş Süreci Kavramı (Tranzitoloji)

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte dünya siyaset sahnesine çıkan devletler “geçiş ülkeleri” olarak adlandırılmışlardır. Bu adlandırma aynı zamanda bu ülkelerin demokrasiye dönüşeceğini ve Batı bloğu ile bütünleşeceği fikrini de içinde taşımıştır. Bilim adamlarının iyimser bir yaklaşımla “geçiş” konseptine vurgu yapmaları bu rejimlerin demokrasinin tamamlanmamış bir biçimi olarak görülmesine yol açmıştır. Bu değişim sürecinin demokratikleşme süreciyle ortak yönleri ve özelliklere sahip olması bu süreçlerin geçiş bilim (Transition-Tranzitoloji) adı altında incelenmesine neden olmuştur. Fakat bu tür rejim değişmelerini inceleyen araştırma alanının bir bilim veya sadece araştırma alanı olduğuna dair farklı görüşler ortaya atılmıştır. Yapılan eleştirilerin başında ayrı ayrı ülkelerdeki siyasi rejim değişmelerinde kullanılan üniversal kategorilerin kullanılmasının yanlışlığına yol açabileceği gelmiştir. Farklı ülkelerde baş veren olaylarla ilgili özel terimlerin kullanılması, geçiş süreciyle ilgili gerekli olan bilgilerin bir kısmına ulaşmamızı sağlayacaktır. Eğer bilgilerin tamamına ulaşmak istiyorsak, üniversal terimlerin

yerine söz konusu olayların öğrenilmesine yönelik yeni terimler kullanmamız gerekecektir. Çünkü örneğin, Latin Amerika, Doğu Avrupa'daki demokratik geçiş süreciyle ilgili kullandığımız araçlar, eski SSCB cumhuriyetlerini incelerken verimli olmayacaktır. Fakat her bilim dalının kendine özgü genel kategorileri olması nedeniyle, bu yaklaşım tartışmaya ve eleştiriye de açıktır. Genel kategorilerin yardımıyla olaylar ve nesnelere ortak yönlerinin araştırabilirliğini kabul ettiğimiz için, bu anlamda geçiş biliminde (tranzitoloji) de genel kategori ve terimlerin işlevini ve önemini göz ardı edemeyiz.

Konusu siyasi rejimlerin değişmesine neden olan siyasi prosesler, araştırma konusu ise siyasi faktörler, kurumlar, hukuksal mekanizmalar ve onların arasındaki ilişkileri düzenleyen normlar olan tranzitoloji disiplini, bu yönüyle çeşitli ülkelerdeki siyasi rejim değişmelerine ilişkin ortak yönlerin tespit edilmesine ilişkin birçok gerekçe sunmaktadır. Bu gerekçeler, ülkeler ve toplumlar arasındaki farklılıklardan hareketle ortaya çıkabilecek farklı analiz araçlarını uygulamamız sonucunda da değişmeden kalabilirler.

Daha önce de değindiğimiz diğer bir yaklaşımda ise sadece batı demokrasisine geçiş dönemini yaşayan ülkelerin tranzitoloji kapsamına alınması savunulmaktadır. Eğer toplumda batı demokrasisine geçişle ilgili bir baskı veya beklenti yoksa bu toplum veya ülke tranzitoloji araştırmalarının dışında tutulmalıdır. Genel anlamda demokratikleşme sürecinin demokratik düzenin inşa edilmesine yönelik siyasi ve sosyal değişiklikler olarak algılanması nedeniyle burada "demokrasiye geçiş" nispi anlamda kullanılmıştır. Zira demokrasiye geçişler çoğu zaman engellenebilir veya sahte demokrasi söylemleri altında şekillenen otoriter bir rejime de kayabilirler.

Konumuz açısından baktığımızda eski SSCB cumhuriyetleri, Doğu Avrupa ülkeleri ve Latin Amerika ülkelerinde farklı sonuçlar alınmasına rağmen her bir halde genel model, yani "otoriter rejim-geçiş-demokratik rejim" modeli neredeyse değişmemektedir. Rostow'a göre de demokratikleşme süreci sonucunda ortaya çıkacak aşamalar genel olarak her ülke ve toplumda bu şekilde sıralanmaktadır: Ön koşullar-Hazırlık aşaması-Karar alma aşaması-Alışma aşaması (1970: 338).

Daha ayrıntılı analizlerde ise genel olarak belli bir ülkenin demokratikleşme sürecinde aşağıdaki aşamalardan geçtiği görülmüştür: Otoriter rejimin yıkılması-Sosyal ilişkilerin liberalleşmesi-Kurumsal demokrasi-Gayri oydaşmacı demokrasi-Liberal oydaşmacı demokrasi.

Farklı ülkelerde yaşanan demokratikleşme süreci farklı zamanlarda çeşitli sebeplerden dolayı kesintiye uğramaktadır. Bu aynı zamanda sürecin de durmasını beraberinde getirdiği için genellikle tranzitoloji araştırmalarının konusu dışında tutulmaktadır. Fakat bu kesintiye kadar geçmiş olan süreçler, değişimin kesintiye uğrama nedenleri ve bundan sonraki gelişmeler tranzitoloji araştırmalarına dâhil edilmektedir. Eski SSCB ülkelerinden biri olan Azerbaycan'daki gelişmelere baktığımızda ülkede bir siyasi rejimden başka bir rejime geçiş gözlemlenmektedir. Nitekim bu geçiş aynı zamanda demokrasiye geçişi de beraberinde taşıdığı, daha da önemlisi yeni bir rejimi şekillendirdiği için tranzitoloji araştırmaları kapsamında değerlendirilmektedir.

7.2. Otoriter Devletten Demokrasiye Geçiş Modelleri

Otoriter devletten demokrasiye geçiş şartlarının sistematik analizi genellikle üzerinde durulmayan bir konu haline gelmiştir. Çünkü demokrasinin işleyiş şartları, genellikle batılı devlet yönetimleri bakımından istikrarlı demokratik devlet yönetimlerinin özel şartları olarak tüm araştırmalarda belirleyici rol oynamıştır. Bu konu özellikle 1970'li yıllardan itibaren dikkate değer bir şekilde analizlere tabi tutulmaya başlamıştır.

Bu analizlerden en dikkate değer, Huntington'un "demokratikleşme dalgaları" ismiyle ünlü olan araştırmaları olmuştur. Huntington'a göre ilk demokratikleşme dalgası 19. yüzyılın başlarında Amerika'da başlamıştır ve bunun sonucunda 30'dan fazla gelişmiş demokratik rejim ortaya çıkmıştır (1993: 14). İkinci dalga II. Dünya Savaşından sonra müttefik kuvvetlerin işgal edilen devletlerdeki demokratikleşme siyaseti ile başlamış ve 1960'lı yıllarda kolonileşmenin bitmesiyle geniş bir ivme kazanmıştır. Üçüncü demokratikleşme dalgası ise 70'li yılların ortasından 80'li yılların sonuna kadar devam eden bir süreçte, bazı Avrupa ve Latin Amerika devletlerinin demokrasiye geçmeleri şeklinde olmuştur.

80'li yılların sonu ve özellikle 90'lı yılların başlarında sosyalist bloğun çökmesiyle Orta ve Doğu Avrupa devletlerinin ve eski SSCB Cumhuriyetlerinin demokrasiye geçme çabaları üçüncü demokratikleşme dalgasının bir devamı niteliğinde sayılsa da, bazı araştırmacılar bunu “dördüncü demokrasi dalgası” adlandırmışlardır (Schmidt, 2002: 301).

Yine Huntington'a göre her demokratikleşme dalgası karakteristik bir başlangıç noktasına sahiptir ve her biri kendine özgü bir seyir izlemiştir (1993: 11). Nitekim ilk dalga ekonomik ve sosyal gelişme süreçleri, İngiliz kolonilerinin bağımsızlıklarını kazanması, Birinci Dünya Savaşı'nda Batılı güçlerin zafer kazanması ve eski kıta Avrupa güçlerinin çökmesiyle şekillenmiştir. İkinci demokratikleşme dalgasında ise siyasal ve askeri faktörler, İkinci Dünya Savaşı'ndan Batılı müttefiklerin galip ayrılması ve kolonileşmenin kaldırılması etkili olmuştur. Üçüncü demokratikleşme dalgasını diğerlerinden farklı olarak bazı faktörlere indirgemek esasen daha zordur. Çünkü bu dönemde demokratikleşen devletlerin her biri diğerlerinden, hem ekonomik, hem siyasi, hem de kültürel olarak farklılık göstermişler.

Bu devletlerin demokratikleşme süreçlerini günümüz demokratik devletlerinin demokratikleşme süreçleriyle karşılaştırdığımızda, üçüncü dalganın demokratikleştiricilerinin bir kısmının görece yüksek sosyo-ekonomik bir gelişme durumunda otoriter devletten demokrasiye geçtikleri görülmektedir (Schmidt, 2002: 303). Bunun yanında üçüncü demokratikleşme dalgası ile birlikte sosyo-ekonomik olarak az gelişmiş ülkeler de demokratikleşme yolunda ilerlemeye başlamışlar. Kısacası bu dalga gerçekte hem görece fakir, hem de nispeten zenginleşmiş devletleri kapsamıştır.

Diğer iki demokratikleşme dalgasında olduğu gibi üçüncü dalgada da uluslararası ortam önemli rol oynamıştır. Hatta Huntington üçüncü demokratikleşme dalgasından hareketle demokrasinin yaygınlaşmasında dış demokratikleştiricilerin çok önemli olduğu tezini ileri sürmüştür. Ona göre batı dünyasındaki demokratik devletler İngiliz ve Amerikan nüfuzuna dayanmış, batı dünyasının dışında kalanlar ise Anglo-Amerikan çabalarının ürünü olmuştur. Aynı zamanda küresel alanda

demokrasilerin yükselmesi ve gerilemesi güçlü demokratik devletlerin yükselme ve gerilemeleriyle paralellik oluşturmaktadır (Huntington, 1993: 280-284). Fakat Huntington'un bu tezi 80'li ve 90'lı yıllarda Doğu Avrupa'da gözlenen demokratikleşme dalgasını açıklayamamıştır. Bu ülkelerin demokratikleşme sürecine etki eden dış faktör Avrupa Birliği olmuştur. Fakat Avrupa Birliği doğrudan veya dolaylı olarak otoriter devletten demokratik devlete geçişe sadece destekleyici olarak etkide bulunmuştur.

Huntington'un bu tezlerinden başka demokratikleşme sürecine ilişkin ortaya farklı teoriler atılmıştır. Bu teorilerden biri Rostow tarafından ortaya atılmıştır. Rostow'a göre demokrasiye geçiş süreci üç aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada toplumda çoğulculuktan çok siyasi çıkarların kutuplaşması gözlenmektedir ki, bu aşama "hazırlık aşaması" olarak kabul edilmiştir. İkinci aşama ise toplumda geçerli olacak demokratik kuralların işlenip hazırlanması ve bilinçli bir şekilde kabul edilmesini öngören yazılı belgeler aşamasıdır (karar alma aşaması). Üçüncü aşama olan "alışma aşaması"nda ise toplumda demokratik değerler, siyasi prosedürler ve kurumların pekişmesi gözlenmektedir. Rostow yaptığı incelemeler sonucunda demokratikleşme sürecini "demokratikleşme için zemin hazırlayan ulusal birlik, mücadele, mutabakat ve alışmadan-demokrasiye geçiş" şeklinde görmüş ve bu süreçteki başlıca momentin "anlaşmaya varmak" olduğunu belirtmiştir.

O'Donnel ve Schmitter de yaptıkları analizlerinde demokrasiye geçiş sürecini üç aşamaya ayırarak açıklamışlardır. Yazarlara göre demokratikleşme sürecinin ilk aşamasını liberalizasyon oluşturmaktadır. Ve bu aşamada toplumda var olan kişisel özgürlükler ve yönetici kurumlar değişmeden kurumsallaşıyorlar. Bu kurumsallaşma ise genellikle askeri yönetimin demokratik kurumlar üzerindeki baskısı şeklinde kendini göstermektedir. İkinci aşama olan "demokratikleşme aşaması"nda ise toplumda var olan demokratik norm ve kurallar kurumsallaşmaktadır. Bu aşamada siyasi iktidarın tüm kurumları değiştirerek serbest yarışmaya dayalı seçimler hazırlanır ve bu seçimler demokratik siyasi sistemlerin temelini oluştururlar. Fakat bu aşamanın başarılı olabilmesi için eski sistemin demokratik kurum ve izleklerinin kabul edilmesi gerekmektedir. Üçüncü aşama ise

toplumu oluşturan bireylerin yeni demokratik norm ve değerleri kabul etmesinden (yurttaşların resosyalizasyonu) ibarettir.

Przeworski ise demokrasiye geçiş sürecini iki aşamalı bir analizle açıklamaktadır. Przeworski analizinde mutabakat ve çatışma sürecinde siyasi güçlerin orantısını esas almakta ve geçiş sürecini liberalleşme ve demokratikleşme aşamalarına ayırmaktadır. İlk aşama olan liberalleşme aşaması yazara göre genellikle istikrarsızlıkla karakterize edilmekte ve farklı istikametlerde değişmektedir. Liberalleşme aşamasına bağlı olarak toplumda otoriter rejime geri dönüş çabaları güçlenmekte veya demokratikleşme aşamasına geçilmektedir. Demokratikleşme aşaması da kendi içinde otoriter rejimden kurtulma ve demokratik yönetim kurma olmak üzere iki aşamaya ayrılmaktadır. “Otoriter rejimden kurtulma ve demokratik yönetim kurma” aşamasının başarısını hükümet (reformları) ve muhalefet (ılımlıları) arasındaki mutabakata bağlayan Przeworski, aynı zamanda geçiş sürecinin demokratik olmayan gelişim alternatiflerinin de mümkün olduğunu göstermiştir.

Ortaya atılan bu modellere yapılan en büyük eleştirilerden biri bu tür geçişlerin belirli bir ülke ve ülkeler grubuna örnek olması olmuştur. Kısacası geçiş dönemini yaşayan tüm ülkeler için ortak bir model arayışı devam etmiş ve bu konuda ortaya birçok farklı görüşler atılmıştır.

Otoriter devletten demokrasiye geçişler konusunda şimdiye kadar yapılan araştırmalar sonucunda farklı geçiş yolları saptanmış ve bu geçiş yollarından hangisinin seçilmesi ile demokratikleşmenin başarılı veya başarısız olduğu konusunda analizler yapılmıştır. Fakat ortaya çıkan sonuçlar fazla genellenebilir nitelik göstermişler. Çünkü yalnız demokrasiye geçiş tarzı değil, aynı zamanda eski rejimin karakteri, ekonomik gelişme ve geçişten kaynaklanan demokrasi tipi gibi faktörler de geçişlerde belirleyici rol oynamaktadır. Nitekim geçiş araştırmaları şimdiye kadar demokrasiye en başarılı geçişlerden birini uygun biçimde ortaya koymamış ve bundan başarılı veya başarısız demokratikleşmenin şartları için hipotezler çıkaramamıştır.

7.3. İşleyen Demokrasinin Sosyo-Ekonomik Şartları

Siyasi sistemleri toplumun diğer etkenlerine bağlayan en büyük genellemenin demokrasinin iktisadi gelişme seviyesiyle ilişkili olduğu bilinmektedir. Bu ilişkinin hangi yönde olduğu ve neleri kapsadığının ortaya koyulması ise karşılaştırmalı demokrasi araştırmalarının temeli olmuştur. Karşılaştırmalı demokrasi araştırmalarının özü demokrasinin işleyişinin sosyo-ekonomik şartları ile ilgili kuramdır. Bu kuram bilhassa S.M.Lipset tarafından Anglo-Amerikan modernleşme kuramlarına dayanılarak geliştirilmiştir. Lipset'in temel tezine göre; “Bir ulusun hali vakti ne kadar yerindeyse, demokrasiyi yaşatma şansı da o kadar yüksektir” (1986: 28).

Lipset, “Political Man” (Siyasal İnsan) adlı eserinde iktisadi gelişme ve demokrasi arasındaki ilişkiyi belirlemek için iktisadi gelişmenin çeşitli yönlerini (servet, sanayileşme, şehirleşme ve eğitim) ifade eden istatistikler kullanarak, Anglo-Sakson dünyası, Avrupa ve Latin Amerika’da demokrat olarak sınıflandırılan ülkelerin ortalamalarını hesaplamıştır (1986: 30). Ortaya attığı hipotezleri doğrudan bir teste tâbi tutamayan Lipset, daha çok demokrasinin lehine olan şartları gözden geçirmiştir.

Lipset’in bu kuramı daha sonra yapılan araştırmalar için temel oluştursa da, diğer araştırmalarda Lipset’in analizinde kullandığı faktörlere ek olarak daha farklı etkenler de dikkate alınmıştır. Bu araştırmalardan özellikle Vanhanen’in, “iktisadi kaynakların dağılımı” kuramı büyük önem taşımıştır.

Vanhanen’e göre bir devlet yönetiminin demokratik içeriği, toplumda ve demokraside “iktidar kaynaklarının” bölüşülmesi veya dağılımı ile bağlantılıdır. İktidar kaynakları ne kadar çok dağıtılsa, yani, iktidarın yoğunlaşması ne kadar az olursa, bir ülkenin demokratikleşme düzeyi eğilim olarak o kadar yüksek olur. Vanhanen araştırmasında ekonomik ve bilgisel kaynakların dağılımını ve mesleki çeşitliliği kapsayan üçlü göstergenin bileşimi olan – iktidar kaynakları endeksini kullanmıştır. Mesleki çeşitlilik endeksi, kentleşme derecesi ile nüfusun tarım sektöründe olma ve şeklinde bölünmesinin bileşimiyle, bilgi kaynaklarının dağılımı endeksi – okuryazarlık derecesi ve üniversitede öğrenim görenlerin bütün nüfusa

oranının ortalama diğeriyle, ekonomik kaynakların dağılımı endeksi ise emlak ve arazi sahiplerinin dağılımına ve tarımsal olmayan ekonomik kaynakların desentralizasyon derecesine dayanmıştır. Bu üç temel göstergenin çarpımı ise bize iktidar kaynaklarının gerçek endeksini verecektir.

Vanhanen'e göre iktidar kaynaklarının dağılımı, eski sosyalist ülkelerde çok daha düşüktür. Çünkü bu ülkelerde iktidar kaynaklarının ekonomide son derece yoğunlaşması ile bilgi kaynaklarının dağılımı arasında büyük farklılıklar vardır. Bu "yapısal eşitsiz ağırlık" eski sosyalist ülkelerin aynı zamanda çöküşünün de temel sebebi olmuştur. Sosyalist sistemin çöküşünden sonra ortaya çıkan yeni cumhuriyetlerde demokrasinin sorunlarından en önemlisi Vanhanen'e göre iktidar kaynaklarının bölüşülmesiyle ilgilidir. Schmidt'e göre ise bu ülkelerde çoğulcu siyasal yapılar görece zayıftırlar ve bu sosyal yapılar, uzun zamandır süren bir gelenekten gelen otoriter bir rejim nedeniyle çok sınırlı bir ölçüde olan yapısal farklılaşmayla ve eski rejimin yüksek bir sosyalleşme derecesiyle şekillenmiş olan bir sosyal bünyeye kuşatılmışlardır (Schmidt, 2002: 254). Bu ülkelerin, siyasal kültürü istikrarlı bir demokrasinin gelişmesine elverişli değildir. Bu ülkelerin ekonomik insanı ve siyasal insanı, sosyalist planlı ekonomi, "vesayetçi devlet" siyaseti ve hukukun siyasal alanın emrine verilmesiyle derinden etkilenmiştir ve aşağıdan gelen demokrasi güçleri çok zayıftır.

Demokrasinin şartları konusunu ele alan araştırmalardan biri "standart model" olarak nitelenebilecek bir açıklama modeli olmuştur. Standart modele göre işleme yeteneğine sahip bir demokrasi olasılığı; devletin yürütme gücünün bölüşülmesi yahut tarafsızlığı, bir "MÇD toplumu" Modern (M), Dinamik (D), Çoğulcu (Ç), sekülerleşmiş bir siyasal kültür ve demokrasiye elverişli uluslararası ortam olmak üzere dört şarta bağlı olarak ya yükselir ya da zayıflar (Schmidt, 2002: 289).

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Lipset'in, Vanhanen'in ve diğerlerinin yapısal işlevsel anlayışı dikkati yapılara ve işlevlere yoğunlaştırmıştır. Buna karşın siyasal kurumlar, güçler ve gerilimli ilişkiler, bireysel ve kolektif aktörlerin, onların davranışlarının kurumsal çerçeve şartları da dâhil olmak üzere yapıp etmelerinin

analizi ihmal edilmiştir. Fakat biz bu eksiklikleri sonraki bölümlerde analizimize katarak konuyu daha anlaşılır hale getireceğiz.

8. Demokratikleşme Süreci ve Siyasi Partiler

Siyasi parti denildiğinde genel olarak ilk akla gelen, programını uygulamak ve iktidara gelebilmek için, halk kitlesinin desteğini arkasına alan, halkın yönetime katılımını sağlamaya çalışan örgütlenmiş insan toplulukları olmaktadır. Fakat tanımlamaya gelince karşımıza çeşitli siyasi parti tanımları çıkmaktadır. Bu tanımlar birbirlerinden farklı olsalar da siyasi partilerin tanımını tüm olarak verememektedirler.

Siyasi parti hükümete sahip olmak veya hükümette bulunmak maksadıyla belirli ideolojinin veya liderin önemli taraftarlarının birleştiği maksatlı ve örgütlü gruptur. Duverger'e göre ise bir parti tek bir topluluk değil, birçok toplulukların yarattığı bir bütün olarak ülke içine dağılmış ve koordinatör kurumlar vasıtasıyla bağlanmış küçük grupların (ocaklar, komiteler, dernekler vb.) meydana getirdiği bir birliktir (1983: 51). Bazı siyaset bilimciler partileri “yaygın ve devamlılığı olan bir teşkilata sahip, iktidarı ele geçirmek ya da ona ortak olmak için belli bir program etrafında faaliyet gösteren kuruluşlar” olarak tanımlanmaktadır.

Siyasi partilerin en önemli amacı siyasal iktidarı “ele geçirmek” veya hiç değilse onu başka partilerle paylaşmaktır. Bütün partilerin ortak hedefini oluşturan bu amaç onları diğer sosyal gruplardan ayırt etmeye yarayan başlıca ölçütlerdir. Bunun yanında ikinci önemli kriter ise siyasal partilerin geçici kuruluşlar olmayıp, sürekli ve ülke çapında oldukça yaygın bir örgüte sahip bulunmalarındır. Bu da partileri parlamento içinde kurulan gruplardan, kliklerden, siyasal kulüplerden ayıran bir nitelik olarak belirir (Kapani, 1989: 160).

Siyasi partilerin biçimlenmesini ve yüzünü belirleyen diğer önemli faktör de ideoloji olmaktadır. İdeolojinin kabulü ve tebliği kitlelerin ihtiyaç ve isteklerinden ortaya çıktığı için siyasi partiler bunu örgütsel amaçlarından ileri gelen iktidar vasıtasıyla gerçekleştirmeye çalışırlar. Buna göre de siyasi partilerin ideolojisi aslında toplumun ideolojisi olarak tebliğ edilir ve toplum için gerekli olan ideolojinin

güçlenmesi de siyasi partilerin stratejik amaçları arasındadır. Bununla ilgili olarak toplumun bütünlüğü korunarak demokratik siyasi sistemin kurulması görevi de siyasi partilerin üzerine düşmektedir.

Modern anlamda siyasi partilerin politika sahnesine çıkışları oldukça yeni sayılır. Bununla beraber, bu kuruluşlar çok hızlı bir gelişme ile hemen hemen bütün ülkelerde siyasal hayatın temel unsurları ve başlıca dinamik güçleri haline gelmişlerdir. Modern devletin salt olguları olarak kabul edilen siyasi partiler çeşitli açılardan gruplandırmalara tabi tutulmuşlardır. Partilerin yapıları göz önünde bulundurularak yapılan gruplandırmalardan en önemlisi Duverger'e aittir. Duverger siyasal partileri analiz ettiği klasik eserinde partileri yapılarına göre kadro partileri ve kitle partileri olmak üzere iki gruba ayırmıştır.

Kadro partileri az sayıda, saygın ve varlıklı kişileri kazanmaya çalışan partilerdir. Bunların amacı üye sayısını arttırmak değil, belli bir seçim bölgesinde önde gelen kişileri partiye çekerek bunlar sayesinde geçim kazanmak ve iktidar olmaktır. Devamlı ve yaygın bir parti örgütü yerine seçim komiteleri şeklinde faaliyet gösterdikleri için, bunlara komite partileri de denmektedir. Kitle partileri ise seçmenlerini parti üyesi yapmaya, toplam desteği mümkün olduğunca arttırmayı, arkasında büyük kitleleri toplamayı amaç edinen partilerdir. Dolayısıyla bu tür partilerin devamlı ve ülke düzeyinde yaygın bir örgüt ağına ve düzenli faaliyetler yapmaya ihtiyacı vardır.

Siyasi partiler, bir ülkede demokratik geleneklerin gelişmesi ve demokratikleşmenin gerçekleşmesi açısından olmazsa olmaz şarttır. Hatta çağdaş demokrasilerin esas itibarıyla "partiler demokrasisi" özelliği taşıdıkları, günümüzde en çok kabul edilen görüşlerden biridir. "Parti Sistemi" ise birden fazla partinin serbestçe yarışmasına izin verilen bir demokratik siyasal sistemde etkin olan partilerin sayısı ile bunlar arasındaki değişken ilişkilerin gösterdiği özelliklerin oluşturduğu bütündür (Erdoğan, 2001: 255). Bütün demokratik siyasal sistemlerde başlıca üç parti sistemine rastlanmaktadır. Çok partili sistemler, iki partili sistemler, tek partinin üstünlüğüne dayanan sistemler.

Siyasi partiler aynı zamanda demokrasinin gelişmesi ve amacına ulaşmasında da ciddi görevler üstlenmişler. Partiler temsili demokrasinin gerçekleşmesi noktasında yönetme görevini yerine getirirken, aynı zamanda demokrasinin devamını sağlamak adına iktidarı eleştirme ve denetleme görevini de yerine getirirler. Erdoğan siyasi partilerin demokrasi bakımından yerine getirdikleri işlevleri; siyasal görüş ve çıkarların bağdaştırılması ve temsili, siyasal kadroların devşirilmesi, iktidarın kullanılması ve denetimi ve siyasal sosyalleşme olarak dört ana başlık altında sıralamıştır (2001: 251-252).

Demokratik rejimlerde siyasi partiler savundukları düşünce ve idealleri gerçekleştirmek için birbiriyle yarışır. Onlar bunun için gerekli yetkiyi ise seçimler yoluyla halktan alıyorlar. Kısacası demokratik rejimlerde seçimlerin amacı, belirli bir süre için bir seçim dönemi, bir yasama dönemi için hükümeti hangi partinin kuracağını, yani hangi partinin yapacağını belirlemektir. Dolayısıyla bir demokratik rejim için çok partili sistem ne kadar gerekliyse, etkin bir seçim sistemi de o kadar gereklidir.

Demokrasi açısından bu kadar önemli görevleri üstlenen ve demokrasi açısından çok önemli bir konuma sahip olan siyasi partiler, kendi içlerinde de demokratik ilkeleri gerçekleştirmek zorundadırlar. Parti içi demokrasinin sağlanmadığı bir partinin demokrasiye hizmet etmesi çelişkili bir durum ortaya çıkarmaktadır.

9. Siyasi Kültür ve Demokrasi İlişkisi

Latince’de özen göstermek deyimiyile, ekip biçmek, sürmek, tarım anlamına gelen (Culture) kelimesinden türetilmiş olan kültür kavramının, günümüzde sıkça kullanılan tanımı İngiliz antropolog E. B. Taylor tarafından yapılmıştır. Bu tanıma göre kültür, bilim, inanç, sanat, ahlak, yasa ve geleneklerin yanı sıra, insanın toplumsal bir varlık olarak edindiği diğer tüm yetenek ve alışkanlıkları da kapsayan karmaşık bir bütündür (Fichter, 1996: 132). Bu tanımların yanında kültür kavramının farklı tanımlamaları da ortaya çıkmıştır. Nitekim Duverger’e göre kültür; “ Bir insan topluluğundan beklenen davranışları tayin eden rolleri oluşturan, düzenlenmiş bir davranışlar, düşünceler ve duygular bütünüdür” (Duverger, 1982:

107). White ise kültürü “ maddi öğelerin, düşünce ve duyguların simgelerden oluşan sembollere dayalı bir örgütlenme” olarak tanımlarken (Güvenç, 2002: 100), Krober’e göre kültür, “Toplumunu oluşturan fertlerin, içgüdüsel ve fizyolojik olmayan öğrenme ve şartlanma yoluyla bir kuşaktan diğerine geçirilen faaliyetlerin bütünü” olarak tanımlanmaktadır (2002: 97). Marx ise kültürün daha farklı bir tanımını vererek diğerlerinden farklıdır. Marx’a göre kültür “ İnsanın bir toplum üyesi olarak edindiği bilgi, inanç, sanat, ahlak, gelenek ve göreneklerle her türlü beceri ve alışkanlıklarını da içeren karmaşık bir bütün” olarak algılanmalıdır.

Kültür kavramı günümüzde farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Özellikle siyasi yapı ve siyasi davranışlar arasındaki etki-tepki ilişkisinin anlaşılabilmesi için toplumların siyasi kültürünün incelenmesi günümüzde üzerinde en çok durulan konulardan biri olmuştur. Çünkü siyasi kültürün siyasi kurumlar ve siyasi yaşam üzerinde kısa ve orta vadede etkili olan bir faktör olması nedeniyle siyasi sistemin demokratikliği, otoriterliğine ilişkin bilgi sahibi olabiliriz (Parla, 1991: 101). Siyasi kültür aynı zamanda farklı inanç ve davranış kurallarının standartlaşması yoluyla siyasi sürecin işleyişini kolaylaştırmak ve mevcut olan siyasi sistemin benimsenmesiyle devamlılığını da sağlamaktadır.

Siyasi kültür toplumun tarihi ve sosyal pratiklerinin kurumsallaşmış ve kurumsallaşmamış biçimlerinin toplumsal olayların yasa, gelenek, değerler sistemi ve yaklaşımlarda kendini gizleyen, toplumun kendi geçmişi konusundaki bilgi birikimidir. Öztekin’e göre siyasi kültürü “bir toplumun siyasi sistemi içinde yer alan, gerekse öteki siyasi oluşumlar dediğimiz devlet, parlamento, hükümet, siyasi partiler, kamu yönetimi, sendika, dernek ve demokrasi gibi kavramların tümü” olarak tanımlayabiliriz (2003: 210)

Siyasi kültür konusunda yapılan incelemelerde genel olarak siyasi ve sosyal yapıyı, siyasi sistemin özelliklerini ve alt kültür gruplarını esas alan üçlü bir ayırım yapılmıştır. Siyasi ve sosyal yapıya göre yapılan ayırımıda siyasi kültür; yöresel, uyruklu ve katılcı siyasi kültür olarak üç gruba ayrılmıştır. Yöresel siyasal kültürün geçerli olduğu toplumlarda bireylerin siyasi nitelikli konulara ilişkin duygu düşünce ve inançlarının sınırlı olması nedeniyle siyasi konulara fazla ilgi

duyulmamaktadır. Uyrukluk siyasi kültürünün hâkim olduğu ülkelerde ise bireyler siyasi sistemin girdi ve çıktıları konusunda bilgi sahibidirler. Katılımcı siyasi kültüre sahip olan toplumlarda ise siyasi bilinç yüksek olmakta ve siyasi katılım büyük ölçüde siyasi kültürde yerleşmiş olan normlardan etkilenmektedir.

Siyasi sistemin özellikleri dikkate alınarak yapılan sınıflandırmada ise siyasi kültür; Anglo – Amerikan, parçalanmış kıta Avrupa ve endüstri öncesi topluma özgü karma siyasi kültür olarak, üç gruba ayrılmıştır. Anglo - Amerikan grubuna giren toplumlardaki siyasi kültür, tüm toplumun benimseyebileceği siyasi değerleri topluma yerleştirerek toplum içindeki farklı gruplar arasındaki değerler konusunda farklılaşmaları ortadan kaldırmayı amaç edinmiştir.

Siyasi kültür anlayışı siyasi bir kavram olarak özellikle 1950-1960'lı yıllarda ortaya çıkmıştır. Bu yıllardan itibaren siyasi kültür alanında farklı araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. İlk başlarda bu tür incelemelerde yer alan ülkelerdeki hızlı bir değişim, kalkınma ve modernleşme programları, Almond ve Verba'nın beş ayrı ülkede demokrasiyle siyasi tavırlar arasındaki ilişkiyi karşılaştırmalı analizle sunmaları, siyasi kültür alanında az gelişmiş ülkeler konusunda yapılan analizlerin en önemlisi olmuştur (Oktay, 2005: 215).

Almond ve Verba yaptıkları analizlerinde siyasi kültürün boyutlarını inanç boyutu, duygusal boyut ve değerlendirme boyutu olmakla üç gruba ayırmışlardır. Yazarlar aynı zamanda üç tür siyasi kültür kalıbından da söz etmektedirler: Cemaatçi veya yerel siyasi kültür, tabiyet kültürü ve katılımcı siyasi kültür (Oktay, 2005: 218-220).

Siyasi kültürün inanç boyutu, bireyin ülkesindeki siyasi yapı hakkında en azından minimum düzeyde de olsa bilgi sahibi olmasıdır. Duygusal boyut ise bireyin herhangi bir olay sonrasında bir politikacıdan nefret ederek uzaklaştığını veya ona güveninin arttığını ifade etmektedir.

Değerlendirici boyut ise bireyin siyasi olgular hakkında sahip olduğu belirli değer yargılarını ifade eder. Siyasi kültürün bu üç boyutu ise genel nitelikleri ülkeden

ülkeye değişen etnik gruplara göre farklılık gösteren siyasi kültürü oluşturmaktadır (Çam, 1999: 201)

Siyasi kültür kalıpları açısından ise cemaatçi veya yerel siyasi kültürde birey her şeyden önce kendisini içinde doğduğu ve en yakındaki çevreyle, o çevrenin değerleriyle özdeşleştirmiştir. Siyasi merkez bireyin hiç farkında olmadığı bir gerçek olarak öne çıkmaktadır. Tabiyet kültüründe ise birey siyasi merkezden haberdardır ve o merkezin nasıl bir şey olduğunun farkındadır. Katılımcı kültürde ise birey siyasi düzenin bütünüyle farkında olup, aktif hareket edebilir, toplumsal ve siyasi yaşama yoğun bir şekilde katılabilir. Almond ve Verba'ya göre bu katılımcı kültür kalıbı, istikrarlı demokrasinin olmazsa olmaz şartlarından biridir ve modern kültürü temsil etmektedir (Oktay, 2005: 220). Bu kültür kalıbı aynı zamanda siyasi gelişmeyi de takviye eder bir niteliktedir.

Siyasi kültür ile var olan siyasi yapılar arasında uyumsuzluğu yaratan en önemli etken sosyal hareketlilik (Çam, 1999: 2004). Toplumda ortaya çıkmaya başlayan yeni siyasi kültür kendisi yerleşirken daha önceki siyasi kültürü tümüyle saf dışı bırakmamakta, yeni siyasi kültür eskisinin üzerinde temellenmektedir. Bir siyasi rejim türü olan demokrasi de siyasi kültür kavramından bu bağlamda ayrı düşünülemez. Nitekim bir kurumlar sistemi olarak gösterilen demokrasiyi aynı zamanda bir kültür olarak da ifade edebiliriz. Bu tür bir tanım ise ortaya demokrasi kültürü kavramını çıkarmaktadır. Siyasi kültürün en önemli öğelerinden biri olan demokrasi kültürü genel olarak toplumsal bilincin tüm elemanlarını kendinde birleştirmektedir. Partiler arası rekabetin de demokrasi kültürünün en önemli kriterlerinden biri olarak kabul edilmesi, partilerin kendi aralarındaki ilişkilerine siyasi işbirliği ve anlaşma zemini aramalarına olanak sağlamaktadır.

10. Aydınların ve Elitlerin Demokratikleşme Sürecine Etkileri

Tarih boyunca hemen her toplumda bilgi, inanış ve yetenekçe genel halk kitlelerinden ayrılmış bir zümre her zaman var olmuştur. Günümüzde kısaca aydınlar denen bu zümreye değişik çağlarda ve toplumlarda farklı adlar verilmiştir. Pareto'nun eliti, Weber'in karizmatik liderleri, Osmanlı'nın uleması, bir dönemler Rusya'sının entelijensiyası, günümüz Batı dünyasının entelektüeli aynı kesimi ifade

etmek için kullanılmışlardır. Niteliği değişmekle birlikte aydınlar, daha açık bir ifadeyle bilgi ve yetenekçe halktan farklılaşmış bir sosyal kesim, eski çağlarda bir büyücü, ortaçağ kilisesinde rahip, yeniçağlarda medyada gazeteci olmak üzere hâkim sınıfın icraatlarını meşrulaştırmaya çalışmışlardır (Aydın, 2005: 46). Doğudaki hükümdarların çevresindeki şamanlar, ilkçağlarda kralların saraylarındaki büyücüler, batıda yöneticilere yakın filozoflar bu işlevlerini kusursuz yerine getirmişlerdir.

Geleneksel toplumlarda aydınların en önemli işlevlerinden birisi halkın değerlerini paylaşmak ve ahlakla siyaset arasında bir ikincil yapı görevini yerine getirmek olmuştur. Halkın değerlerini, özellikle dinini paylaştığı oranda aydın halkın yanında yer almıştır. Batıda aydınlar 16. yüzyıla kadar bilge kimliğiyle değer sağlayıcı bir işlevi yerine getirirlerken, daha sonra bu temsil yetkisini filozoflar yüklenmişlerdir. Fakat filozofların yüklendiği yeni işlev 19. yüzyılın materyalist felsefesiyle donatılınca bu kesimin işlevi de değişime uğramıştır. Aydınlar artık bundan sonra geleneksel çizgiden çok farklı modern işlevlere sahip olmuşlardır. Bu söz konusu modern işlevleri; sosyal, siyasal, ekonomik ve eğitim işlevi olarak dört ana gruba ayırabiliriz (Aydın, 2005: 56). Sosyal işlevle aydınlar toplumsal hayatı dönüştürmek, siyasal işlevle-ulus devleti dönüştürmek, ekonomik işlevle-sınâî kapitalist düzeni dönüştürmek, eğitim işleviyle ise bilgi sistemini dönüştürmek gibi işlevleri üslenmişlerdir.

Aydınlar dış kültürün etkisinde kaldıkları ve kendi değerlerinden koştukları oranda yabancı güçlerin kültürlerinin etkisinde kalmış ve hatta onların çıkarlarının savunucuları haline gelmişlerdir. Bu dönemlerde aynı toplumun aydınları belli ideolojilerin temsilcileri olarak kutuplara bölünmüşlerdir. Günümüzde de, inkılâpçı aydın, solcu aydın, sağcı aydın, gibi belli ideolojilere kapılmış tipik aydın kesimleri varlıklarını devam ettirmektedirler.

Aydınlardan farklı olarak elit sözcüğü 17. yüzyılda üstün kalitedeki malları tanımlamak için kullanılmış, daha sonraki gelişmelere paralel olarak, 19. yüzyıldan itibaren artık toplumsal kümeleri de kapsamaya başlamıştır. Bu deyim toplumsal ve siyasal yazında kullanımı ise Avrupa'da 19. yüzyıl sonlarında, İngiltere ve

Amerika’da ise özellikle Vilfredo Pareto’nun yazıları sayesinde toplumbilimsel seçkinci kuramların yayıldığı tarih olan 1930’larda başlamıştır (Bottomore, 1990: 8).

Pareto’ya göre her toplumda toplumun geri kalanını yöneten bir azınlık bulunur ve bulunmalıdır da. “Yönetici Seçkinler” olarak adlandırılan bu azınlık – siyasal komuta görevini ellerinde tutanlardan ve daha belirsiz biçimde siyasal kararları doğrudan etkileyenlerden oluşmaktadır. Daha sonraki dönemlerde seçkinler deyimini genellikle bir toplumda statüsü yüksek olan işlevsel, esas olarak profesyonel kümeler için kullanılmaya başlamıştır. Mosca kendi incelemesinde ise siyasal erk ve nüfus kullanan ve siyasal önderlik savaşımına katılan tüm kümeleri adlandırmak için “siyasal sınıf” kavramını kullanmıştır. Bu tür bir kullanım siyasal sınıfın birbiriyle değişen ölçülerde işbirliği, rekabet ya da çatışma halinde olabilen çok sayıda kümeden oluştuğunu da kabullenmektedir.

Mosca ve Pareto tarafından yeni bir toplumsal bilimin anahtar değimi olarak sunulan “siyasal seçkin” kavramı modern demokrasiye karşıt olan ya da onu eleştiren ve modern sosyalizme daha karşıt bir siyasal öğretinin bir parçasını oluşturmuştur (Bottomore, 1990: 18). Seçkinler fikriyle demokrasi fikri arasındaki karşıtlık esas olarak, seçkin kuramlarında bireysel doğal yeteneklerin eşitsizliği üzerinde ısrarla durulması, diğer taraftan yönetici bir azınlığın fikrinin demokratik çoğunluk yönetimi kuramıyla çelişmesi olmuştur. Dolayısıyla seçkin kuramlarının ilk savunucuları birer demokrasi düşmanıydılar. Bu düşmanlık seçkin kuramcılarının demokrasiyi farklı bir şekilde “yığınların” sosyalizme gidecek “ayaklanmalarında” bir evre olarak görmelerinden kaynaklanmıştır (Bottomore, 1990: 22). Bu aynı zamanda seçkinci kuramın anti-sosyalist, özellikle de anti – Marxist yanlılığının da bir göstergesi olmuştur.

Yirminci yüzyılın büyük toplumsal ve siyasal değişikliklerinde aydınlar ve elitler daha önceki egemen sınıfların işlevlerinin mirasçıları ve yeni toplum biçimlerinin yaratılmasında can alıcı etkenler olarak ortaya çıkmışlardır. Özellikle aydınlar köktenci ve devrimci hareketlerde önemli roller oynamış ve 1956’daki Polonya ve Macaristan olaylarında, Küba devriminde ve 1990’ların başında Sosyalist Blok’un çöküşünde, sömürgecilik – karşıtı hareketlerde önemli roller oynamışlardır.

İster aydınlar, isterse de diğer seçkinler olsun bunların özerkliği birçok bakımdan sınırlı olmuştur. Aydınlar da var olan çok yönlü sınıf yatkınlığı, yönetici ve bürokratlardaki tek yönlü sınıf yatkınlığı, onların toplumsal sınıfların bir temsilcisi olarak görülmelerine olanak sağlamaktadır. Bürokratlar, ister komünist ülkelerde olsun, isterse de demokratik ülkelerde olsun siyasal otoriteler tarafından denetlenmektedirler. Sonuçta bütün seçkinlerin artan etkilerinin önemi, bunların her birinin üstün iktidar savaşına katılan potansiyel bir egemen sınıf olmasından değil, aralarındaki rekabet ve çatışmanın verili bir dönemde toplumda egemen olanların iktidarlarını kısıtlayabilir olmasındandır (Bottomore, 1990: 97). Demokratikleşme süreci ve çok partili bir döneme geçişi yaşayan eski SSCB ülkelerinde de aydınlar ve elitlerin oynadıkları roller, bu bağlamda toplumda egemen olanların iktidarını kısıtlayabilir nitelikte olmalıdır. Fakat bu cumhuriyetlerde bağımsızlık hareketlerinin aktif tarafları olan seçkinler demokratikleşme sürecinde, iktidardaki egemen sınıfın meşruiyetini devam ettirmek için çalışmış ve bu süreçte üzerine düşen esas görevlerini yerine getirmemişlerdir. İleriki bölümlerimizde bu konuda daha kapsamlı bir inceleme yapacağımız için burada daha fazla üzerinde durmamız gerekmemiştir.

11. Demokratikleşme Süreci ve Çok Partili Hayata Geçişte Dünyadaki Önemli Örnekler

11.1. Latin Amerika Örneği

Demokratikleşme süreci ve çokpartili hayata geçişte dünyada yaşanan en önemli örneklerden biri de Latin Amerika ülkelerindeki gelişmeler olmuştur. Özellikle yetmişli yıllar Latin Amerika ülkeleri için askeri diktatörlüklerin yönetiminde olduğu yıllar olmuştur. Fakat seksenli yıllardan başlayarak bu ülkelerde kontrol altında bir demokrasiye geçişler başlamıştır. 1972'den sonra Bolivya'da, 1983'te Arjantin'de, 1985'te Uruguay'da, 1986'da ise Paraguay'da demokratik yönetimlerin iş başına geldikleri yıllar olmuştur.

Latin Amerika ülkeleri genellikle işçilere ve köylülere yönelik sürekli şiddet ve sık sık tekrarlanan katliamlarla gündeme gelmişlerdir. Aynı zamanda Latin Amerika ülkelerinde dünyada ilk kez 1970 yılında Şili'de seçimle iş başına bir

Marxist hükümet gelmiştir. Bu ülkelerin en önemli özelliklerinden biri de gelişmiş kapitalist ülkelerden daha önceleri demokratik anayasa kavuşmuş olmaları olmuştur. Nitekim erkeklerin genel ve eşit oy hakkına dayanarak 1857'de Meksika'da, 1904'te Panama'da, 1912'de ise Arjantin'de hükümetler kurulmuştur. Latin Amerika ülkeleri genellikle yerel büyük toprak sahiplerine bağımlı çok geniş bir kırsal nüfuslu toplumlardan oluşmuşlardır. Fakat nüfusunun büyük çoğunluğunu bağımlı köylüler oluştursa da, bu ülkelerde egemen sınıf hiçbir zaman aşağıdan gelen çok ciddi bir tehditle karşı karşıya kalmamıştır. Tüm bunların yanında Latin Amerika ülkelerinin ardı arkası kesilmeyen darbelerle ve vahşi diktatörlüklerle dolu bir sicili vardır. Üstelik bu darbeler doğrudan doğruya kapitalizmin korunması ve geliştirilmesi için çalışan hükümetleri hedef almışlardır. Diğer bir özellik ise Latin Amerika ülkelerinin demokratikleşme sürecinde dış etkenlerin iç etkenler kadar fazla belirleyici olamaması olmuştur. Ayrıca bu ülkelerdeki demokratikleşme sürecinin önündeki en büyük engellerden biri seçimlere hile karıştırılması ve burjuva partileri arasındaki şiddetli çatışma olmuştur.

Seçimlere hile karıştırılmasını önlemeye yönelik ilk demokratik gelişme Arjantin tarafından kabul edilen 1912 "Sean Pena Yasası" olmuştur. Bu yasanın kabulüyle birlikte Arjantin'de demokratikleşme süreci önemli ölçüde ivme kazanmış ve 1946'da yapılan seçimlerde de yurtsever hilecilik tamamen sona ermiştir. Bu gelişmeler sonucunda 1944'te Küba'da, 1956'da ise Panama'da hilesiz seçimler yapılmıştır.

Uruguay, Kolombiya, Venezüella ve diğer birçok Latin Amerika ülkelerinin demokratikleşme süreçlerindeki temel sorun ise burjuva partileri arasındaki şiddetli çatışmalar olmuştur. Uruguay'da ülkenin önemli iki partisi olan Blouneoslarla-Coloradoslar arasındaki çatışmanın barışçıl bir biçimde çözümlenmesiyle demokratikleşme yolunda önemli bir yol kat edilmiştir. Kolombiya'da 1930'da teokratik muhafazakâr hükümetin çökmesiyle birlikte, ülke bir geçiş dönemi yaşamaya başlamış ve sonuçta demokratik bir anayasayı benimsemiştir. Fakat bu anayasanın uygulanması için ılımlı muhafazakârlarla liberaller arasında bir anlaşmanın yapılması zorunlu hale gelmiş ve 1957'de ülkedeki askeri diktatörlüğün

devrilmesiyle ortaya çıkabilecek iç savaşı önlemek için bu iki partinin iş birliğiyle “ulusal cephe” kurulmuştur.

Latin Amerika ülkelerinin demokratikleşmesi açısından en önemli sorunlardan biri de anayasal kısıtlamalar olmuştur. Demokrasinin hem kronolojik zaman açısından, hem de belli bir gelişme aşaması açısından belirli bir trendinin olmadığı Latin Amerika’da, aynı zamanda oy verme hakkına anayasal kısıtlama getirilmesi sınıf egemenliğinin de önemli bir yönünü oluşturmuştur. Nitekim okur-yazar olmak koşulunun anayasal kısıtlama olarak ortaya atılması aynı zamanda işçi ve köylü kesiminin, (Kızılderililer ve Kara derililer) anayasal haklarının engellenmesiyle sınıf egemenliğinin en önemli etkeni sayılmıştır. Latin Amerika ülkelerinden Brezilya’da okur-yazar olmayanların oranı yüzde otuz dokuz, Şili’de yüzde on altı, Kosta Rika’da yüzde on altı, Ekvator’da yüzde otuz iki ve Peru’da ise yüzde otuz dokuz olmuştur. Bu ülkelerden Brezilya’da okur-yazarlık koşulu hem 1945, hem de 1967 anayasalarında kabul edilmiş, Şili’de ise 1970 seçimleriyle birlikte bu koşul tarihe karışmıştır. Ekvator ve Peru’da ise okur-yazarlık koşulunun ülkedeki Kızılderililere karşı kullanılması devam etmiştir. Kızılderili nüfusun çoğunlukta olduğu iki Latin Amerika ülkesi olan Bolivya ve Guatemala’da ise okur-yazarlık koşulu Bolivya’da 1952 de, Guatemala da ise 1944 de (erkek nüfus için) kaldırılmıştır.

Latin Amerika ülkelerinde demokratikleşme sürecine etki eden bir diğer faktör ise kadınlara oy hakkının tanınması olmuştur. Kadınlara oy hakkının tanınması ilk kez 1929’da Ekvator’da kabul edilmiş ve 1962’de ise en son Nikaragua bu hakkın kabulünü onaylamıştır. Bu ülkelerde kadınlara oy hakkının tanınması aynı zamanda önemli bir sosyo-politik dönüşümün, liberal ve halkçı devrimler sürecinin bir parçası olmuştur. Fakat birçok ülkede bu hak anayasalarda kabul edilse de uygulamalarda kadınların bu hakkı kullanmamaları görülmüştür.

Latin Amerika ülkelerinde demokratikleşme süreci ilk olarak 1930’ların ortalarında Kolombiya ile başlamış, 1940’ların ortalarında bu süreç daha da hızlanırken, 1964’te ise Brezilya’daki gelişmelerle gerileme aşamasına geçmiştir. Özellikle “1929 Büyük Dünya Bunalımı” sonucunda ekonomisi ihracata bağımlı

lkelerdeki egemen sınıflar fonksiyonlarını önemli ölçüde kaybetmişlerdir. Bu aynı zamanda burjuva politikalarının da yeniden üretilmesi ve istikrarlı bir şekilde uygulanmasını da zorunlu kılmıştır. Bu alanda ülkelerde yaşanan iktisadi farklılaşmalar halk sınıflarının da uyanması ve gelişmesini sağlamıştır.

İkinci dünya savaşıyla birlikte tüm dünyada faşizme karşı ortak bir tepki doğmuştur. Bu aynı zamanda ülkelerin demokrasiyi bir yönetim biçimi olarak tercih etmeleri için zemin hazırlamıştır. Latin Amerika lkelerinde de bu dönemde toplumdaki milliyetçi eğilimler yumuşayarak daha demokratik bir hal almaya başlamıştır. Ülkedeki önemli işçi sınıfı orgtleri ılımlı bir toplumsal reform ve burjuvazinin reformcu kesimleriyle işbirliği politikası izlemişlerdir. Bu ülkelerdeki ulusalcı güçlerin gelişmesi daha da hızlanmış, faşizmin ideolojik bakımdan yenilmesi mevcut diktatörlüklere karşı muhalefet güçleri için birleştirici olmuştur.

Fakat bu olumlu gelişmeler SSCB ile Amerika arasında başlayan ‘‘Soğuk Savaş’’ ve patlak veren ‘‘Kore Savaşı’’ sonrasında sona ermiştir. Bu aynı zamanda Latin Amerika lkelerindeki sınırlı demokratik açılımların tekrar diktatörlüklerle yer değişmesi demektir. Askeri diktatörlükler çeşitli zamanlarda demokratik açılımları tekrar uygulamasalar da genel olarak Latin Amerika lkelerinde demokratikleşme süreci önemli ölçüde geriye doğru hareket etmeye başlamıştır.

Bu dönemde şili devlet başkanı Pinochet göreceli ekonomik başarılarına dayanarak görev süresini 1980’den 1989’a kadar uzattı. Ayrıca yapılan halk oylamasıyla her türlü demokratik hak ve özgürlükleri ortadan kaldıran anayasayı kabul ettirmeyi başardı. Brezilya’da ise yönetimde olan askerler sınırlı bir demokratik birleşmeyle sözde politik bir ‘‘açılma’’ başlatmışlardır. Uruguay’daki askeri yönetim ise demokrasiyi vesayet altına almak için 1980’de kendilerinin hazırladıkları anayasa taslağını referanduma sunmuşlardır. Bu anayasaya göre Milli Güvenlik Konseyi (COSENA) ulusal güvenliği ilgilendiren her türlü etkinliğe karışabilecek ve parlamentoya danışmaksızın (sıradan bilgi vererek) olağanüstü hal ilan edebilecekti. Fakat bu anayasa taslağı muhalefet partilerinin ortak hareketleri sonucunda son anda kabul edilmemiştir.

Latin Amerika ülkelerindeki askeri yönetimlerin bu örneklerden de görüldüğü gibi farklı ölçülerde ödünsüz ve inatla demokratikleşme sürecine karşı nasıl engel olduklarını göstermiştir. Bu askeri yönetimlerin uyguladıkları liberal politikalar sonucunda ekonomideki önemli gelişmeler ve halkın refah seviyesinde gözle görülür artış sağlansaydı, halkın bu yönetimleri pasif onaylaması da sağlanmış olurdu. Fakat büyük dünya bunalımının da etkisiyle ve uygulanan iktisat politikalarının mali yükünün halka aktarılması sonucunda askeri diktatörlüklerin meşruluğu sorgulanmaya başlanmıştır. Artık iktidarın meşruiyet sorunu yeni bir şekilde, halkın seçimler sonucu verdiği görevle biçimsel meşruiyet sorunu olarak ve kimin egemen olduğu sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler askeri diktatörlüklerin Latin Amerika ülkelerinden gidişini tamamen sağlamamış, tam tersi askeri diktatörlükler eylemlerini sürdürecektir olan hükümetlerin kurulmasını sağlamışlardır. Sivil yönetimlerin her alanda üstünlük kurmalarını kabul edemeyen askerler korporatif savunma engelleriyle kendi kurumlarını korumaya başlamışlardır.

11.2. Doğu Avrupa Örneği

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyanın ideolojik güçlerinin kutuplaşması sonucunda meydana gelen Doğu Bloğu, Merkezi ve Doğu Avrupa'nın bir sıra devletlerinin sosyalizm ideolojisi temellerine dayalı siyasi, ekonomik ve sonunda askeri birliğin kurulmasıyla oluşmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan SSCB'nin zaferle çıkması, Hitler faşizmi tarafından yıkılan Doğu Avrupa ülkelerinin tekrar inşa edilmesini de SSCB'ye bırakmıştı. Bu dönemde SSCB'deki Stalinist rejim karşı koyulmaz bir güce sahipti. Ayrıca demokratik Batı da Doğu Avrupa'nın kaderi ile hiç ilgilenmek istemiyordu. Batılı devletlere göre savaşın bir an önce sona ermesi için "Kızıl Ordu"nun Doğu Avrupa'ya ilerlemesi ve Alman işgalindeki toprakları Almanlardan temizlemesi gerekiyordu. Böyle bir ortamda, bu ülkelerin daha önce yasaklanmış olan Komünist Partilerinin yurtdışında bulunan yöneticileri de ülkelerine dönmüşlerdir. Kızıl ordunun kurtarıcı olarak bu ülkelere girmesi ve oralarda kalması da Komünist Partiler için güçlü bir dayanak oluşturmuştur. Sovyetler Birliği'nde başlayan sosyal deneyimin görkemi de yukarıda sayılan faktörlere eklenince bölgenin Sovyetleştirilmesi de kaçınılmaz olmuştur.

Doğu Avrupa'da "halk demokrasisi" adı altında kurulan yeni rejimler hiç de sadece sosyalist ideolojinin çekiciliğinden kaynaklanmamıştır. Nitekim Doğu Avrupa ülkeleri savaştan tükenmiş ve hem de oldukça sanayileşmiş Batı Avrupa, hem de yeni sanayileşen Stalinist Rusya ile aralarındaki mesafeyi kavrayarak çıkmıştı. Sovyet güdümlü bir komünizme gönül veren elit kesim, özellikle toprak reformu gibi gerekli bazı sosyal reformları hızlı sanayileşmeyle birleştirerek, kısa bir sürede daha da ileri düzeydeki Batı Avrupa ekonomilerine yetişmek ve onları geçmek amacını taşımışlardır (Brzezinski, 1997: 133). Sonuçta Polonya, Romanya, Bulgaristan, Çekoslovakya, Macaristan ve Almanya Demokratik Cumhuriyeti SSCB'nin uydu devletleri haline gelmiş ve 50 sene varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Doğu Avrupa ülkelerinde Sovyet güdümlü komünist rejimlerin bu kadar kolay bir şekilde kurulmasının bir diğer nedeni de bu ülkelerde köklü ve sağlam bir demokrasi geleneğinin olmaması olmuştur. Özellikle Çekoslovakya hariç diğer Doğu Avrupa ülkelerinin 2. Dünya Savaşı'ndan diktatörlükle yönetilen rejimlerle çıkması bu ülkelerdeki demokrasi geleneğinin eksikliğinden kaynaklanmıştır (Armaoğlu, 1992: 24). Ayrıca bu ülkelerde oldukça kabarık sayılarda fakir köylü ve çok sayıda radikal endüstri işçisi vardı ve bunlar yeni rejimi kabullenmek için gönüllü ve hevesli olmuşlardır. Yeni yönetim onlara daha fazla eğitim imkânı sağlayarak hızla kalkınma, polis ve askeri teşkilatlar gibi güçlü kurumlara girebilme kanallarını da açmıştır. Diğer taraftan yeni bir çağın beklentisi, görkemli şehirleşme ve sanayileşme projeleri ve sosyal reformun insancıl yanı genç neslin önemli bir bölümünün de gözlerini kamaştırmış ve yönetim de bunlardan nasıl faydalanabileceğinin bilincinde olmuştur (Brzezinski, 1997: 133). İkinci Dünya Savaşının kötü izleri hafızalarından silinmemiş olanlar ve sağlam ama aynı zamanda idealist bir tarihi yön arayanlar için geçmişin harabeleri üzerinde yeni ve adil bir sosyal düzen kurma kavramı da çok mantıklı gelmiştir.

Arnavutluk ve kısmen de Yugoslavya hariç tüm Doğu Avrupa'nın sosyalist ülkeleri gerek devlet sisteminin şekillenip gelişmesi, gerekse izledikleri politikaları açısından SSCB'nin etkisi altında bulunmuşlardır. Bu nedenle Sovyetler Birliği'nde uygulanan politikalar bu ülkelerin de iç politikadaki unsurlarını tetikleyerek, belli ölçülerde paralellik arz eden gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Nitekim

kuruluşlarından hemen sonra bu ülkelerde Stalinist bir rejim ve ekonomik model hâkim olmuştur. Yeni kurulan hükümetler sanayinin millileştirilmesi, tarımın kolektifleştirilmesi ve beş yıllık kalkınma planları gibi büyük reformlar gerçekleştirmişlerdir.

SSCB’de olduğu gibi Doğu Avrupa ülkelerinde de Stalin’in ölümünden sonra tepkiler ve başkaldırmalar ortaya çıkmış, Haziran 1953’te Çekoslovakya’da baş gösteren işçi ayaklanmaları, Doğu Almanya’da Berlin başta olmakla birçok kentlerde başlayan istikrarsızlıklar, Mart 1956’da Polonya’da yaşanan huzursuzluklar ve Sovyet karşıtı gösteriler, 1956’daki Macar ayaklanması SSCB’deki gelişmelere paralel olarak ortaya çıkmıştır. Doğu Avrupa’daki Sovyet karşıtı ve rejim aleyhine yapılan bu tür ayaklanmalar Stalin’den sonra göreve gelen Kruşev tarafından bildirgeyle ilk defa olarak “Sosyalist milletler topluluğu” adı altında duyurulmuş, Sovyet kuvvetlerinin Varşova Paktı gereğince Macaristan’da bulunduğu, bu paket çerçevesinde bir sosyalist ülkenin diğerinin işlerine askeri müdahalede bulunabileceğinden bahsedilmiştir. Brejnev döneminde ise bu anlayış daha da pekiştirilerek “sınırlı egemenlik” yaklaşımıyla, hiçbir ülkenin “Sosyalist Blok”un birlikteliğini bozacak davranışlarda bulunamayacağı vurgulanmış ve gerektiğinde diğerlerine müdahale etme hakkı meşrulaştırılmıştır.

Gorbaçov tarafından 1980’li yılların ikinci yarısında SSCB’de başlatılan Glasnost ve Perestroyka politikaları Doğu Avrupa’nın sosyalist ülkelerini de yakından etkilemiş ve köklü değişmelere yol açmıştır. Bu değişiklikler mevcut yönetimin yapısını değiştirerek Komünist Parti’nin tekeli lağvetmekle çokpartili bir siyasi sistemi gerçekleştirmeye, siyasi partilerin serbestçe kurulup faaliyet göstermelerine, parlamenter demokrasiyi getirmeye yönelmiştir. Fakat bu gelişmeler SSCB’deki gelişmelere paralel olarak “Sosyalist Blok”un dağılması ve “Soğuk Savaş”ın ortadan kalkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu gelişmeler aynı zamanda Avrupa’nın siyasi haritasında da çok önemli değişikliklere sebep olmuştur. Bu değişikliklerden ilki, 1990 yılında iki Alman devletinin birleşmesi, ikincisi Çek ve Slovak Cumhuriyetlerinin barışçı yollarla ayrılması, üçüncüsü ise Yugoslavya Federasyonu’nun dağılmasıyla yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkması ve bu devletlerin arasında başlayan savaş olmuştur.

Glasnost ve Perestroyka politikaları SSCB'nin sonunu getirdiği gibi Doğu Avrupa'nın sosyalist rejimlerinin de sonunu getirmiştir. Nitekim bu politikaların liberalist etkileri, Sovyet askeri varlığının kaybolması, Bulgaristan, Romanya, Doğu Almanya ve Çekoslovakya'da zarar verici değişmez yetkili komünist liderler, Macaristan ve Polonya'da ise karşıt güçlerle irtibata geçmek isteyen ılımlı rejim güçleri 1980'li yılların sonunda Doğu Avrupa komünizminin sonunu getirmişlerdir. Sonuçta siyasi edebiyatta “Kartopu Etkisi” olarak adlanan bu süreçte bir ülkede ortaya çıkan bir olay kartopu etkisi göstererek diğer ülkeleri de etkilemiş ve demokratikleşme Doğu Avrupa'da eşzamanlı olarak gelişmiştir.

Sosyalist Blok'un çöküşüyle birlikte Doğu Avrupa ülkelerinde ilk yapılan cumhuriyetlerin adlarındaki “Sosyalist” veya “Halk” sözlerinin çıkarılması ve devlet simgelerinin değiştirilmesi olmuştur. Komünist Partilerin bu ülkelerdeki tekeli ortadan kaldırılmış ve eski Komünist Partiler esaslı şekilde yenilenmişlerdir. Nitekim 23 Ekim 1989'da Macaristan Halk Cumhuriyeti Macaristan Cumhuriyeti, Macaristan Komünist Partisi ise Macaristan Sosyalist Partisi olarak değiştirilmiş ve parti Marxizm–Leninizm'e bağlılıktan vazgeçmiş, Nisan 1990'da ise Bulgaristan Komünist Partisi ismini değiştirerek Bulgaristan Sosyalist Partisi olmuştur (Holmes, 2000: 143, 179).

Doğu Avrupa ülkelerinde 1988'den itibaren komünist rejimlerin çöküşüyle başlayan tek-partili yönetimlerinden demokrasiye geçiş süreçlerinin en önemli unsurlarından birisi yeni siyasal yapının hukuki çerçevesini belirlemek üzere yeni anayasaların yapılması olmuştur. Bu ülkeler bakımından demokrasiye geçiş aynı zamanda ekonomik dönüşümü de içerdiğinden yüksek enflasyon ve işsizlik gibi olumsuz ekonomik göstergeler, özellikle tarihsel olarak demokrasi tecrübesi zayıf olan bu ülkelerde, demokratik kurumların korunmasını da güçleştirmiştir (Atar, 2000: 121). Yeni anayasal süreçte kuvvetler ayrılığı ilkesi, çok partili sistem, özel mülkiyet ve diğer konularda kanunlar kabul edilmiş, devlet organları arasında yetki dağılımı yeniden belirlenmiştir. Kabul edilen “Siyasi Partiler Kanunu”yla birlikte yeni partiler ortaya çıkmaya başlamış ve hatta geçiş döneminde gerçek bir “parti enflasyonu” yaşanmıştır. Bulgaristan'da 1994 parlamento seçimlerine 48 parti

katılırken, Macaristan'da 1990 seçimlerine katılmak için 65 parti başvuruda bulunmuştur.

Doğu Avrupa ülkelerinde demokratikleşme süreci değişik özelliklere sahip olmuştur. Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan'daki gelişmelerin oldukça uzun bir zaman sürecine yayılmasına karşılık, Doğu Almanya, Bulgaristan ve Romanya'da komünist iktidarların yıkılması, çok kısa bir zaman süreci içinde gerçekleşmiştir. Romanya'da Anayasa yapımı süreci çatışmacı bir tarzda, Çekoslovakya'da ise oydaşmacı bir biçimde yürütülmüştür. Yeni kabul edilen anayasalarda sınırlı, fakat köktenci değişikliklerle işleyebilir bir demokrasinin temelleri atılmış, geçici hükümetlerin kendi ideolojik tercihlerini anayasallaştırmak yoluyla aşırıya kaçmaları engellenmiştir (Özbudun, 1993: 90-93).

Doğu Avrupa ülkelerinde demokratikleşme sürecinin başarılı olmasının en önemli nedenlerinden biri iktidar ve muhalefet güçleri arasında yapılan “Yuvarlak Masa Toplantıları” olmuştur. “Yuvarlak Masa Toplantıları” Sovyetler Birliği çerçevesinde güçlü devletle çatışma yerine, sivil toplumun yeniden inşa edilmesi doktrininin bir yansıması olmuştur. Bu tür toplantılar Polonya'da uzun süreli önder istifa etmeden önce, geçişin görece erken bir evresinde (Şubat–Nisan 1989), Macaristan, Demokratik Alman Cumhuriyeti ve Bulgaristan'da ise tam tersine, biraz daha geç bir evrede (sırasıyla, Haziran–Eylül 1989, Aralık 1989–Mart 1990 ve Ocak–Nisan 1990) yapılmıştır (Holmes, 2000: 247). Bu ülkelerde anayasal demokrasilerin ortaya çıkışı tek başına yeterli olmayan ve bağımlı üç ana faktöre dayandırılmaktadır. (Atar, 2000: 123). Bu faktörlerden ilki Gorbaçov'un açıklık (glasnost), yeniden yapılanma (perestroyka) ve müdahale etmeme (non-interference) olarak formüle edilen oldukça önemli üçlü politikası olmuştur. Bu politikalarla Sovyet yönetimi Doğu Avrupa hükümetlerine ve aynı zamanda muhaliflerine mevcut komünist rejimleri sürdürmek için harekete geçmeyeceği, hatta “geç kalanların kendi kendisini cezalandırmış olacağı”ndan bahsederek açık bir mesaj vermiştir. Bu mesaj sonucunda Sovyet müdahalesi korkusu giderek azalmış ve birçok ülkede yapılan toplantı ve gösterilere hükümetlerce müdahale edilmemiştir. İkinci faktör ise Polonya'da reformlar için “yuvarlak masa görüşmeleri”nin başlatılması ve bu görüşmelerle öteki ülkelerin de izleyebileceği “yönetim ile muhalefet arasında gayri

resmi konuşma” metodunun geliştirilmesi olmuştur. Ayrıca bu görüşmelerin ardından Polonya’da yapılan seçimlerin muhalefet lehine sonuçlanması diğer ülkelerdeki muhalefet güçlerini daha da cesaretlendirmiştir. Üçüncü faktör ise Çauşesku rejiminin Romanya’daki Macar azınlık üzerinde uyguladığı insanlık dışı muameleler sonucunda Macaristan sınırına doğru illegal bir göçün başlaması olmuştur (Atar, 2000: 123-124). Bu göç sonucunda Macaristan Birleşmiş Milletlerden yardım istemiş ve Birleşmiş Milletler Göçmen Sözleşmesini imzalamak şartıyla bu yardımı almaya başlamıştır. Fakat daha sonra Doğu Almanyalı göçmenlerin sınıra dayanması üzerine Macaristan, Avusturya üzerinden Batı Almanya’ya geçmek üzere onları kabul etmeyi kararlaştırmıştır. Bu göç sonucunda Doğu Almanya’da başlayan çöküş, Çekoslovakya ve Romanya’yı da vurmuştur. Bu üç faktör dışında Doğu Avrupa’da anayasal değişimin niteliğini ve içeriğini etkileyen başlıca faktörler ise etnik, dilsel ve dinsel sorunlar olmuştur. Etnik, dilsel ve dinsel faktörler bakımından bölünmüş grupların, coğrafi yerleşiminin elverişsizliği ve azınlıkların iç içe geçmiş durumda olması, özerk yönetimler oluşturmasını zorlaştırmıştır. Öte yandan farklı grupların yaşadığı bölgeler arasındaki ekonomik dengesizliklerin de, piyasa ekonomisine katılım bakımından zengin ve yoksul azınlıklar arasında yeni sosyal çatışmalara yol açmak suretiyle çeşitli sıkıntılar doğurabileceğine işaret edilmiştir.

Siyasal güç ve karar alma yetkisinin tek bir siyasi partinin elinde bulunduğu nispeten monolitik siyasi, hukuki ve ekonomik sistemlerden insan hakları, demokratik yöntemler ve başarılı piyasa ekonomilerinin geliştirilmesi ilkelerine dayalı Batı tarzı çoğulcu demokrasilere geçişin doğurduğu sorunlar Doğu Avrupa ülkelerinde de geçiş sürecinin en önemli safhalarından biri olmuştur. Bu ülkeler otoriter rejimlerden demokrasiye ve merkezi planlamadan, piyasa ekonomisine geçişte iki ayrı geçiş yapmışlardır. Yugoslavya ve Çekoslovakya hariç, diğer Doğu Avrupa ülkeleri komünist dönemde de ulus–devlet yapılarını muhafaza etmiş ve komünizmin çöküşünden sonra da bu üniter yapılarını korumuşlardır. Bu durum demokratikleşme sürecinin bağımsızlık süreciyle paralel bir biçimde sürdürülmesi açısından olumlu bir gelişme sayılmıştır.

11.3. Eski SSCB Cumhuriyetleri Örneği

Gorbaçov'un SSCB'de başlattığı reform hareketleri birlik üyesi ülkelerin bağımsızlık girişimleri ve beklenmeyen karmaşık siyasal gelişmeler sonucunda Sovyetler Birliği dağılmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan bağımsız ülkelerde de daha önce incelediğimiz Doğu Avrupa ülkelerindeki kadar hızlı ve ileri düzeyde olmamakla birlikte, demokrasiye geçiş süreci başlamıştır. Fakat eski SSCB cumhuriyetleri Doğu Avrupa ülkelerinden farklı olarak yarı emperyal-federal yapıdan bağımsızlığa ve ona ilave olarak da piyasa ekonomisine geçişle üçlü geçiş yapmak zorunda kalmışlardır. Doğu Avrupa ülkelerinden Yugoslavya ve Çekoslovakya hariç diğer bütün ülkeler komünist dönemde de ulus-devlet yapılarını muhafaza etmiş ve komünizmin çöküşünden sonra da, bu üniter niteliklerini korumuşlardır. Eski SSCB ise federal devlet yapısında bir devlet olmuş ve geçiş sürecinde çözülerek farklı bir federal bütüne dönüşmüştür. Bu nedenle de ortaya çıkan yeni cumhuriyetlerde Doğu Avrupa ülkelerinden farklı olarak demokratikleşme ve bağımsızlık harekâtları paralel yürütölmek durumunda kalmıştır. Hatta birçok cumhuriyette yönetici güçler tercihlerini bağımsızlıktan yana kullanarak demokratikleşmeyi ikinci planda tutmayı yeğlemişlerdir.

Doğu Avrupa ülkeleriyle Eski SSCB cumhuriyetleri arasındaki diğer bir fark ise bu ülkelerdeki demokratikleşme hareketlerinin içerisindeki sivil toplum örgütlerinin oynadıkları rolden ve doğalarından kaynaklanmıştır. Nitekim Doğu Avrupa ülkelerinin tersine eski SSCB cumhuriyetlerinde ortaya çıkan sivil toplum örgütleri geçiş dönemi ve geçiş dönemi sonrasında uygulanan politikalarda aktif yer almamışlardır. Özellikle 1990 yılında yapılan seçimler SSCB'deki muhalifler güçlerinin doğasıyla ilgili önemli bulgular ortaya koymuştur. Bu seçimler sonucunda Baltik Cumhuriyetleri, Gürcistan ve Ermenistan'daki muhalefet grupları, seçimlerde gerçek bir zafer kazanmış ve komünistlerin hâkimiyetindeki parlamentoya girmeyi başarmışlardır. Diğer taraftan ise Orta Asya ülkelerinin parlamentolarında muhalefet neredeyse hiç bulunmamıştır. Sonuçta bazı eski SSCB ülkelerinde yeni anayasa yapım çalışmalarına muhalefet güçleri de katılırken, Orta Asya cumhuriyetlerinin yeni yapılan anayasaları ise rejim yetkilileri tarafından topluma adeta zorla dayatılmıştır.

Daha önce de değindiğimiz gibi Eski SSCB cumhuriyetlerinde demokratikleşme sürecine etki eden en önemli faktörlerin başında bağımsızlık ve demokrasi söylemlerinin paralel şekilde yürütülmesi gelmiştir. Özellikle cumhuriyetlerde başlayan bağımsızlık mücadeleleri demokrasiye geçişte öncelikli konumda olmuştur. Bu durum ise dikkate değer iki önemli sonucu da beraberinde getirmiştir. Bunlardan ilki bu ülkelerde anayasa yapım çalışmalarının çok yavaş yürümesi veya etnik ve dini çatışmalar nedeniyle devam edememesi olmuştur. Böyle bir ortamda yeni anayasaların meşruiyeti de tartışma konusu olmuştur. İkinci sonuç ise birçok cumhuriyette, bağımsızlık ve demokrasi söylemlerinin birlikte kullanılması olmuştur. SSCB'nin dağılmasına kadar, cumhuriyetlerdeki bağımsız grupların ve milliyetçi liderlerin mücadelesi Sovyetleşmeye ve Sovyet yönetimine karşı bir mücadele olmuştur. Bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte birçok cumhuriyette demokratikleşme mücadelesinin toplumun tüm kesimleriyle birlikte verilmesine doğru ciddi adımlar atılsa da, birçok cumhuriyette ise bu konuda önemli ilerlemeler sağlanamamıştır.

Eski SSCB ülkelerindeki bağımsızlık hareketleri genellikle barışçıl bir biçimde sonuçlanmıştır. Fakat bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte cumhuriyetlerde başlayan etnik ve dini çatışmalar demokratikleşme sürecinde bu ülkeler için önemli dezavantajlar oluşturmuştur. Özellikle Azerbaycan–Ermenistan çatışması, Gürcistan'daki iç savaş ve Abazya ve Osetya özerk bölgelerindeki ayrılıkçı harekâtlar, Orta Asya cumhuriyetlerindeki karışıklıklar, Tacikistan'daki iç savaş, Rusya'nın federatif cumhuriyetlerindeki bağımsızlık harekâtları ve diğer çatışmalar bağımsızlığını yeni kazanan cumhuriyetlerde demokratikleşme çalışmalarından daha öncelikli bir konuma gelmiştir. Daha sonraki gelişmelere paralel olarak cumhuriyetler yeniden yapılanma yönündeki tercihlerini yeni anayasalarını kabul ederek ortaya koymuşlardır.

Yeni anayasaların kabulünden önce SSCB dönemindeki eski anayasalarda değişiklikler ve ilaveler yapılarak bağımsızlık pekiştirilmeye çalışılmıştır. Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi eski SSCB cumhuriyetlerinde de ilk önce cumhuriyetlerin adlarındaki “Sovyet Sosyalist” sözleri çıkarılmış devlet simgeleri, devlet arması, devlet bayrağı ve milli marşlar değiştirilmiştir. Kuvvetler ayrılığı ilkesi, çokpartili sistem, özel mülkiyet ve diğer birçok konuda yasalar kabul

edilmiştir. Devlet organları arasındaki yetki dağılımı yeniden belirlenmiş, cumhurbaşkanlığı görevi tesis edilmiş, siyasi partiler, seçimler ve yeni mülkiyet türleri hakkında yasalar kabul edilmiştir.

Bağımsızlığın kazanılmasından sonra eski SSCB cumhuriyetlerinde kabul edilen yeni anayasalar genellikle komünist dönemden kalma anayasaların düzeltilmiş kurallarına göre kabul edilmiştir. En önemlisi ise yeni kabul edilen anayasaların komünist dönemde seçilmiş parlamentolar (Yüksek Sovyet) tarafından tasarlanmış olmasıydı. Bu durum Doğu Avrupa ülkelerindeki anayasa yapımı ile eski SSCB cumhuriyetlerindeki anayasa yapımı arasındaki en önemli farkı oluşturmuştur. Yeni kabul edilen anayasalarda etnik-ulusal sorunlar ve devlet kurumları arasındaki nüfus dağılımı gibi çözümlenmemiş problemler varlığını korumuştur. Genel olarak etnik-ulusal sorunlarla ilgili tarafları memnun edecek bir çözüm anayasalarda yer almamış, yürütme ve yasama organları arasındaki ilişkiler demokratikleşme açısından sorun olarak anayasalarda yer almıştır.

Demokratikleşme açısından eski SSCB ülkelerinin anayasalarına baktığımızda, bu ülkelerde yeni anayasalar yapılırken genellikle cumhuriyetlerde baş gösteren siyasal değişimler ve bu ülkelerin toplumsal özelliklerinin ön plana çıktığını görmekteyiz. Nitekim Ukrayna anayasasında Batı anayasalarının etkileri ön planda olduğu halde, Türkmenistan anayasasında doğu özellikleri göze çarpmaktadır. Baltik cumhuriyetlerinin ise anayasalarında sosyalizm öncesi anayasal deneyimlerine daha çok referansta bulunarak, parlamenter geçmişleri, diğer eski SSCB cumhuriyetlerine kıyasla daha yüksek hukuk kültürüne sahip olmaları bu ülke anayasalarını diğer eski SSCB ülkeleri anayasalarından önemli ölçüde ayırmıştır. Bu ülkelerin anayasalarında kuvvetler ayrılığı ilkesi açıkça benimsenmiştir. Böylece Marxist anlayıştan kaynaklanan iktidarın bölünmezliği yerine, liberal anlayışa dayanan, iktidarın çeşitli organlar arasında paylaşılması anlayışına geçilmiştir. Buna karşın yasama ve yürütme erkleri arasındaki ilişkilerin düzenlenişi itibariyle, hükümet şekillerini açık belirlemek kolay olmamaktadır. Anayasalarda özellikle devlet başkanının yetkilerini düzenleyen hükümler incelendiğinde başkanlık sistemine yakınlık görülmektedir. Fakat başkanlık sisteminin uygulandığı ülkelerle karşılaştırıldığında parlamenter rejimlerde cumhurbaşkanlarına tanınan yetkilere

benzer yetkilerin de anayasalarda yer aldığını görmekteyiz. Bu ülkelerin anayasalarında güçlü başkanlık sisteminin yer almasının en önemli nedeni ise anayasa yapım çalışmaları sırasında cumhuriyetlerdeki karizmatik liderlerin bu doğrultuda ciddi gayretler sarf etmelerinden kaynaklanmıştır. Eski SSCB cumhuriyetlerinde genellikle, cumhurbaşkanı parlamento üstü bir konuma sahiptir ve parlamento karşısında sorumlu değildir. Bazı ülkelerde cumhurbaşkanı parlamento seçimlerini belirler, merkezi seçim komisyonu üyelerini atar, çift meclisli parlamentolarda yukarı kamaranın oluşturulmasına iştirak eder, milletvekillerinin halk karşısındaki andını kabul eder. Cumhurbaşkanı kanun tasarısını sunma, kanunları imzalama ve veto etme hakkı vardır. Ayrıca bu ülkelerde cumhurbaşkanlarının Bakanlar Kurulunun yanı sıra, yardımcı yürütme organı (sekreterlik) oluşturma yetkisi de vardır. Bu organın yapısı ve işleyişi ise tamamen cumhurbaşkanının yetkisine dâhildir.

SSCB'nin dağılmasından sonraki dönemde ortaya çıkan cumhuriyetler, kuvvetler ayrılığı ilkesini benimseyen yeni anayasalarında, Anayasa Mahkemesine de yer vermişlerdir. Anayasasında "Anayasa Mahkemesi"ne tek yer vermeyen cumhuriyet ise Türkmenistan olmuştur. Cumhuriyetlerin birçoğunda Anayasa Mahkemeleri, normatif-hukuk işlemlerinin yalnızca anayasaya uygunluğunu denetlemektedir. Anayasa Mahkemelerine anayasaya uygunluk denetimi dışında, siyasi parti ve toplumsal birlikleri kapatma davalarına bakma, devlet organları arasında yetki dağılımına ilişkin ortaya çıkan sorunları çözme gibi yetkilerde verilmiştir.

Yeni anayasalarda devlet biçimi olarak çoğunlukla, üniter devlet modeli benimsenmiştir (Rusya hariç). Egemenliğin kaynağı açısından devlet şekli olarak cumhuriyet, bütün anayasalarca benimsenmiştir. Anayasalarda cumhuriyetin nitelikleri açısından çağdaş demokratik anayasalarda geçerli olan nitelikler, genellikle her anayasada belirtilmiştir. Tüm anayasalarda halk egemenliğin ve devlet iktidarının tek kaynağı olarak tanımlanmıştır. Halk egemenliği anayasal düzenin başlıca ilkesi olarak düzenlenmiş ve bu ilkenin referandum ve serbest seçimler yoluyla gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Referandumla serbest seçimler yapılırken, demokrasiye uygun şekilde, seçimlerin; serbest, genel, eşit, doğrudan ve gizli oy

verme şeklinde temel ilkeleri benimsenmiştir. Anayasalarda Marxist demokrasinin tersine, çoğulcu demokratik anlayışa uygun olarak, çokpartili sisteme yer verilmiştir. Çokpartili siyasi sisteme götüren ilk etkili örgütler ise cumhuriyetlerde farklı isimlerle kurulmuştur. Bu örgütler Azerbaycan, Letonya ve Belorus'ta "Halk Cephesi", Litvanya'da "Sajudis", Estonya'da "Perestroyka'nı Desteklemek için Halk Cephesi", Özbekistan'da ise "Birlik Halk Cephesi" adı altında faaliyet göstermiştir. "Halk Cephesi" içinden çıktıkları toplumların çoğulcu yönetim isteklerini toplu olarak anlatmak ve uygulamak için kurulmuştur. Bu kurumlar içinde her türlü düşünce akımı bulunmuştur ve bu düşünce akımları daha sonra siyasi partilere dönüşmüştür.

Yeni kabul edilen anayasalarda sosyal devlet niteliği konusunda komünist dönemden farklı bir yaklaşım benimsenmiştir. Anayasaların birçoğunda "Sosyal Devlet" ilkesi doğrudan ifade edilmiş olmakla birlikte sosyal haklar açısından devletin "maddi güvencesi" değil "hukuki güvencesi" esas alınmıştır. Diğer bir deyişle devletin bundan önceki dönemlerde olduğu gibi tüm sosyal hakları karşılama zorunluluğu yerine, olanaklar ölçüsünde yerine getirme şeklinde bir yumuşama görülmüştür. Laik devlet ilkesi de yeni cumhuriyetlerin anayasalarında açıkça düzenlenmiştir. Özbekistan hariç tüm anayasalarda dünyevi devlet kavramı cumhuriyetin nitelikleri arasında yer almıştır.

Görüldüğü gibi eski SSCB cumhuriyetlerinin hemen hemen tümünde demokrasinin hukuki altyapısı hazırlanmıştır. Fakat esas problemler uygulamada kendini göstermiş, birçok yeni kurulan cumhuriyette otoritarizme doğru kayma olmuştur. Yeni kurulan cumhuriyetlerden özellikle üç Baltik cumhuriyeti (Letonya, Litvanya ve Estonya) demokratikleşme yolunda önemli gelişmeler göstermiş ve diğer cumhuriyetlerden ayrılmışlardır. Atar'a göre geçiş süreci yaşayan eski SSCB cumhuriyetleri siyasal, anayasal ve ekonomik bakımdan belirli bir yol izlemekte ve bu cumhuriyetler anayasal dönüşüm ve piyasa ekonomisine geçişin sınırlı ve belirsiz olduğu otoriter veya halkçı rejime sahip toplumlar kategorisine girmektedirler (Atar, 2000: 144). Bu toplumlarda otoriter bir yönetimin meşru görülmesi eski SSCB döneminin bir mirası olarak görülebilir. Bu aynı zamanda bütün cumhuriyetlerde ortak olan "homo soviyetikus" insan tipi ve geçen yetmiş yıl içerisinde son derece

sistemli bir merkezi planlama ile şekillendirilen “zihniyet kalıpları” ile de ilgili bir durumdur. Bu alandaki şartlandırmalar, toplumun bireyleri aksine davranmaya çalışsalar bile, onların insana, hayata, topluma devlete ve diğer insanlara bakışlarını daha uzun bir süre etkileyecektir.

Yeni kurulan cumhuriyetlerde demokratikleşme sürecini etkileyen en önemli etkenlerden biri de demokrasi söylemiyle ekonomik refah söylemlerinin içi içe geçmiş bir durumda kullanılmaları olmuştur. Toplumların demokratikleşmeyle refah seviyesinin yükseleceği yönündeki beklentileri kısa sürede olumlu neticeler vermemiş, sonuçta halkın demokratikleşme yönündeki talepleri, yerini refah seviyesinin yükseltilmesine bırakmıştır. Ekonomik durumun bu cumhuriyetlerde kötülemesiyle birlikte rüşvet ve yolsuzluk olaylarının yükselmesi demokratikleşme sürecini olumsuz etkilemiştir. Diğer taraftan eski SSCB cumhuriyetlerinin genelinde bağımsızlıkla birlikte SSCB dönemi yöneticileri göreve gelmiştir. Yalnız Azerbaycan ve Gürcistan’da istisnai bir durum ortaya çıkmış ve muhalefetteki güçler iktidarı ele geçirmişlerdir. Bu iki cumhuriyette yönetime gelen muhalefetin başarısızlığı da diğer cumhuriyetler için örnek teşkil etmiştir. Yabancı Batılı devletlerin de yeni kurulan cumhuriyetlere demokratikleşme yönünde gerekli desteği vermemeleri otoriter yönetimlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bağımsızlık ve istikrarın her şeyin önünde olması gerektiği söylemleriyle toplumun demokrasi yönündeki düşüncelerine sınırlamalar getirilmiştir. Özellikle demokrasi kültürü olmayan eski SSCB cumhuriyetlerinin birçoğunda “demokratik merkezîyetçilik” geleneği etkisini devam ettirmiştir. Yukarıdan aşağıya doğru elit nitelikli demokratikleşme eski SSCB cumhuriyetleri toplumlarının da benimsediği bir görüş olmuştur. Kısacası genellikle yeni kurulan cumhuriyetlerde ekonomik problemlerin çözüldüğü, halkın yaşam standardının yükseldiği ve toplumun yukarıdan aşağıya şekillendiği bir toplum tercih edilen yol olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

SSCB ÖNCESİ VE SSCB DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA DEMOKRASİ VE ÇOK PARTİLİ HAYAT

1. Azerbaycan'ın 20. Yüzyıla Kadar Olan Gelişimine Kısa Bakış

Eski dünyanın en önemli yerinde, yani Orta Asya, Ortadoğu ve Ön Asya'nın tam ortasında bulunan Azerbaycan, tarihin çeşitli dönemlerinde büyük güçlerin savaş alanına dönüşmüş ve böylece tarihi daima mücadele içinde geçmiştir. Tarihçilerin “Şirvan”, “Arran”, “Muğan” ve “Alban” adlarını verdikleri ülkeler sonradan “Azerbaycan” unvanı altında toplanmıştır. Antik Medler ve Persler döneminden itibaren İran'ın çekim alanı içinde olan Azerbaycan, bu özelliğini 7. yüzyılın ortalarında Arap Fethinden ve İslam'ı kabul edilmişinden sonra dahi korumuştur. Ancak dört yüzyıl kadar sonra Selçuklu hanedanı yönetimindeki Oğuz Türklerinin akını ile büyük bir oranda Türk nüfusu barındıran bir bölge haline gelmiştir (Swietochowski, 1988: 19, Roy, 2005: 43-35). Yerli halkın yeni gelen bu göçmen halk ile kaynaşması sonucunda kullanılan dilin yerini daha sonra “Azeri” veya “Azerbaycan” dilini oluşturacak bir evrim süreci içinde Türk şivesi almıştır.

13. yüzyılda Moğolların işgaline maruz kalan Azerbaycan'da Cengiz Hanın torunu Hülagu'nun önderliğinde İlhanlılar devleti kurulmuştur. İlhanlılar Devletinin yanı sıra bölgede yerli bir Azerbaycan devleti olan Şirvanşahlar devleti de 1551 yılına kadar hâkimiyetini korumuştur. İlhanlılar Olcayto Han'ın hükümdarlığının ardından dağılma sürecine girmiş ve bu bölgede kısa bir süre Altın orda Hanları, daha sonra ise Celayirlilerin hâkimiyeti yaşanmıştır. Azerbaycan coğrafyasında Aras'ın kuzeyinde Şirvanşahlar, güneyinde ise Celayirliler ile bazı küçük hanedanlıkların hâkim olduğu 14. yüzyıl sonlarında Timurlenk'in hâkimiyeti başlamıştır. Timurlenk'in ölümünden sonra ise bölge sırasıyla Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerini kuran Türkmenlerin yönetimi altına girmiştir. Türkmenlerin bölgedeki hâkimiyetine dönemin ikinci büyük Türk Devletini kuran Şah İsmail tarafından 1502'de son verilmiştir. 1502 yılından itibaren Azerbaycan tarihinde yeni bir dönem Safeviler hâkimiyeti başlamıştır. Etkin bir merkezîyetçiliğin

hâkim olduğu ve İslam'ın Şii koluna dayandırılmış bu yeni hanedanın yönetimi 1782 yılına kadar iki yüzyıldan fazla sürmüştür (Swietochowski, 1988: 20).

Safevi Devletinin gücünü kaybetmesiyle birlikte 18. yüzyıl başlarından itibaren Kafkasya'nın kuzeyinden ve Hazar Denizinden Rus saldırıları sıklaşmaya başlamıştır. Bu saldırılar sonucunda Ruslar, Bakü başta olmak üzere bütün Hazar sahili bölgesini işgal etmişlerdir. Fakat bu işgallerin yanı sıra aynı dönemin en önemli olayı Afşar Hanedanlığının, Safevi Devletinin egemenliğine son vermesidir. Afşar hükümdarı Nadir Şah Horasan Bölgesinde hâkimiyeti ele geçirdikten sonra 1786'da Safevi Şahı III. Abbas'ın ani ölümünden sonra Muğan'da toplanan kurultayda kendisini bütün bölgenin şahı ilan etmiştir. Nadir Şahın Horasan'da iktidarı ele geçirmesinin ardından, Ruslar ve Osmanlı Devleti ile yapılan anlaşmalar ve bu iki devletin de işgal ettikleri topraklardan çekilmeleri sonucunda Nadir Şah Azerbaycan genelinde hâkimiyetini sağlamıştır. 1747'de Nadir Şah'ın saraya düzenlen bir suikast sonucu öldürülmesiyle birlikte Azerbaycan tarihinde yaklaşık yüzyıllık bir dönemi kapsayan daha önce şehir devletleri gibi varlıklarını sürdüren "Hanlıklar Dönemi" başlamıştır. Azerbaycan Hanlıkları dönemin şartları dikkate alındığında bağımsız birer devlet özelliği taşıyorlardı. Hanlıklarda egemenlik mutlak surette hana aitti. Sosyal düzen han tarafından atanan naipler, güvenlik ve posta işleri jandarma ve çapar denen süvarilerce yerine getirilirdi. Sosyal düzen şeriat ve töreler üzerine kurulmuştu. Mahkemelerin başkanı kadılar idi ve kadıları Hanlar tayin eder, hükümleri de Hanlar verirdi. İdam cezası da Hanın yetkisinde bulunuyordu. Yönetim işleri Hanın başkanlığında Divan'da görüşülürdü. Arazinin mülkiyet hakkı Hana aitti. İskân edilen topraklarda yaşayanlar o toprakların işletmecisi gibiydiler. Toprak kullanım hakkı babadan oğul'a geçmez, köylü köle değil ve ürünün sahibiydi. Hanlıkların çoğu ayrıca kendi içlerinde "mahal" denilen bölgelere ayrılmışlardı; bunlar aynı soya bağlı kimselerin oturduğu yerleşim bölgeleriydi ki, bu durumd halen soy ve aşiretin öneminin sürdüğü gerçeğini yansıtıyordu (Swietochowski, 1988: 20). Bu dönemde Azerbaycan'da yerli, bağımsız devlet çerçevesinde bir birlik geleneği yoktu. Bu tür bir gelişme ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında hanlıklardan birinin etkin bir biçimde genişlemesiyle oldu. Guba Hanı Fethali Han Safevi hanedanının yaptığını tekrarlayarak Azerbaycan'ın tamamını egemenliği altına almak istedi. Fakat Rusya gelecekteki etki alanı içinde fazla güçlü bir devletin ortaya

çıkması karşısında Fethali'nin yayılmacı siyasetine giderek artan bir tepki gösterdi ve sonuçta Fethali Han fethettiği birçok yerden bu baskı altında çekilmek zorunda kaldı. Fethali Hanın bu başarısız girişiminden sonra Gacar Hanedanı Ağa Muhammed Han bu kez Güney Azerbaycan hanlıklarını işgal ederek kuzeye doğru harekete geçti. Gacar Hanedanının bu hareketine Rusya'dan tepki gecikmedi ve Ruslar 1801 yılında Kazak Sultanlığını işgal ederek Azerbaycan'ın içlerine doğru hareket ettiler. Hanlıklar arasında güçlü ve kalıcı bir işbirliğinin kurulmaması, ayrıca hanlıklar arasında zaman zaman yaşanan çatışmalar veya birbirlerine karşı üstünlük sağlamaya yönelik girişimler Rusların işini kolaylaştırmıştır. Kuzey Azerbaycan'da önemli ölçüde işgal gerçekleştiren Rusya karşısında Azerbaycan genelinde hâkimiyet iddiasında olan Gacar Hanedanlığı çaresiz kalmış ve iki güç arasında 12 Ekim 1813 tarihinde "Gülüstan Anlaşması" imzalanmıştır. Bu anlaşma aynı zamanda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün bölünüp parçalanmasının da başlangıcı oluyordu. Bu parçalanma 13 sene sonra 2. Rus-İran Savaşından sonra daha da netleşecekti. Nitekim 1826'da başlayan ikinci Rus-İran Savaşı sonucunda 10 Şubat 1828 yılında imzalanan "Türkmençay Antlaşması"yla Aras Nehrinin güney kısmında kalan Azerbaycan toprakları İran'a, kuzey kısımdaki topraklar ise Rusya'ya bırakılıyordu. Azerbaycan'ın yaklaşık olarak üçte ikisini kapsayan büyük kısmı İran'da kalıyor, küçük kısmı ise Rusya'ya dâhil oluyordu. Yarım milyon kadar Azerbaycan dili konuşan Müslüman, ilk defa bir Avrupalı gücün yönetimi altına giriyor ve tarih çizgileri İran'daki etnik kardeşlerinden farklı bir yol izliyordu (Swietochowski, 1988: 26).

Rusya'nın Azerbaycan'ı istilası, ilk zamanlar, bu ülkeyi Türkiye ve İran'a karşı bir askeri üs olarak kullanmak ve İmam Şamil'in Kafkas dağlarındaki hürriyet savaşını kırma ve çevirmek amacını gütmüştür. Bu sebeple Azerbaycan'ın idari yapısında sömürgeci uygulamalar görülse de geleneksel idari yapıda çok fazla bir değişiklik görülmemiştir. Han ve Sultanın yetkilerinin çoğuna dokunmayan Rusya, onlardan ya Rusya'ya siyasal sadakat bekliyor ya da yerel halk üzerindeki etkilerinden Rus idaresi lehine yararlanmayı düşünüyordu (Swietochowski, 1988: 29). Daha sonra yavaş yavaş fakat tutarlı bir yol izlenmeksizin askeri yönetim hanlık rejimlerini tümüyle ortadan kaldırdı. Fakat hanların gitmesi, geleneksel yönetim şekillerinin terk edilmesi anlamına gelmiyordu. Hanlıkların tasfiyesiyle 1820'lerde

merkezi Şuşa şehri olan Müslüman Eyaletleri İdaresi kurulmuştu. Ancak, bölge 1 Ocak 1841'de merkezi Tiflis olan Gürcistan Eyaleti ve merkezi Şemahı olan Hazar Bölgesi şeklinde önce ikiye, ardından 1846'da ise dört eyalete bölünmüştür (Milman, 1966: 110-125). Bu reformlardan özellikle 1841 reformu Azerbaycan'ın hızla Rusya'ya dâhil edilmesi için atılmış radikal bir adımdı. Yeni sistem tek tip sivil bir idare sistemini uygulamaya koysa da, aynı zamanda Azerbaycan'ın tarihi bölünme şekillerine bir anda son veriliyor ve yerel yöneticiler kitleler halinde işlerinden çıkarılıyorlardı. Bölgenin sosyo-ekonomik yapısındaki değişmeye neden olan yeni uygulamayla geçmişte bey ve ağalara verilmiş toprak bağışları (tül arazileri), bölgeye yeni yerleşen Rus göçmenler arasında dağıtılmak üzere kamulaştırılıyordu.

Bu arada genellikle Müslümanlara ait toprakların kamulaştırılması yaygınlaştırılmıştır. Bey ve ağaların bu düzenlemeye karşı tepkisi Rus otoritesini tehdit edince 6 Aralık 1846'da çıkarılan yeni düzenlemeyle 1841'de ağalardan, beylerden ve hanlardan alınan topraklar geri verildi ve Azerbaycan'da kölelik esası üzerine "Dvoryanlık" sistemi kuruldu (Baykara, 1966: 49). Bununla Çarlık, halk ile Çarlık idaresi arasında bir aracı sınıf, yani bu sömürgecinin yönetimi işinde kendi rejimine tutanak olacak bir yerli asilzade sınıfı yaratmıştır (Milman, 1966: 110). Bu ayrıcalıklı sınıf mensuplarından sivil hizmetler için eğitim görmek isteyenlere genel valilik, "Kafkas Eğitim Bursları" uygulamasıyla kolaylıklar sağlamıştır ki, bu da ilk kez Avrupai bir eğitimden nasibini almış Azerbaycanlı uzman bürokratlar sınıfının ortaya çıkması demektir.

Bu dönemde yapılan reformların en önemlilerinden biri de 1870 Belediye yasasıydı. Bu yasa uyarınca kentsel topluluklara Duma (meclis) yürütme kurulu ve belediye başkanlarından oluşan bir özyönetim mekanizması getiriliyordu. Kafkasya'da ilk olarak Bakü'de (1874) uygulanan kanunla her şehirde belediye idaresi (uprova) ve şehir konseyi (Gorodskaya Duma) adlı iki ayrı idari birim kurulmuştur. Türkler çoğunluk olmalarına rağmen, Müslümanlara getirilen sınırlamalar nedeniyle Duma'da ve şehir konseyinde yarıdan fazla yer alamamışlardır (Musayev, 1970: 91).

Yapılan bu düzenlemeler idari yapıyla sınırlı kalmamış, o güne kadar yerel olarak faaliyet gösteren, sosyal ve kültürel kurumlar da ortadan kaldırılmıştır. Yeni düzenlemeyle eskiden beri uygulanan şer'î hukuk sistemine köklü sınırlamalar getirilmiş, dini mahkeme ve kadıların etkileri (evlilik, boşanma ve miras gibi) basit uygulamalara indirilmiştir. Yargı sisteminde yapılan reformlarla yeni kurulan mahkemelere Rus hâkimler atanmış ve mahkemelerde Rusça kullanılmaya başlanmıştır (Milman, 1986: 110-137).

Yapılan diğer bir düzenlemeyle dini yapı da iki yere bölünmüştür. Şiiilere şeyhülislamlık, Sünnilere ise müftülük kurulurken, bunların başlarına çarlık yönetimine yakınlığıyla bilinen kişiler atanmışlardır. 1857 yılında uygulamaya başlayan Sansür Kanunu ile Hıristiyan ve Hıristiyan olmayanlar arasında ayrımcı uygulamalar başlatılmıştır. Zira Ermeni ve Gürcülerin aksine, Türklerin milli, dini ve sosyal en basit istekleri bu kanunla yasaklanmış ve bu tür kanunlar doğrudan devlet kontrolüne alınmıştır. Nitekim yapılan bu uygulamalarla Ruslar artık Azerbaycan'da yarı sömürgecilik yerine doğrudan sömürgeciliğe geçmişlerdir. Fakat yerlilerin Ruslarla organik kaynaşma sürecinin haksız sonuçları olarak gördüğü bu uygulamalar, uzun vadede Rus karşıtı hisleri besleyen tükenmez bir kaynak olacaktı.

Tüm yapılan idari düzenlemeler aynı zamanda Azerbaycan'ın Rusya ile ekonomik bütünleşmesine de zemin hazırlamıştır. Ekonomik bütünleşmenin ilk adımı olarak yerel para ve eski ölçü birimleri yerine ruble ve Rus ölçü birimleri kullanılmaya başlanmıştır. 1830'larda uygulanmaya başlayan bu reformlardan sonra ekonomide az da olsa canlanma belirtileri gözükse de 1870'e kadar genel olarak eski ekonomik yapı varlığını korumuştur. Bütün bu gelişmeler Azerbaycan'ın ekonomik faaliyetinin tarım olması ve tarımın ilkel koşullarda yapılması gerçeğini değiştirmemiştir. Nitekim 1870'te Azerbaycan'da uygulanmaya başlayan tarım reformu sosyal ve ekonomik dönüşümlerin gelişmesinde bir dönüm noktası olamamıştır. 1860'ta Azerbaycan halkının sadece %12,2'si şehirlerde yaşıyordu. (Baykara, 1975: 54). Nüfusunun %80'den fazlası kırsal kesimde yaşayan bir ülkede toprak reformunun başarısız olması ekonomik ve sosyal problemleri de beraberinde getirmiştir. Reformun başarısız olmasının en önemli nedeni ise köylülerin çoğunluğunun hükümdara ait topraklarda yaşıyor olması ve reformun son verdiği

feodal yükümlülerin onlar için geçerli olmaması olmuştur. Genelde Azerbaycan'ın kırsal kesiminde kapalı köy toplulukları, düşük sosyal katmanlaşma ve hareketlilik özellikleriyle tanımlanan geleneksel yapı pek değişmeden kalmıştır (Swietochowski, 1988: 38).

Genel olarak baktığımızda ekonomik ve sosyal değişimin oldukça mütevazı ve yavaş ilerleme gösterdiğini görüyoruz. 1872 yılında yapılan reformlarla (devlet tekelinin kaldırılması, petrol alanlarının özelleştirilmesi ve kuyu tekniğinin gelişmesi) ülkenin geleneksel ekonomik ve sosyal yapısı değişmeye başlamış, Bakü dünyanın en önemli petrol merkezlerinden birini çevrilmiştir. 1872 yılına kadar Azerbaycan milli burjuvazisi ülkenin ekonomisinde ağırlıkta olmuş hatta Bakü'deki petrol kuyularının %88'ini ellerinde bulundurmışlardır. 1872'de uygulanmaya başlanan yeni bir kanunla kraliyet topraklarındaki petrol yataklarının ihale ile uzun vadeli kiralanması usulü getirilmiştir. Bu kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte milli burjuvazi ihalelerde Rus ve Ermeniler karşısında oldukça güçsüz kalmış, aynı zamanda yabancı yatırımcıların ülkeye gelmesiyle eski etkinliklerini kaybetmeye başlamışlardır. 1890'lardan itibaren Bakü'de 6 İngiliz, 3 Fransız, 2 Alman, 2 Belçika ve 1 Yunan firması faaliyete geçmiş bulunuyordu. 1899 yılına gelindiğinde Azerbaycan milli burjuvazisinin toplam petrol yatırımları içindeki payı sadece %18 civarındaydı (Baykara, 1975: 48). Azerbaycan zenginler sınıfı (milli burjuvazi) tüm bu olumsuzluklar karşısında milli temele dayanan toplumsal bir destek arayışına girmiştir. Bu toplumsal destek ihtiyacı net çizgilerle birbirinden ayrı olan zenginlerle halkı yakınlaştırmıştır. Daha önce de ellerinden yetkileri alınan bey ve ağalar halkla yakınlaşarak Rus yönetimine karşı isyan etseler de, bu kez zenginlerle halkın birleşerek dış sermayedarlara karşı ortak mücadele etme girişimi uzun vadede gerçekleşmemiştir. İleriki bölümlerde aydınlarla halkın böyle bir birliği dış baskılar nedeniyle kurmak istemeleri fakat bunun da başarısızlıkla sonuçlandığını göreceğiz. Türk toplumundaki geleneksel çizgiler ve sınırlar bu birliğin kurulmasını her zaman engellemiştir.

Petrol sanayinin gelişmesiyle birlikte ülkede diğer sanayi kolları da gelişmeye başlamış, endüstriyel işgücü ortaya çıkmış, haberleşme ve ulaşım yaygınlaşmıştır. Bu arada Bakü, uluslararası bir merkez haline gelmiş, 1872'den

İtibaren ise Rusya'nın en yüksek nüfus artışı gösteren şehri olmuştur. Diğer şehirlerde daha az olan demografik çeşitlilik, Bakü'nün ekonomik, siyasi ve sosyal yapısını biçimlendirmiştir. Şehirde Ruslar idari yapının %41'ini, askeri sınıfın ise %70'ini ellerine geçirirken, Ermeniler Bakü'de en zengin tüccar ve petrolcüler arasında yer almışlardır (Musayev, 19780: 91-95). Aynı zamanda Bakü'de toplanan milli sermaye sahipleri ve işçiler ise siyasi ve kültürel gelişimi belirlemişlerdir. Milli sermaye sahipleri ve işçiler köylülerin şehirleşmiş yeni sürümlerini oluşturdukları için geleneksel yapı her yönüyle sadece isim ve şekil değiştirerek Bakü'ye taşınmıştır. Biçim değiştiren bu geleneksel yapı, eskiden olduğu gibi günümüzde de ülkenin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatının her alanında kendini göstermektedir.

Sanayileşme ve Batılı şirketler aracılığıyla Batı düşünce ve kültür değerlerinin Azerbaycan'da yayılmaya başlamasıyla Azerbaycan'ın modernleşen seçkinlerini oluşturan yeni aydınlar sınıfı ortaya çıkmıştır. Oldukça dar ve sınırlı olan bu aydın kadro başlangıçta Batı düşünce ve kültür değerlerinin sadece taşıyıcıları olmuşlar da zamanla bunların milli değerlere ve hayata uyarlayıcısı olmuşlardır (Swietochowski, 1988: 42). Bu konuda dikkat çekici olan Azerbaycan'ın ilk aydınlarının, çarlıkla yakın ilişkileri olan Azerbaycanlıların Rus okullarında okuyan çocukları arasından çıkmış olmalarıdır. Bu dönem Azerbaycan aydınları için ilk ve en önemli hedef eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması, buna bağlı olarak da laiklik ve edebi canlanma olmuştur. Bu hedeflere varmak için kullanılan araçlardan en önemlileri ise tiyatro ve basındı. Çünkü basınla okuma yazması olan diğer kesimlere ulaşılırken, tiyatroyla okuma yazma bilmeyen geniş halk kitlelerine de ulaşmak mümkündü. Nitekim o dönemlerde Azerbaycan'da genel okur-yazarlık oranının %5 olması tiyatroyu daha da önemli bir araç haline getirmekteydi.

Bu nedenle o dönemde sadece Azerbaycan'ın değil tüm Kafkasya, İran ve Türkçe konuşan dünyanın ilk önemli reformcu düşünürü sayılan M.F. Ahundov (Ahundzade) kitlelerin edebi olarak uyanışı için tiyatroyu seçmiştir. Vorontsov'un "Tatar Moliere" dediği Ahundzade Azeri dilinde ilk Avrupai tarzda tiyatro oyunları yazmış ve bu oyunlarında Azerbaycan toplumunun hasta ve aksak yönlerini alaycı bir dille eleştirmiştir. Ahundzade ilk eserlerinde toplumdaki tüm aksaklıkları cahillik

ve batıl inançlara dayandırırken, daha sonraki makale ve eserlerinde 18.yy. Fransız filozoflarını hatırlatan bir tarzda rasyonalizm ve aydınlanmacı bakış araçlarından acı bir toplumsal eleştiriye girişmiştir.

Ahundzade ateist eğilimlerinin sonucu olarak laikliği savunmuş fakat milli kimlik konusunda Azeri kimliği yerine İranlı kimliğini ön plana çıkarmıştır. Bu nedenle Ahundzade modern İran milliyetçiliğinin öncülerinden biri sayılsa da, sosyal önemi olan yazıları içeren eserlerini Farsça değil Azeri Türkçe'sinde yazması Azerbaycan'ın yüzyıllarca süren İran kültürünün egemenliğinden kendini kurtarmasına yardımcı olmuştur.

1870'ten sonra Azerbaycan'da edebi canlanma ikinci nesil aydınlarla daha da önem kazanmıştır. Bu tarihten itibaren aydın kesim artık dağınık halde değil, birbirleriyle bağlantıları oldukça sıkı olan bir topluluk halindeydiler ve en önemli özelliklerinde biri de büyük oranda nüfusun Sünni kesiminden gelmeleri olmuştur (Swietochowski, 1988: 46). Ahundzade'nin dramatik sanatının amacı, "halkın ahlakını düzeltmek okuyucuya ve seyirciye bir ders vermek" gibi bir misyon üstlendiği halde, yeni nesil aydınlardan olan N.B. Vezirov ve A. Hakverdiyev küçük bir yenilikçi grubun yaşadığı dışlanma duygusunu yansıtan cehaleti artık sadece gülünç bir zaaf olarak görmüyorlardı.

Bu devirde Azerbaycan ulusal uyanışının gelişmesinde en önemli olaylardan biri de 1885 yılında Bakü'de H.B. Zerdabi tarafından ilk kez Azeri Türkçe'sinde Ekinci adlı gazetenin yayınlanmaya başlaması olmuştur. Ekinci'nin en büyük özelliği halkın konuştuğu oldukça sadece bir dille yazılması, Arapça ve Farsça terimleri pek az kullanılıyor olmasıydı. Gazetenin amacı nüfusunun %80'den fazlasının kırsal kesimde yaşaması nedeniyle Azeri köylüsüne ulaşmaktı. Fakat gazete yayınlanmaya başladıktan kısa süre sonra gelenekçi din adamlarını karşısına aldı ve çoğu okuma yazma bilmeyen köylülere ise ulaşamadı. Ekincinin en önemli başarısı aydın kesim için bir forum halini alması olmuştur. Bu gazetenin çevresindekiler genellikle Sünnilerden ibaretti ve Osmanlı sempaticı bir tutum sergilemekteydiler. Nitekim 1877'de Osmanlı-Rus Savaşı başladıktan sonra Ekinci gazetesi de süresiz olarak kapatıldı. Daha sonra yayınlanan gazeteler (Ziya ve Ziyai-Kafkasya) ve Keşkül

dergisi halkçı eğilimlerinin olmayışı ve daha cansız olmak pahasına çatışmalardan uzak durmaları nedeniyle Ekinci kadar etkili olamamışlardır.

Bu dönemde okur-yazarlık oranının düşük olması ve halk arasında cehaletin yaygınlığı, aydınların halkın eğitim ve öğretimine daha fazla önem vermelerine neden olmuştur. En önemlisi ise eğitim sisteminin reform edilmesinde çarlık yönetiminin aydınlarla anlaşması, fakat muhafazakârların bu konuda aydınlarla çatışmaya girmesi olmuştur. Bu devirde Azerbaycan'da Müslüman okulları mektep ve medrese olmak üzere iki gruba ayrılıyorlardı (Swietochowski, 1988: 49). Medreseler dini eğitim verirlerken, mekteplerin eğitim kalitesi modern bir standarda göre çok aşağı seviyede idi. İslami olmayan tüm eğitim tarzına halkın şiddetle karşı çıkması nedeniyle, bu çıkmazdan kurtulmanın tek yolu mektepleri modernleştirmektir. Bu amaçla daha önce Usulü-Cedit adıyla İsmail Gaspıralı'nın ortaya koyduğu reform programına göre, mekteplerin ders programları geliştirilmiş ve öğretim değiştirilmiş, Kura'n öğreniminden ezbercilik çıkartılmış, programlara coğrafya ve yabancı dil öğrenimi eklenmiştir (Zenkovsky, 2000: 31). Klasik edebiyat eğitiminin yerini çağdaş Türk edebiyatının alması muhafazakâr eğitim çevreleri ve İran yanlıları tarafından şiddetle protesto edilse de, yapılan bu reformla okur-yazarlık oranı artmış ve düşünce hayatı canlanmıştır. Ceditçilik düşüncesinin diğer bir etkisi ise Azerbaycan'ın ilk defa Transkafkasya dışında daha geniş bir Müslüman çevreyi etkinliği içine alan bir sürece dâhil olması olmuştur. Bu süreç milliyetçilik düşüncesinin Azerbaycan'da tartışılmaya başlaması ve milli kimlik arayışının da başlangıcı olmuştur.

Bu milli kimlik arayışları yakın dönemi de etkileyen ve sınırları birbirini içine girmiş olan “Türkçülük”, “İslamcılık” ve “Azerbaycancılık” tartışmalarını başlatmıştır. Bu devre kadar Azerbaycan'da yerel dinsel cemaat ve ulus kavramlarının her ikisi için ortak olarak millet kavramı kullanılmıştır. Yeni ortaya çıkmaya başlayan Azerbaycan kimliği Türklükle karışık gelişmeye başlamış ve doğmakta olan ulusal bilinç için zemin hazırlamıştır. Azerbaycanlı aydınlar için Rusya'daki diğer Müslümanların durumundan çok kendi ülkelerinin ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmesi daha önemliydi. Rusya'daki Müslümanlarla kültürel ilişkiler kurulabilir, fakat siyasi ilişkiler Osmanlı ve İran'la kurulacaktı. Türkçülüğü

bu tür kültürel çerçevesinin ötesinde, siyasi nitelikte ilk kez Hüseyinzade Ali Bey kullanmıştır. “Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalaşmak” ilkelerinin sahibi olan Hüseyinzade’nin Türkçülüğü, “Azerbaycan Milliyetçiliği”nin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Pan-Türkizmin gelişmesine paralel olarak gelişen Pan-İslamizm tüm Müslümanları Avrupa’nın tecavüzlerine dünya çapında cevap vermek üzere birliğe çağırıyordu. Aslında bu iki ideoloji birbirini dışlamamakta tam tersine birbiriyle iç içe geçmekteydi. Pan - Türkizmin ileri gelen savunucularından birçoğu aynı zamanda Pan - İslamist olduklarını söylemekten çekinmiyorlardı. Fakat değişen dünyanın baskılarına karşı bir tepki olarak kendiliğinden oluşan Pan-İslamizm tekil bir öğretiye dönüşemedi (Swietochowski, 1988: 53). Bunun en büyük nedenlerinden biri ise bu görüşü savunanların belli bir program ve stratejilerinin olmaması olmuştur. Bu durum Azerbaycan’da da aynıydı ve Azerbaycan aydınlarının çoğu İslamiyet’in liberal yorumunu savunuyorlardı. Bunun en büyük nedeni, İslam’ın liberal yorumunun modern İslam’ın evrenselliği içinde Sünni-Şii uzlaşmasını öngörmesiydi. Pan-İslamizm’in Azerbaycan’da en büyük savunucusu olan Ahmet Ağaoğlu’nun da görüşleri bu doğrultuydu ve Ağaoğlu’nun ilk dönem Paris’te yayımlanan yazılarında İran yanlısı ve Osmanlı aleyhtarı bir tutum hâkimdi. Fakat Azerbaycan’a döndükten sonra Ağaoğlu’nun Pan - İslamizm’i ona İran’ın değil, Osmanlı’nın halen var olan en büyük İslam devleti olduğu ve dünya çapında Müslümanları destekleyecek kaynağın ancak Osmanlı olabileceği gerçeğini dikkate almaya zorladı. Zamanla Ağaoğlu Pan - İslamist görüşlerini terk ederek Türkçülüğe doğru giden dolambaçlı bir yol izlemeye başladı.

Bu dönemin üçüncü düşünce akımı olarak karşımıza çıkan liberalizm daha Avrupalı bir çerçeveye sahipti. Liberalizmin takipçileri, kendilerini daha geniş bir tanıma sahip olan Rus liberal hareketinin bir parçası olarak görüyorlardı (Swietochowski, 1988: 55). Liberaller yerel özyönetimlerin yaygınlaşması ve sonunda anayasal bir rejime ulaşacak olan reformların gerçekleştirilmesini amaçlıyorlardı. Tağıyev ve Topçubaşı’nın öncülüğündeki çoğunluğu Bakü şehir meclis üyesi olan liberaller, milli bir toplum yaratmaya, toplumdaki çatışmaları sonuçlandırmaya ve milli birliğe önem vermişlerdir.

Daha çok Ruslardan etkilenen sosyalizm ise bu dönemde Azerbaycan'da pek önem kazanmamıştır. Sosyalistler öğretiyi düzeyinde esnekliğe daha çok önem verseler de Türkler arasında işçi-işveren gibi bir sınıf çatışmasının henüz milli birlik karşısında önem kazanmaması, Ruslar, Ermeniler ve diğer yabancılarla mücadelede işçi ve işverenler arasında milli mutabakatın zorunlu hale gelmesi sosyalizmin Azerbaycan'da gelişmemesinin en büyük nedenlerinden biri olmuştur.

Sonuçta bu dönemde Azerbaycan siyasal hayatına eklektizmin hâkim olduğunu görürüz. Fakat zamanla aydınlar arası siyasal farkların yol açtığı bölünmeler idealizmin etkisiyle ortadan kaybolmuştur. Siyasi görüşü ne olursa olsun bütün Azerbaycan aydınları, “Türklerin seviyelerini yükseltmeyi ve kanuni eşitliğe kavuşturmayı, eğitim reformunun yapılmasını, kendi temsilcilerini seçmeyi, milli kültür ve hayat tarzlarını kanunun güvencesi altına almayı” ana ilke olarak benimsemişlerdir. Bu konulardaki tartışmalar sonucunda 1905 sonrası netleşecek olan temel siyasi gruplaşmaların tohumları atılmıştır. Bunlar çıkar ilişkileri nedeniyle çarlığın devamını isteyen muhafazakârlar, çarlığın meşruti bir yapı halini almasını isteyen liberaller ve çarlığın yıkılmasını isteyen milliyetçi sosyalistler olarak sıralanabilir (Seyitzade, 1978: 39). Sosyalist ve muhafazakârlar Rus ortaklarına sadık kalmayı sürdürülürken, liberaller ise gelişmekte olan Azerbaycan milliyetçiliği etrafında birleşmişlerdir.

2. 1900-1917 Yılları Arasında Azerbaycan

2.1. Kültür ve Düşünce Hayatı

XX. yüzyıla Azerbaycan güçlü ve kalabalık bir aydın kadrosu ile girmişti. Azerbaycan aydınlarının çoğu eğitim yönünde çalışıyor ve halkın okur-yazar sayısının artmasına önem veriyorlardı. Bu aydınlara şimdiki Azerbaycan tarih yazarları, “Maarifçiler” adını koymuşlardır (Baykara, 1975: 76). Bu aydınlar Azerbaycan halkına her türlü maddi ve manevi kalkınma yolunu “medeniyetin” açacağını iyice anlamış ve kavramış olarak bütün güçlerini bu yolda idealistçe harcamışlardır.

XX. yüzyılın başlangıcı ile 1917 Ekim ihtilali arasındaki yıllar Azerbaycan toplumunu, istiklal mücadelesine iten ve Azerbaycan halkını azatlığa götüren ve en sonunda büyük çabalar, ölümler, kırınlıklar, savaşlar ve kahramanlıklarla istiklale kavuşturan yıllar olmuştur. Bağımsızlık mücadelesinin altyapısını bu yıllarda hazırlayanlar Azerbaycan'da romantizm ve realizm edebi okulunun temsilcileri olan aydınlar olmuşlardır.

Özellikle 1905 hareketiyle keyfi hükümet denetimlerinin zayıflaması sonucu hayır kurumları, eğitim, tiyatro, sanat dernekleri çoğalarak yeni okullar kurmaya, burslar vermeye, tiyatro çalışmaları düzenlemeye girişmişlerdir. Eğitim alanında yapılan girişimler büyük sonuçlar vermiş, 1914 yılına gelindiğinde okur-yazarlık oranı iki defa artmıştır (Swietochowski, 1988: 85). Sansür sisteminin gevşemesiyle birlikte Azeri basını kendisinin altın çağını yaşamıştır. 1905-1917 yılları arasında 63 gazete ve dergi yayınlanmıştır ki, bunların da bir ikisi hariç tümü Bakü'de yayınlanmıştır.

1900-1917 yılları arasında yayınlanan gazete ve dergilerden: Himmet, Tekâmül ve Davet solcu sosyalist grubun; Hayat, Fuyuzat, İrşat, Taze Hayat ve Kaspı ise milliyetçi grubun yayınları idi. 1911-1912 yıllarında yayınlanan "Işık" adlı gazete, kadınlar tarafından kadın haklarını ve çocuk terbiyesini, edebiyat, ev idaresi gibi konuları işliyordu. Daha sonra yayın hayatına girmiş "Yeni Fuyuzat", "Şelale", "Açık Söz", "Dirilik" gazeteleri ise Türkçü ve milliyetçi bir çizgi izleyerek çağının Azerbaycan toplumu içinde Azerbaycan istiklal mücadelesini yapacak aydın kadrosunu yetiştirmiştir.

Bu dönemde yayınlanan gazete ve dergiler genel olarak gündemde olan düşünce akımlarını yansıtıyor, çok az gazete belirgin bir siyasi çizgi izliyordu. Bunun da en büyük nedeni dönemin devrimci havası ve ulusal kimlik arayışı arasındaki çatışmaydı.

Aydın seçkinler grubu kendi içinde, devrimin sosyal ve siyasal yönünü ön plana alanlarla, bunu ulusal bir hareket olarak görenler olmak üzere ikiye ayrılmıştı (Swietochowski, 1988: 86). Bu tartışma çerçevesinde ifade edilen görüşlerin çoğu milliyetçiliği savunuyor, ancak bu görüş Müslüman, Türkçü ve Azerbaycanlı olarak

kuramsal bir temele dayandırılmıyordu. İlk kez Hüseyinzade Ali Bey kendi milliyetçi görüşlerini kuramsal bir temele dayandırmak için Fuyuzat'ta yazılar yazmaya başladı. "Ne Çeşit Bir Bilgilenmeye İhtiyacımız Var" başlıklı makalesinde Hüseyinzade daha sonra ünlü bir slogan haline dönüşen "Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmaktan" ilk kez söz ediyordu. Azerbaycan'da bu slogan daha sonra bağımsız cumhuriyetin üç rengiyle simgelenecekti. Özünde laikleşme olmaksızın modernleşmeyi temsil eden bu slogan, Hüseyinzade'nin yazılarında Azerbaycanlıların bir gün diğer Türklerden ayrı olarak kendi ulusları olduğu düşüncesine ulaşacakları sezgisi yer almaktaydı. Hüseyinzade oldukça açık bir biçimde Transkafkasya Türklerinin ulusal kaderinin "İslam dünyasının manevi ve siyasi önderi" olan Osmanlı Devletiyle birleşmek yönünde olduğu görüşünü savunuyordu.

Transkafkasya basınında tartışılan konular içinde edebi dil konusu en uzun süre üzerinde durulan ve çatışmalara sebep olan konuydu (Swietochowski, 1988: 89). Fakat geri plandaki asıl konu Azerbaycan kimliğine ilişkindi. Türk ulusuna mensup olma bilinci aydınlar arasında kabul görse de, fakat bazı sorular halen gündemdediydi. Tartışmalar özellikle Osmanlıca'nın Azerbaycan'da edebi dil olarak kullanılmasını savunan Osmanlıcacılar ile çoğunluğun anlamadığı bir dille yazılmış edebiyatın halkı yabancılaştıracağını savunan Azericiler arasındaydı. Azericiler halkçı eğilimli çevrelerden geliyorlardı ve temel eleştirilerinde Osmanlıca'nın yabancı gramer kurallarından arındırılmış şeklinin dahi yüzde otuzdan fazla Türkçe kelimeye sahip olmadığını belirtiyorlardı. Hatta Azerici Feridun Bey Köçerli Osmanlıcılarının yaptığını 19. yüzyılda Türk halklarını Ruslaştırmaya çalışan kötü ünlü N.İ. İlminski'nin çabalarıyla karışlaştırıyordu ki, bu tavır Azerbaycan ulusal bilincinin oldukça saldırgan bir ifadesiydi. 1913 yılından sonra Azeri ulusal bilinci içteki bu tartışmaların yanında sınır ötesinde yeni devrimci etkilerin merkezi İran'daki gelişmelerle de beslenecekti.

2.2. 1905 Devrimi'nin Azerbaycan'daki Etkileri

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, çarlık imparatorluğunun Batı Avrupa kökenli kapitalist gelişme yoluna girmesi ve bunun sonucunda meydana gelen ekonomik toplumsal ve siyasal dönüşümler, Rus tarihinde belirleyici etkilere yol açtı. Özde tarımsal evrede bulunan geri bir ülkede modern ekonomik türde etkinliklerin ortaya çıkması siyasal ve toplumsal sorunları da beraberinde getirmiştir. Rusya otokratik bir rejime sahip yarı-feodal bir devletti; bununla birlikte ülke içerisinde yeni toplumsal farklılıklar yavaş yavaş yerleşiyor ve yönetici aydın sınıf çoğunlukla çarlığa karşı çıkıyordu. Böylece tarihte ilk kez XX. yüzyılın ikinci yarısının ana sorunu olan “geri kalmış bir ülkede devrim” sorunu ortaya çıkıyordu (Anweiler, 1990: 48). 1905 Devrimini eski Rusya'nın sonunun çok net bir simgesi gibi görünen bir olay başlattı. Papaz Gapon yönetiminde, ellerinde aziz resimleri ve Çarın portreleri ile 9 Nisan 1905'te “Kışlık Sarayı”na doğru ilerleyen işçilerin oluşturduğu tören alayına askerler tarafından ateş açılması (kanlı pazar) devrimin ilk işaretinin yansımaya yol açtı. Bu olayla birlikte Rus işçiler “ataerkil hayallerinin” tümünü yitirdi ve böylece aşırılıkçı sloganlara açık hale geldi.

1905 Devriminin en sağlam dinamik unsurunu oluşturan “grev dalgası” oldu. Rusya'da bu grevler genellikle ekonomik özellikteyken, Kafkasya'da başlayan grevler çok geçmeden ulusal anlaşmazlıklardan dolayı siyasal bir niteliğe büründü. Nitekim devrim ateşi tüm Transkafkasya'yı sararken, Müslümanlar başlangıçta bu olaylar karşısında ilgisiz tavır takınarak olayların dışında kalmışlardı. Nüfusun en az devrimci kesiminin harekete geçmesi cemaatler arası çatışmanın patlak vermesiyle oldu. Azerbaycanlılar için 1905 Devrimi “Tatar-Ermeni Savaşı” diye bilinen olayla başladı (Swietochowski, 1988: 66). Ermeni-Müslüman çatışması çok yönlü bir sorun haline gelmiş, kültürel-dinsel boyutların yanı sıra birçok etkenin bir arada toplanmasıyla patlak vermişti.

İlk çatışmalar Bakü'de başlasa da daha sonra diğer bölgelere de yayıldı. Çarpışmalar sadece şehirlere özgü değildi; 128 Ermeni ve 158 Müslüman köyünün yağmalandığı veya tahrip edildiği hesaplanmıştır. Olaylarda Rus idareciler tahrikçi

durumlarında bulunuyor ve çatışmalarda izlenen politikalar o bölgenin genel valisinin kişisel görüşlerine dayanıyordu.

“Tatar-Ermeni Savaşı” ilk olarak Müslümanlar arasında yerel ve mezhep çelişkilerini aşan bir dayanışma yaratmıştı. Bundan böyle bu tür ayrılıklar, siyasi faaliyet açısından engel olmaktan çıkmıştı. Baykara’ya göre 1905 “Tatar-Ermeni Savaşı” Rus hükümetinin Kafkas halklarını 1905 Devriminin etkilerinden uzak tutmak için Rus memurlarına gizli şekilde verdiği direktifin sonucunda gerçekleşmiştir (1975: 123). Çünkü bu savaş başlamadan önce Azerbaycan’da yeni bir milli uyanış baş göstermiş ve milliyetçi-demokratik yönde gelişmeler şiddetlenmiştir. 1904 yılında tekrar “Şarki Rus” adlı yeni bir Azeri gazetesinin yayınlanmaya başlaması, daha sonra bu gazetenin matbaasının satın alınarak “Gayret” basımevi adında çalışması, İçişleri Bakanı Buligin’e ortak aydınlar tarafından yazılmış “Genel Milli Hak İsteği” şeklinde dilekçe ve 1905 yazında Gence’de yapılan belediye seçimlerinde Çarlığın koyduğu miktarın üzerinde Azerbaycanlı delegenin seçilmesi Ruslar için beklenmedik bir gelişmeydi.

Tüm bu gelişmeler ve Ermenilerle başlayan çatışmalar Azeri aydınlarını siyasi örgütlenme ihtiyacıyla karşı karşıya bırakmış ve bu ihtiyaç ortaya çıkan siyasi partilerle giderilmeye çalışılmıştır.

2.3. Siyasi Örgütlenme ve Çok Partili Hayat

XX. yüzyıla Azerbaycan’ın güçlü ve kalabalık bir aydın kadrolu ile girmesiyle birlikte, ülkede belirli ve programlı bir siyasi örgüt yoktu. Azerbaycan’da ilk siyasi grup bu yüzyılın ilk yıllarında Bakü’nün siyasi burjuvazisi ile toprak sahibi Azeri soyluları tarafından sanayicilerin finanssal desteği ile kuruldu. Bu özlü grubun benimsediği ideoloji Türkiye’deki Genç Türkler akımının etkisinde kalırken, daha çok aşırı milliyetçi bir “sol kanat” liberal akımdı. Bu grubun önderleriyle teorisyenleri çoğunlukla İstanbul’da eğitim görmüş genç aydınlardı ve bu aydınlar grubu, Azeri Siyasi Partilerinin hepsinin çekirdeği niteliğindedi.

Açık seçik bir politik programdan ve parti hüviyetinden yoksun bulunan bu grup, ileride bütün Azeri Siyasi partilerinde tekrar ortaya çıkacak ve Tatar, Kırım ve

Orta Asya'daki benzerlerinden farklılaştıracak aşağıdaki bazı özellik ve eğilimlere sahipti (Quelquejay, 1986: 5).

1. Genç Azeri Aydınlarının İran monarşisine ve Şii kilisesine karşı duydukları düşmanlıktan kaynaklanan, din bürokrasisi aleyhtarı, ama dine karşı olmayan bir çağdaşçılık
2. Bakü petrol işçileri arasında çok sayıda Rus, Ermeni ve Gürcü ihtilalci bulunması, İslam toplumunun hemen her seviyesinde özellikle üst tabaka aydınlar arasında sosyalist fikirlerin daha yaygın olmasına sebep olmuştur. Diğer yandan geniş bir Müslüman sanayi proletaryasının varlığı Azeri burjuvasını diğer Müslüman topluluklara oranla daha “demokratik” ve çeşitli ihtilalci fikirleri benimsemeye daha açık olmaya itmiştir ki bu da halkçılık karakteriyle özdeşleşmiştir.

Rus ihtilaline kadar kendi içinde kenetli kalan bu grup ihtilalden sonra farklı ideolojileri ve siyasi görüşleri nedeniyle parçalanmışlardır. 1901 yılında Bakü’de ilk Rus “Sosyal Demokrat” derneğinin kurulmasıyla siyasi canlanma artmış ve bu dernek Bakü işçi çevresinde tutunarak başarı kazanmıştı. O dönemde Bakü sanayi işçilerinin çoğunluğunu (yarıdan fazlasını) İran Azerbaycan’ından gelen Türk Azeri işçileri teşkil ediyordu. Bu nedenle Rus sosyal demokratları, bu Türk işçileri kendi sıralarına çekerek, kendi davalarına hizmet ettirmek için, Sosyal Demokrat Partisi Bakü Komitesine bağlı ve bölüm şeklinde çalışan bir Türk teşkilatı kurmayı kararlaştırmışlardır (Baykara, 1975: 77). Bu suretle 1904’te “Himmet” adlı bir Sosyalist Parti yeraltı şeklinde ve Türkler arasında ilk defa kurulmuş oldu. Bu parti bir müddet Rus Sosyal Demokrat Partisinin bir bölümü olarak çalışmış, 1905 ihtilalinden sonra, yarı bağımsız bir parti olmuş, 1917 ihtilalinden sonra ise bağımsız bir Azerbaycan Komünist Partisi haline gelmiştir.

Azerbaycan tarihinde bundan sonra ikinci siyasi parti 1905 yılında Kafkasya’da, Ermenilerin Türk ve Müslüman halka hücum ederek, toplu katliamlar yaptıkları sırada Ahmet Ağaoğlu, tarafından kurulan “Difai” fırkası olmuştur. Azerbaycan Siyasi tarihinde adı “Müdafaa Teşkilatı” olan bu fırkanın kurulduğu tarihte Azerbaycan halkına çok büyük hizmetleri olmuştur.

Azerbaycan siyasi tarihinde yer alan üçüncü parti 16-21 Ağustos tarihleri arasında Tataristan'ın Nijni-Novgorod şehrinde yapılan "Rusya Müslümanları Üçüncü Kurultayı" kararı ile programı hazırlanan "Rusya Müslümanları İttifakı" fırkasıdır.

Dördüncü Siyasi Parti ise Azerbaycan tarihinde 1911 yılında kurulan "Türk Âdem-i Merkezîyet Müsavat Partisi" olmuştur. Azerbaycan Siyasi tarihinde çok önemli yeri olan bu parti, milli istiklal davasını yürüten parti olmuştur. Bütün bu partilerden ve Azerbaycan tarihinde oynadıkları rollerden söz edebilmemiz için onların ayrı ayrılıkta incelenmesi gerekmektedir. Şimdi ise bu partilerin daha geniş incelemelerini yapalım;

2.3.1. Sosyalist Hareketler ve Himmet Partisi

1898 yılından itibaren artan ekonomik kriz, Azerbaycan'da da özellikle Rus ve Ermeni işçiler arasında siyasi hareketleri hızlandırmıştır. Türk ve Müslüman işçilerin katılmadığı Bakü'deki ilk siyasi hareket ve teşkilatın, 1898'de ortaya çıktığı bilinmektedir. 1899 sonunda ise Rusların öncülüğünde Bakü'de sosyal-demokrat teşkilat faaliyete geçmiştir (Andreyevna, 1981: 43-44). 1900 yılının sonunda ise Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP) Bakü şubesinin açıldığı ve bu tarihte Bakü'de 15 sosyal demokrat teşkilat kurulduğu iddia edilmiştir.

Bakü ve diğer sanayi bölgelerindeki Rus ve Ermenilerin ihtilalci faaliyetleri çok geçmeden Türkleri de etkilemiş ve Türklere ait ilk siyasi teşkilatlanma örneği olan "Himmet Partisi" bu romantik ve karmaşık dönemin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Himmet Partisinin kurulması ile ilgili verilen bilgiler Azerbaycan, Sovyet ve batılı kaynaklarda çelişkili olmuştur. Bazı araştırmacılar Himmet Partisi'nin ortaya çıkışını RSDİP'nin Bakü'de ilk teşkilatını kurduğu 1901 tarihi ve RSDİP ile bağlantılı olarak açıklamışlar. Fakat Himmet Partisinin kurucusu olan Resulzade daha sonra yaptığı açıklamalarda "kendisinin kurduğu Türk öğrencilerin üye olduğu gizli bir teşkilatın olduğunu; bunun milli duyguları canlandırma ve bazen rotatifle basılan bildiriler yayınlanmak, işçiler arasında bağımsızlık ve inkılâp fikirlerini yaymak gibi faaliyetlerde bulunduğunu; bu teşkilatın rotatifle basılan Himmet adında bir de dergisinin olduğunu" kaydetmiştir (1997: 16). Resulzade'nin bu

açıklamalarından da görüldüğü gibi Himmet partisinin kuruluşunun RSDİP'nin himayesinde gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.

Himmet Partisinin kurulmasıyla birlikte Türkler öteden beri sürdürdükleri kültürel mücadelelerine siyasi bir nitelik kazandırmışlardır. Geçmişte Çarlığa karşı dil, edebiyat ve eğitim alanında kendini gösteren anti-sömürgeci düşünce ve faaliyetler, yeni dönemde teşkilatlanmıştır. “Sömürgeciliğe, kapitalizme, Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırmaya karşı çıkan Azeri Türkleri arasındaki bu gelişme üzerine, Himmet Partisi tarafından istenilen “insan hakları, sosyal adalet, kanuni eşitlik, seçme ve seçilme hakkı gibi” popüler kavramlar, halk arasında büyük ilgi ve heyecan uyandırmıştır. (Samedov, 1962: 658-659).

Rus sömürgeciliği ve kapitalizme karşı savaş “kâfire karşı mücadele” olarak yorumlanmış, Himmet Partisi, Türk ve Müslüman işçiler arasında hızla yayılmış ve milli nitelikteki tek siyasi teşkilat olmuştur. 1905 yılına gelindiğinde Himmet, Azerbaycan'da sosyalizmin bir temsilcisi olarak, sadece Bakü değil aynı zamanda Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de tanınmıştır.

Himmet teşkilatı fikir ve ideallerini çıkardıkları Himmet Gazetesi yanında çeşitli Bolşevik gazeteleri ve broşürler aracılığıyla da yaymıştır. Bunun yanında Himmetçi Bolşevikler “Davet”, “Tekâmül”, “Yoldaş”, “Gudok” gibi Bolşevik yayın organlarıyla, yakın ilişki içerisine girmiş; bu gazeteler vasıtasıyla, Marxizm-Leninizm, sınıflar ve sınıf çatışması, inkılâp ve devlet, halk kitlelerinin tarihteki rolü konularında Bolşevik görüşleri savunmuşlardır. Adı geçen Bolşevik yayın organlarıyla birlikte, Himmetçiler 1905-1906 yıllarında Bakü'de basılan “Hayat”, 1905-1908 yıllarında basılan “İrşat”, 1911 yılında yayımlanan “Bakü Hayatı” ve “Arı” gibi dergi ve gazetelerden Marxizm-Leninizm ideallerini yaymak için yararlanıyorlardı. Özellikle Himmet Rus polisinin parti hücrelerinden çoğunu kapatıp, liderlerini göç etmeye ve saklanmaya zorladığı 1905-1912 yılları arasında olağanüstü etkindi. Faaliyetleri sosyalizmin Kafkasya ve İran'daki gelişmesinde derin ve kalıcı izler bıraktı. O kadar ki hem Azerbaycan, hem de İran Komünist Partileri birkaç yıl sonra “Himmet”in bağrından çıkacaklardı (Quelquejay, 1986: 6).

Himmet, Bakü’de diğer dillerde basılan benzer yayınlara oranla propagandasını daha az kuramsal bir çerçevede yapıyordu. Bazı Sovyet tarihçileri Himmet gazetesinde yer alan makalelerin “Marxist olmayan bir konumdan” yazıldığını belirtiyor, halkın üzerindeki baskı öncelikle yabancı idaresine bağlanıyor, Çarlık bürokrasisi ve dinsel kurumlara kapitalist sistemden daha fazla saldırılıyordu (Samedov, 1962: 650). Dinsel kurumlar, Rus despotizmine hizmet etmekle suçlanıyor, Avrupalılaştırmış burjuvazi ve aydınlar yerel dil ve adetleri terk ettikleri yolunda ağır eleştirilere hedef oluyorlardı (Swietochowski, 1988: 81). Daha da tehlikeli olanı Himmet Partisinin belli bir siyasal programa sahip olmamasıydı. Son ama önemli bir sebep de parti liderinin, siyasal tavrının 1920’ye kadar, Marxizm’in Bolşevik şekliyle, Türk hatta Pan - Türkist milliyetçiliğinin tuhaf bir karışımı olarak kalmasıydı. Himmet 1920’ye kadar Müslüman topraklarındaki Rus Marxizm’inin öncü kolu olmaktan çok, milliyetçi İslam hareketinin aşırı sol kanadı özelliğini korudu (Quelquejay, 1986: 7). İşte doktrinsel saflığın bu eksikliği, 1920’den sonra Azerbaycan Komünist Partisinin başına geçen Himmet liderlerinin hemen hemen hepsinin 1930’lar sonundaki temizlik furusu sırasında Stalin tarafından “burjuva milliyetçileri” damgasıyla niçin tasfiye edildiğini açıklamaktadır.

2.3.2. Liberal Hareketler

Bu dönemlerde Azerbaycan’da etkili olan değer bir hareket de Liberal hareketti. Özellikle ihtilalle birlikte liberaller çalışmalarını geliştirme imkânı bulmuşlardı. 1905 öncesinde liberaller kendilerini sadece Bakü Şehir Duma’sındaki sınırlı katılımı gösterilirken, Ekim Devrimiyle birlikte bu çekingen tavırlarından kurtulmuş ve toplumun önüne yeni fikirlerle çıkmışlardı. 1905 öncesi düşüncel zeminde kalan Azerbaycan liberalizmi, devrimin yayılmasıyla hareket alanını genişletti. Halen örgütsel çerçeveden yoksul olan liberalizm, bir süre daha fazla bağlantısı olmayan kişisel bir hareket olarak kaldı, yine de Müslüman cemaatin politik önderliğini kazanmayı başardı.

Azerbaycan liberallerinin gazeteler, bildiriler ve dilekçe kampanyaları aracılığıyla çarlık yönetimine yaptığı başvuruların cevapsız kalmasına rağmen liberallerin, anayasal düzene geçiş ve Devlet Duması seçimlerine olan inançları

sürmüştür (Seyitzade, 1978: 46-47). Halkın kendi geleceğine sahip çıkmasını isteyen liberaller halkı bu yönde zorlamış, Duma seçimleri konusunda gösterdikleri ilgisizliği eleştirmişlerdir.

Bu arada Japonya yenilgisi ve ihtilal sonucunda rejim giderek daha derin krizlere maruz kalırken, Azerbaycanlı liberaller daha atılgan bir tavır takınmaya ve ilgilerini Rusya'nın diğer Müslüman halklarına karşı siyaseti gibi daha geniş bir alana kaydırmaya başlamışlardı. Yıllardır düşüncede kalan çalışmaların, ihtilalden hemen sonra siyasi bir nitelik kazanmasıyla çeşitli Batı ülkelerinde ve Osmanlı Devletinde eğitim görmüş Türk aydınları faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Bu arada Rusya Müslümanları Kongresi, 15 Ağustos 1905'te Nijni - Novgorod'da toplanmıştır (Benningesen, 1981: 45). Kongreye Kırım, Kuzey Kafkasya, Kazan, Ural, Türkistan ve Sibirya'dan yaklaşık 150 delege katılmıştır.

Resmi bir izin alınmadan yapılan kongrede Rusya Müslümanlarının teşkilatlanması öncelikli bir konu olmuştur. Sonuçta yapılan tartışmalar sonucunda tam yetkili bir siyasi parti yerine "Rusya'nın Müslüman İttifakı" adlı bir teşkilat kurulmuştur. Teşkilatın amacı "Rusya Müslümanlarını bir araya getirmek; onları bölünmez ve belli bir vatan sınırlarına bağlı kalmaksızın temsil etmek, sosyal ve eğitim reformları yapmak" olarak açıklanmıştır. Kongre, uzun vadede Rusya Müslümanlarının genel bir çatıda toplanmasını amaçlayan "Müslüman Meclisi" kurulması gibi temel hedefler tespit ederek sona ermiştir. Ayrıca kongre siyasi bir görüntü vermemeye çalışmakla birlikte, Rus liberalizminin güçlü çekirdeği Kadet Partisi ile işbirliği yapacağı mesajını vermiştir.

13-23 Ocak 1906'da yapılan İkinci Müslüman Kongresinde ilk kongre kararları ve Kadetlerle işbirliği konusu resimleştirilmiştir. Bu kongrenin en önemli bir diğer sonucu ise öncülüğünü Tatar Türklerinin yaptığı kültürel bağımsızlık taraftarlarıyla, öncülüğünü Azerbaycan Türklerinin yaptığı bölgesel bağımsızlık taraftarları arasında yaşanan şiddetli tartışmalar olmuştur. II. Kongre tartışmaları bitmeden 16-20 Ağustos 1906'da yapılan III. Kongreye tüm Müslüman grupların temsilcileri katılsa da (sol fraksiyonlar hariç) temel sorunlar çözülmeden kongre bitmiştir.

Rusya Müslümanlarının her kongresi, görüş ayrılıklarının daha da derinleşmesine sebep olmuş ve sonuçta bütün Rusya Türklerini bir çatı altında toplamak için kurulan ittifak partisi diğer Türk gruplarının ilgisizliği sonucu sadece bu fikrin sahipleri olan Tatar Türklerinin gayretleriyle varlığını sürdürebilmiştir. Zira 15 kişilik parti komitesinin sadece 2 üyesi Azeri, diğer 13 üyesi Tatarlardan meydana gelmiştir. Duma'daki başarısızlıklar, Rus liberallerle işbirliğinin sonuçsuz kalması, Gaspirali ve Akçura'nın ayrılmasıyla Merkez Komite'nin de 1908'de kendini feshinden sonra, ittifak siyaset sahnesinden çekilmiştir.

Azerbaycan liberallerinin zorlamayla gösterdikleri Rusya'daki genel Müslüman, yani Türkçü harekete karşı ilgileri, hızla eski "bölgecilik" anlayışına dönmüş ve Rusya Türkleri ile ilgili çalışmalar Tatar Türklerine bırakılmıştır. Kafkasya ve Azerbaycan'a karşı ilgilerini, Rusya Türklerinin geleceğinden daha önde tutan Azerbaycanlı liberaller siyasal faaliyetlerini bölgelerinin siyasal etkinlikleri üzerinde yoğunlaştırdılar. 17 Ekim 1905'te Çarın bireysel özgürlükleri güvence altına alan ve Devlet Duma'sına yasama yetkileri tanıyan bildirgesinin ardından, bir grup Bakülü liberal Rusya'ya karşı düşmanlık beslemelerine rağmen "Kafkasya Kafkasyalılarıdır" düşüncesini kabul ettikleri için Rus Sosyal Demokratların suçlamalarına hedef oldular. 3 Temmuz 1907'de Çarın Duma'yı dağıtması devrim hareketini zayıflatmış, diğer partilerle yapılan ittifaklar çözülmüş ve Azerbaycanlı liberaller de dağılmaya başlamışlardır.

2.3.3. Difai ve Müsavat Partileri

Difai partisi 1905'te yaşanan Azeri-Ermeni çatışmasının sonucunda ortaya çıkmıştır. Çok iyi teşkilatlanmış Taşnakların saldırılarına düzensiz ve plansız, hatta silahsız karşı koyan Azerbaycan Türklerinin ilk milli teşkilatlanma örneği olan Difai'nin, 1905 yılı yaz mevsiminde kurulduğu kabul edilmektedir (Keykurun, 1964: 10). İlk kurulduğu tarihte "Difai" Partisinin yayımladığı beyannameyi incelediğimizde partinin ülkü ve taktiğinin, kuruluş amacının ne olduğu konusunda daha geniş bilgi edinmiş oluruz. Beyanname bu sözlerle bitmektedir: "Taşnak fikrası emin olsun ki, hiçbir vakit biz öz milletimizin harabazarlığı ve külü üzerinde Ermeni milletinin saadet ve hoşgüzeranlık kurmasına yol vermeyiz" (Baykara, 1975: 133).

Difai partisinin beyannamesi Kafkasya Müslümanlarının “var olma” veya “olmama” davasını açıkça ortaya koyarak kendi siyasi platformunu ilan etmiştir. Bunun üzerine Ahmet Ağaoğlu Gence’ye gitmiş ve orada milliyetçi ileri gelenlerle görüşerek “Difai” teşkilatını orada kurmuştur. Ruslardan önce Azeri ve Ermeni toplumlarının sorunsuzca bir arada yaşadığına değinen partili aydınlar çatışmalardaki asıl sorunun çarlık olduğunu görmüş ve doğrudan Rus idaresine karşı harekete geçmiştir. Difai partisinin faaliyetleri sonucunda, çarlığın desteğindeki Taşnakların Türklere saldırıları bir dereceye kadar durdurulabilmişti. Yoğun olarak 1905-1907 yılları arasında faaliyet gösteren Difai partisi, çarlığın beklemediği bir hareketti. Liderlerinin yakalanması için ödül verilmesine ve evlerin aranmasına rağmen Difai liderleri yakalanmamış, ancak 1907’den sonra teşkilatın liderleri çarlığın yoğun baskıları sonucu İstanbul’a gitmek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucunda teşkilatın dağıldığı şeklinde görüşler ortaya çıksa da Difai’nin varlığını ve faaliyetini 1917’ye kadar sürdürdüğü ve bu tarihte, Yusufbeyli’nin kurduğu Türk Âdemi Merkezîyet Partisine katıldığı bilinmektedir (Keykurun, 1964: 16-20). Bunu Difai kurucularından Yusufbeyli, Ağazade, Rüstembekov ve Hasmemmedov Kardeşler gibi kişilerin aynı zamanda bu yeni partinin de kurucuları olması doğrulamaktadır.

Difai Partisinin diğer bir özelliği de Gence’deki faaliyetlerinde Azerbaycan’ı Rusya esaretinden kurtarmak isteyen milliyetçi propaganda yaparken, Bakü’de bunun aksine Azerbaycan’ın Rusya dışında olmayacağı şeklinde fikirler yayması olmuştur. Aynı partinin iki farklı şehirde birbirine bu kadar zıt fikirler yaymasının nedeni, bu dönem partilerinin ideolojik yapılanmasının eksikliğinde aranabilir. Nitekim I. Dünya Savaşına kadar, Bakü’de faaliyet gösteren hiçbir partinin siyasi gündeminde Rusya’dan ayrılma fikri yer almamıştır.

1911 yılında kurulan Müsavat Partisi ise hem daha uzun süre, hem de daha etkin faaliyetine göre Difai partisinden başarılı olmuştur. Hatta A. Zenkovsky, “Rusya’da Türkçülük ve İslam” adlı eserinde ilk Azerbaycan siyasi partisinin 1911-1912 yıllarında kurulan Müsavat Partisi olduğunu ileri sürmektedir (2000: 85). Müsavat Partisi Azerbaycan siyasi hayatında önemli rol oynayan partilerden biri olmuştur. Bu partinin ileri sürdüğü fikirlerin farklılığı ile beraber esas olarak

liderlerinin tarihi konjonktürel yapıdan istifade ederek birinci bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetini kurmalarından ileri gelmiştir.

Adının anlamına ve kurumlarının sosyal demokratlarla olan ilişkilerine rağmen Müsavat Partisi sosyalist olmaktan çok bir Türk milliyetçi ya da Pan-İslamcı partiydi. Müsavat'ın ilk işi yazarlarının tüm radikal geçmişlerine rağmen, sosyal, dolayısıyla milliyetçi konulara değinmeyen bir bildiri yayınlamak oldu. Halen "ümme bilinci" çerçevesinde bir ifade tarzı kullanan bildiri, Pan-Türkçü hislerden çok, Pan-İslamcı hislere hitap ediyordu. Dokuz maddeden oluşan parti programında, gücünü kaybetmiş İslam'a tekrar eski gücünü kazandırmak temel olarak alınmıştı (Swietochowski, 1988: 107).

Müsavat Partisi'nin çok genel özellikte olan programının, geniş bir kesime seslenme amacıyla olduğu açıktı. Partinin ilk özelliği milliyetçiliğe vurgu yaparak tutucu çevreleri dışladığını göstermesi, ikinci özellik ise yerli orta sınıfa seslendiği varsayılabilir şekilde, "ticari, sınaî ve ekonomik" gelişmeye yer vermesiydi. 1910-1914 yılları arasında Müsavat'ın faaliyetlerinde bağımsız bir Azerbaycan kurulmasına ilişkin hiçbir olumlu propaganda çabasına rastlanılmamıştır. Müsavat'ın destekçileri daha çok burjuvalar ve aydınlar arasından çıkıyor, buna karşılık köylüler ve asiller Pan-İslamcılığın muhafazakâr tutumuna eğilim gösterip solcu aydınlara pek güvenmiyorlardı. Genel olarak Trans-Kafkasya köylüsünü, zaten pek anlamadıkları soyut bir siyasal programla değil, İslam ve ilkel kabile ilişkilerinin adını anarak harekete getirmek çok daha kolaydı (Zenkovsky, 2000: 96-97). Bu nedenle kudret hırsıyla yanan Azeri aydınlar, Ermeni rekabetinden bıkan tüccarlar, hanlar, beyler ya da prestijlerini arttırmak isteyen toprak sahibi aristokratlar gibi binlerce kişi Müsavat'ın pek de açık olmayan ilkeleri arasında yer almışlardı. Türklerin dinsel ve ulusal dayanışması, Türkiye'deki ırkdaşlarıyla birleşme gibi çok çekici bir ihtimal ve "yabancı Rus Hıristiyanların" idaresi altında olmanın doğurduğu haklı tepki Müsavat'ın başarısının başlıca etkenleri olmuştu.

Müsavat Partisi'nin idari ve siyasal yapısındaki renklilik, dönemin siyasal çeşitliliğinden kaynaklanmıştır. Partinin siyasal çizgisine İstanbul'dan yön veren Resulzade Osmanlı Devletinin siyasal gelişmelerine paralel bir değişiklik ortaya

koymuştur. Nitekim Osmanlı aydınının parçalanmış devleti bir arada tutmak için İslamcılık görüşünü ortaya koymasına benzer bir şekilde, önce İslamcılık temeline dayanan Müsavat Partisi, sonradan Osmanlı'da yükselen değer olan Milliyetçilik hareketine paralel bir tavır alarak “Azerbaycan Milliyetçiliği”nin geliştirilmesine çalışmıştır. Savaş sırasında ise Azerbaycan Türkleri Osmanlı Devletine yakınlıklarını güçlü bir şekilde ortaya koymuş ve Azerbaycan liberalleri ile Rus yayılcılığını destekleyen Rus liberalleri arasında ilişki sona erdirilmiştir.

Özellikle 1913'te Resulzade'nin Azerbaycan'a dönerek Müsavat Partisi'nin başına geçmesiyle parti siyasal olarak deneyimli ve düşünsel olarak yetkin bir öndere kavuşmuştur. İstanbul'daki sürgün hayatı boyunca “Türk Yurdu” grubu çerçevesine yakın olmakla beraber özellikle İslam ve milliyetin ilişkisi üzerine yazılarının etkisinde kaldığı Efgani'ye özel bir hayranlık besleyen Resulzade, Bakü'ye döndükten sonra gazeteciliğe dönmüş ve siyasal teori konusunda yazılar yazmaya başlamıştır. “Sosyal Bir Etken Olarak Dil” ve “Yeni Lisan Grubu ve Türkçeleri” adlı iki makaleyle “Şelale” sayfalarında dil tartışmalarına katılan Resulzade, halen Türkiye'de genç yazarlar arasında oluşma sürecinde olan yeni ve sadeleşmiş bir Türkçe'den yana olduğunu açıklamıştı. Dirlik'te yayınlanan diğer bir makalesinde ise Resulzade ümmet ve millet arasındaki ilişkiyi tartışarak, bunlar arasında kesin bir ayırım yapmak gerektiğini savunmuştur (Swietochowski, 1988: 108-109). Bu yazısında milliyeti tanımlamakla yetinen Resulzade, daha fazlası için genel bir savaş ve devrimin yarattığı yeni koşulları beklemiştir.

Savaş döneminde, siyasi ve kültürel konularda Azeri toplumunu hazırlamaya çalışan Resulzade ve Müsavat Partisi'nin, Azerbaycan'ın siyasi hayatını ilgilendiren faaliyetleri, 1914'te başlayan savaş nedeniyle daha çok kendi içine dönük sürmüştür. Bundan başka Müsavat savaş ve ihtilal sırasında, Azerbaycan siyasal yelpazesinin solundaki destekçilerinden birçoğunu kaybetti. Resulzade ve birçok destekçinin üye olduğu sosyal demokrat “Himmet” Partisi Azeri işçiler arasında Müsavat'tan daha çok tutulmaya başladı. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Müsavat Partisi kendi programında çok az değişiklikler yaptı. Partinin yeni programında Azerbaycan için henüz tam bağımsızlık değilse de, otonom bir idare talep ediliyor, Türk yanlılığı açıkça belirtiliyordu. 1917'de daha ılımlı partiler olan,

toprak sahibi Pan-Türklerce kurulan muhafazakâr Türk Federalist Partisi, Zirai Ahrar Partisi ve başkanı eski sosyalist Mehmet Eminzade olan Dini İttihat Partisi Müsavatla birleşti. Sonuçta Müsavat Partisi'nin öncülüğündeki Azerbaycan milli harekâtı, hazırlık dönemini tamamlamış ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı yönünde gerçek gücünü sergileme şansını yakalamıştır.

3. 1917-1920 Yılları Arasında Azerbaycan

3.1. 1917 İhtilali ve Rusya Müslümanları Kongreleri

I. Dünya Savaşı sürerken, Rusya'da temelleri 1905'e dayanan siyasi buhran devam ediyordu. Gün geçtikçe artan siyasi karışıklık, yaşanan kıtlık, açlık ve en önemlisi hiç bitmeyecek gibi görünen savaş, çarlığın otoritesini zayıflatmıştı. Halk arasında bu durumun tek suçlusunu Çar ve onun yetersiz yönetimi olarak kabul ediliyordu. İlk hareketler, Başkent Petersburg'da, Aralık 1916'da ortaya çıktı. Gelişmeler karşısında Çarın Duma'yı feshetmesi, fakat dumanın bu emri kabul etmemesiyle tırmanan olaylar, 1905 "Kanlı Pazar"ın yıl dönümü olan 9 Ocak 1917'de Petersburg'daki gösterilerle ihtilale dönüştü. 27 Şubat'ta yönetimi ele geçiren ihtilalciler tüm yetkilerin ileride demokratik seçimle oluşacak kurucu meclisin toplanmasına dek geçici hükümette toplanmasına karar verdiler.

Çarlığın yıkılmasına rağmen, ülkedeki iktidar mücadelesi sona ermemiştir. Güç, bir yanda Prens Lvov başkanlığındaki Geçici Hükümet, diğer yanda İşçi ve Asker Sovyet'inin elinde olmak üzere iki merkezde toplanmıştır. Yeni rejimin ilk işi, tüm Rus vatandaşları üzerinde dini ve milli temellere dayalı kısıtlamaları kaldırmak olmuştur. Diğer taraftan, nüfusun Rus olmayan etnik gruplardan oluştuğu bölgelerde yerel halkın temsilcilerine, yerel yönetimlerde daha çok söz hakkı tanıyan yeni idari anlayış süratle gündeme getirilmiştir.

Rusya'daki bu gelişmeler kısa sürede Kafkasya'da da etkisini göstermiş ve Kafkasya Genel Valililiğinin yerine Kafkas Ötesi Özel Komitesi (Ozakom) kurulmuştur. Fakat Ozakom kurulduğundan itibaren kendini Kafkasya'nın sorunları karşısında yetersiz bulmuş, böylece oluşan iktidar boşluğunu çeşitli siyasi teşkilatlar doldurmaya başlamışlar. Bu teşkilatlardan en önemlisi Bakü'de RSDİP ve diğer

ihtilalci sosyalist partilerce kurulan Bakü İşçi Sovyeti Birliği (Baksovyet) olmuştur. Bölgedeki Bolşevizm'in gelişimi için stratejik bir önem taşıyan Baksovyet ile aynı zamanda, Sosyal Teşkilatlar Komitesi kurulmuştur. Her iki teşkilat içinde de Türklere yer verilmemesi nedeniyle, Türkler 27 Mart 1917'de Müslüman Sosyal Teşkilatlar Konseyi'ni kurmuşlardır. Müslüman halkın önderleri de, Rusya'nın öteki halklarının önderleriyle birlikte, yeni cumhuriyetin demokratik ilkeler üzerine yeniden kurulması gerektiğine inanıyor, Rusya'nın bütün Müslümanlarının birleşmesini ve işbirliği yapmasını öngörüyorlardı. 1917 yılında, katıksız siyasal ve milliyetçi amaçları dinsel sloganlarla gizlemek gerekçesi ortadan kalktığıında Rusya Türkleri ve Türk olmayan öteki Müslüman halklar İslam din ve kültürünün ortak bağlarında birliklerini sürdürürler ve böylece İslam dini, öteki herhangi bir ulusal ya da ırkçı yöntemden daha kuvvetli olduğunu iyice hissettirdi (Zenkovsky, 2000: 134).

Devrimin yarattığı yeni koşullar altında, Azerbaycan'ın yönelimlerini tanımlamak üzere yapılan ilk atılım, 15-20 Nisan arasında Bakü'de toplanan Kafkas Müslümanları Kongresiydi. Kongreye Dağıstan'ın da katılması Transkafkasya Müslümanlarının kuzeydeki dindaşlarıyla tarihi bağlarını teyit etmesi açısından önemliydi (Swietochowski, 1988: 128-129). Müsavat Partisi ve Âdemi Merkeziyet Partisinin bu çalışmalarda ön planda yer aldığı, diğerlerinin siyasal dağılımının ise solda Himmet Partisi öncülüğündeki “Sosyalist Grup” sağda ise İslamcılar öncülüğündeki “İttifakçı Grup” şeklinde gerçekleşmiştir.

Kongrede temel tartışma konusu olan coğrafi özerklik konusunda solda sosyalistler devrimci Rusya ile dayanışmada ısrar ederken, sağda tutucular ise konuyu Pan-İslamcı açıdan değerlendiriyorlardı. Müsavat ve Âdem-i Merkeziyet Partileri ise coğrafi özerklik düşüncesinin ateşli savunucuları olmuşlardır. Toplantı sonucunda coğrafi özerklik düşüncesi kabul edilmekle birlikte varılan çözüm şu şartları da kapsıyordu: “Müslüman milletlerin çıkarlarına en uygun yönetim Rusya'da coğrafi federatif temelde örgütlenmiş demokratik bir cumhuriyetin oluşturulması olacaktır” (Belenski, 1927: 36). Diğer taraftan kongre, “Rusya Müslümanları arasında genel bir birlik mi? yoksa her Müslüman bölgenin coğrafi ve idari özerkliğinin tanınması mı? “sorularını tekrar gündeme getirmiştir. “Kafkasya

Kongresi”nde yeniden alevlenen bu tartışmalar, 1-11 Mayıs 1917’de Moskova’da toplanan “Rusya Müslümanları Kongresi”ne de taşınmıştır (Ilgar, 1990: 15-20).

1 Mayıs 1917’de Moskova’da toplanan Tüm Rusya Müslümanları Kongresinde üniter bir Rusya çerçevesinde cemaatçi bir model ve federal bir Rusya çerçevesinde ulusal bir model alternatifleri açıkça ortaya konmuştur. Kongrede bir yanda birleşik bir Rusya içinde yer alacak bir Müslüman cemaatini savunan Pan-İslamist ve sosyalistleri, diğer yanda da etnik ve bölgesel tabanda özerklik tarafları federasyon yanlılarını karşı karşıya getiren bir bölünme yaşanmıştır. Sonuçta Azeri Resulzade (hâlbuki kendisi Azerilerden değil Türklerden söz ederdi hep) tarafından savunulan “ikinci grup”un görüşü genelde kabul görmüş ve kongre Rusya’nın “ulusal-bölgesel-federal temellere dayanan demokratik bir cumhuriyet” haline dönüştürülmesini isteyen bir öneriyi kabul etmiştir (Roy, 2005: 77). Kongrede tartışılan en önemli konulardan biri de “kadın hakları” konusu olmuştur. Fakat yapılan tartışmalar sonucunda Pan - İslamistler kongreden bu konuda olumlu bir karar çıkmasını engellemişlerdir.

11 Mayıs tarihinde kongrenin son oturumunda bütün Rusya kurucu meclisi için yapılacak seçimlere “Müslüman Demokratik Blok” adı altında tek cephe haline girilmesi kararlaştırılmıştır. Özerk Müslüman idaresinin kuruluşuna kadar Rusya’da Müslüman siyasal hareketinin koordinasyonu “Bütün Rusya Geçici Müslüman Milli Merkezi Şurası” tarafından yürütüleceği kararlaştırılmıştır.

21 Temmuz 1917’de kazanda toplanan İkinci Müslüman Kongresine Rusya’nın çeşitli Türk ulusları arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle sadece Volga ve Ural bölgelerinin temsilcileri katılmışlardır. Azerbaycan, Kazakistan ve Orta Asya temsilcileri Tatarlarla işbirliği yapmamak için kongreyi boykot etmişlerdi (Zenkovsky, 2000: 151). Sonuçta bu kongre Rusya’da yaşayan Türkler arasındaki derin fikir ayrılıklarını ve her Türk grubunun, öncelikle, kendini ön plana çıkaran ve “Türklüklerini” ikinci plana atarak hareket etme arzusunda olduklarını açıkça göstermiştir. Bu kongre aynı zamanda son Müslüman kongresi oldu ve “Geçici Rus Hükümeti” Bolşeviklerin darbesiyle yıkıldı.

Ekim 1917'de Rusya'da iktidarı ele geçiren Bolşevikler icra organı olarak Halk Komiserleri Meclisi (Sovnarkom) kurdular. Karenski hükümetinin devrilmesi haberi Bakü'ye ulaştığında şehir Sovyeti'nde krizli bir durum yarattı. Sovyet'in ılımlı üyeleri olan sosyal devrimciler, Taşnaklar ve Menşevikler Bolşeviklerin şehri ele geçirmesini önlemek için, Bakü'de en yüksek yetki olmak üzere “Kamu Güvenlik Komitesinin” oluşturulması doğrultusunda oy kullandılar. Diğer yandan Müsavat Partisi ve Müslüman Sosyal Teşkilatlar Konseyi, Müslüman işçileri temsil etmediği gerekçesiyle Baksovyet'i tanımamışlardı (Balayev, 1990: 10-11). Buna rağmen Bolşeviklerin baskısıyla yapılan Baksovyet seçimlerinde, Müsavat Partisi ezici üstünlük sağlamıştır. Müsavat'ın bu başarısı karşısında Bolşevikler seçimlerin geçersiz olduğunu ve tekrarlanmasını istemişlerdir.

Baksovyet'in Bakü'de hiçbir etkinliğinin kalmadığını gören Bolşevikler yapılan Baksovyet toplantısında, baskıyla, “Kamu Güvenlik Komitesinin” feshedilmesini gerçekleştirmişlerdir. Daha sonra yapılan diğer Baksovyet toplantısında ılımlı sosyalistlerden oluşan muhalefetin bölünmesi ve bazılarının Bolşevik saflarına geçmesi, tek başına Baksovyet'e hâkim olamayacak olan Bolşevikleri güçlendirmiştir.

Aralık ayında yapılan tekrar seçimler sonucunda Bakü, Türkler için “yabancıların kontrolüne geçen bir başkent” haline gelmiştir. Seçimden hemen sonra Sovnarkom Bakü'de Rusya Komünist Partisi (RKP) Kafkasya Bölge Komitesini kurmuş ve Ermeni Şaumyan'ı RKP Kafkasya Komiserliğine, Gürcü Çaparidze'yi ise Baksovyet Başkanlığına getirmiştir. Askeri çalışmalarını da arttıran Baksovyet, Kasım'da Rus ve Ermenilerden oluşan “Kızıl Muhafız” birliklerini kurmuştur. Merkezi Tiflis'te bulunan Ozakom ise Sovyet yönetimini tanımadığını açıklamış, daha sonra 11 Kasım'da Tiflis'te Bolşevik olmayan siyasi teşkilatlarca Ozakom'un yerine “Kafkasberisi Komiserliği” (Zavakom) kurulmuştur (Balayev, 1990: 16). Bu tarihten itibaren Müsavatçılar özellikle Gence'dekiler faaliyet alanlarını Bakü'den Transkafkasya siyasetinin daha geniş alanlarına kaydırmaya başlamışlardır. Bu aynı zamanda bölgenin giderek Rusya'dan ayrılma eğilimi göstermesinin başlangıcı olmuştur.

3.2. İdeolojiler ve Milli Siyasi Partiler

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla etkilerini azaltan siyasi parti ve gruplar 1917 ihtilaliyle birlikte tekrar ortaya çıkmaya başlamışlardı. Bu partilerin başında 1907-1908 yıllarında baskıya maruz kalan ve kapatılan Himmet Partisi gelmiştir. 1917'ye gelindiğinde lider kadrosundan yoksun olan bu parti Bolşeviklere daha da yakınlaşmış ve RSDİP'nin müdahalesine daha da açık bir hale gelmiştir. Hatta bazıları himmet Partisinin artık Bakkom'a katılması gerektiğini ileri sürmüştü, ancak bu görüş "Türklerin bir Rus partisine güvensizlik duyacağı" gerekçesiyle RSDİP merkezince reddedilmiştir. İşçiler arasında da etkinliği azalan parti RSDİP'nin Menşevik ve Bolşeviklere bölünmesinden de etkilenecek bölünmüştür. Bölünmeyle birlikte partinin Nerimanov öncülüğündeki Bakü kanadı Bolşeviklere, taşra kanadı ise Menşeviklere katılmıştır (İskenderov, 1958: 174). Milli niteliklerinin zayıflamasına ve RSDİP'nin yerel bir şubesi haline gelmesine rağmen Himmet, resmen bir Türk partisi olmayı sürdürmüştür.

Sosyalist parti olan Adalet Partisi, İran'dan gelen işçiler arasında sosyalizmi yaymak için Bakkom öncülüğünde 1916'da kurulmuştur. Parti Kendini 1905'te kurulan İçtima-i Amiyun'un devamı olarak göstermiştir (İbrahimov, 1963: 121-122). Bolşeviklerin desteğiyle Bakü'de güçlenen Adalet Partisi, RSDİP'nin VI. Kurultayından sonra çalışma alanını daha da genişleterek "Bayrak-i Adalet" adlı bir gazete de yayınlanmaya başlamıştır.

Bakkom tarafından kurulan diğer bir grup olan "Birlik" de Türk işçiler arasında ihtilalci sosyalist fikirleri yaymak için Ağustos 1917'de kurulmuştur. Zamanla kimlik kargaşası içine giren "Birlik" grubu kendisini Himmet Partisi ile özdeşleşmiştir. Fakat hem "Birlik" grubu hem de diğer sosyalist partiler (Himmet ve Adalet Partileri) popüler cazibeleri dışında Türkler arasında siyasi bir etki gösterememişlerken, buna karşılık "milliyetçi" partiler ise daha büyük bir ilgiyle karşılanmışlardır.

Bu milliyetçi partilerin başında Müsavat ve Türk Âdem-i Merkeziyet partileri gelmişlerdir. 1917 ihtilaliyle birlikte tekrar faaliyetine açıklık kazandıran Müsavat Partisi, Bakülü aydınların orta sınıfın alt kesimi ve yerli işçilerin de

desteğini kazanmıştır. Müsavat Partisi bazı iddiaların aksine basit bir reaksiyon partisi olmamış, Bakü'deki Türk ve Müslümanların siyasi canlanışını temsil etmiş ve toplumun tüm kesiminin savunucusu olmuştur.

Gence'deki toprak sahibi zenginlerle köylüleri bir çatı altında toplamayı başaran Âdem-i Merkeziyet Partisi tüm gücünü geleneklerine bağlı kırsal kesimden almıştır. 22 Mart 1917 tarihli programında “milli ve idari özerkliğe” geniş yer veren parti, Rusya'daki yeni yapılanmanın federatif olmasını savunmuştur. Ermeni ve Rusların yanı sıra içteki sosyalistler ve tutucularla da mücadele eden partinin çalışmaları sonucu, Bakü'deki benzerinin aksine, “Gence Sosyal Teşkilatlar İcra Komitesi”ne Türkler de katılmıştır. Rusların komiteye girmelerini engelleyen parti, toplumlar arası ilişkiler açısından bir tehdit kaynağı olan Rusları siyasi hayattan uzaklaştırmıştır.

İlk siyasi tecrübesini, Devlet Duması ve 1905'te İttifak Partisinde kazanan ve Rus liberalleriyle ilişkilere önem veren Bağımsız Demokratik Grup ise daha çok milliyetçi bir karakter taşımıştır. Balkan Savaşında Rus liberallerinin de Türk ve Müslüman karşıtı olduklarını gören grup onlarla ilişkilerini kesmiş ve milli liberalizme dönmüştür. Yapısı gereği uzlaştırıcı ve yönlendirici olan “Bağımsız Demokratlar” Müsavat ve Âdem-i Merkeziyet Partisi ile aynı siyasi düşüncüyü paylaşmıştır (Nesibzade, 1990: 86).

Eylül 1917'de kurulan İttihat Partisi ise şeriat düzenini savunması nedeniyle diğer partilerden farklı bir özellik taşımıştır. Türkçülük dâhil, her türlü milliyetçiliği r “ümme” için yıkıcı bir unsur olarak kabul eden parti, Müslümanları Avrupa kapitalizmi ve emperyalizminden kurtaracak demokratik ve merkezîyetçi bir Rus Cumhuriyetini savunmuştur. Milliyetçileri “dinsizlikle” suçlayan İttihat Partisi dini muhafazakârlığını, sosyal radikalizmle birleştirmiş, kurucularının sosyalistlerle yakın ilişkileri nedeniyle sosyalist bir parti haline gelmiştir.

Büyük parti ve grupların dışında siyasi hayatta etkileri de yok denecek kadar az olan çeşitli küçük teşkilatlar daha çok yerel ve milli sosyalizmin çeşitli versiyonları olmuşlar. Bu partilerden Ahrar Partisi diğerlerine oranla biraz daha güçlü kabul edilmiştir. Siyasi görüşünü “Türk Halkçılığı” olarak açıklayan bu parti

daha sonra ideolojik açıdan yakın olduğu Müsavat Partisi ile birleşmiştir. Tüm bu gelişmelerin yanında Azerbaycan siyasi hayatında hiçbir parti henüz geleceğe dönük net bir hedef tespit edememiştir.

3.3. Transkafkasya Federalizmi ve Azerbaycan

Bolşevikler 1917 yılında Rusya’da iktidarı ele geçirdikten sonra icra organı olarak Halk Komiserleri Meclisi (Sovnarkom) adlı bir organ kurmuşlardı. Daha sonra Bolşevikler meclisin de bu organa (Sovnarkom) bağlanması talebini ileri sürdüler. Fakat bu talep kabul edilmedi ve Meclis Lenin’in emriyle, 5 Ocak 1918’de dağıtıldı. Meclisin dağılması üzerine Tiflis’te toplanan Dumanın Kafkasya temsilcileri bölgesel bir icra organı olarak “Seym”in kurulmasını kararlaştırmışlardır. Seym’i Kafkasya’yı Rusya’dan koparma girişimi olarak gören Bolşevikler ve Taşnaklar, Seym’e katılmayı reddetmişlerdir. Petrograd Kurucu Meclisi’ne Transkafkasya illerinden seçilmiş temsilciler ve farklı bölgeler tarafından aynı oranda seçilmiş yedek temsilcilerin oluşturduğu Seym, feshedilen Rus iktidarı yerine kendi otoritesini kurmayı amaçlayan Azeri aydınlar ve Gürcü toprak sahipleri arasında oluşturulan bir koalisyondan ibaretti (Carr, 1989: 312). Bolşeviklerin ve Ermenilerin her türlü engellemelerine rağmen Seym, Müsavat Partisi ve Menşevik Himmetçilerin oylarıyla kurulmuştur. Şubat 1918’deki Kurucu Meclis seçim sonuçlarına göre Seym’de Gürcü Menşevikler 33, Taşnaklar 27, Menşevik Himmetçiler ve İttihat Partisi 3 üyelik kazanmıştı (Swietochowski, 1988: 152). Ayrıca, Kasım seçimlerinde oyları çok aşağı olan Kadetler’in Transkafkasya şubesi ile iki Gürcü Partisi, Milli Demokratlar ve Sosyal Federalistler de Seym’de birer üyelik kazanmışlardı.

Seçim kurulduğu andan itibaren ortaya çıkan en önemli sorun Transkafkasya’nın Rusya ile ilişkilerinin nasıl gelişeceği sorunuydu. Bu konuda Seym’de temsil olunan partiler arasında tam bir fikir ayrılığı mevcuttu. Seym’in en güçlü partisi olan Gürcü Menşevikleri Rusya ile ilişkinin tamamen kesilmesini ve yeni kurulacak Transkafkasya Cumhuriyetinin, etnik dağılıma dayanan ve küçük kantonlardan oluşan bir sisteme dayanması gerektiğini savunuyorlardı. Ermeni Taşnaksütyun Partisi ise buna karşı çıkarak, kantonlardan ziyade milli olarak homojen vilayetlere dayalı bir sistem öneriyor, gerçek sosyalist unsurlardan oluşan

bölgesel bir hükümet talep ediyordu. Müslümanların en önemli partisi olan Müsavat ise Rusya'dan ayrılma konusunda görüş bildirmemekle birlikte, sorunun çözümünü ulusların kendi kaderini tayin doğrultusunda coğrafi özerklikte görüyordu.

1917 sona ererken Transkafkasya'nın durumunu belirleyen Bakü ve Tiflis' teki bu tartışmalar değil, Türkiye'nin doğusunda yaşanmakta olan süreçti. Rus Kafkas cephesinin çökmesi ve birliklerin dağılması ile Kafkasya'daki şartlar hızla değişmiştir. Rus cephe kumandanlığının boşalan yerleri milliyet esasına göre yerel birimlerle doldurmaya karar vermesi ve geçici hükümetin milli orduların kuruluşuna izin vermesiyle birlikte Ermeniler ve Gürcüler hızla ordu kurmaya başlamışlardır. Kafkasya Hıristiyanlarının milli ordu kurma faaliyetleri, o zamana kadar Rus cephesiyle meşgul olan Osmanlı Ordularının Güney Cephesinde kendilerine karşı harekete geçmesini istemeyen, İngiliz, Fransız ve Amerikan konsolosluk ve askeri temsilcileri ile sözde insani yardım komiteleri tarafından da desteklenmiştir (Swietochowski, 1988: 154-155).

Ermenilerin ve Gürcülerin kendi milli ordularını kurmalarından tedirgin olan Azeri Türkleri de askeri alanda bazı adımlar atmak zorunda kalmışlardır. Yeni kurulan Müslüman askeri birlikleri Gürcü ve Ermeni benzerleri gibi kendi milli konseyleri nezdinde örgütlenmişlerdir. Müslüman milli birliklerin çekirdeğini Petrograd'dan getirilen "Vahşi Bölüğü Tatar Süvari Alayı" oluşturmuştur. Bölüğün subay ihtiyacı başlarda dağılmakta olan Rus ordusundan karşılanırken, 1917 sonbaharından itibaren Bakü Harp okulunda yerli subaylar yetiştirilmeye başlanmıştır. Fakat temel askeri ve maddi sorunlar çözülememiş, halk ordunun personel ihtiyacının karşılanmasına karşı ilgisiz davranmıştır. Azeri Milli Konseyi'nin yardım için başvurduğu Kafkas Cephe Komutanlığı ve Bolşeviklerin temsil ettiği Baksovyet de yardım talebini reddedince, konsey tehdit ve gasp yoluyla Rus askerlerinden silah almak zorunda kalmıştır. Silahsız Azerbaycan birlikleri bazen tehdit, bazen de zor kullanarak çok sayıda savaş malzemesi kazanırlarken, bu olaylar Bakü'deki Bolşevikler arasında hiddetle karşılanmıştır.

Bolşevikler bu koşullar altında yeni bir taktik ittifakı içine girmişlerdir. Fakat bu kez müttefikleri Ermeni Taşnaksütyun Partisi olmuştur. Rusya'ya

bağlılıkları her şeyin üstünde olan Taşnaklarla Bolşeviklerin ilişkisi, Bakü’de diğer bölgelere oranla daha güçlü bir hal almıştır. Carr’a göre bu destek Ermenilerin Türk dostu Azerilerden çok korkmalarından kaynaklanmıştır (1989: 313). Hızla tırmanan gerilim sonunda 29 Mart’ta Baksovyet’in Türklere ait “Vahşi Bölüğü”nün silahlarının alınması üzerine olaylar patlak vermiştir. Yaklaşık 10 bin silahsız Azeri Türkü ile 6 Bin kişilik “Kızıl Muhafız”lar arasındaki çatışmalara 4 bin kişilik Taşnak kuvvetleri de katılmıştır. Baksovyet ve Taşnak kuvvetleri, hemen hemen silahsız mücadele eden Türklere ait mahallelere ağır silahlarla saldırmıştır. Ateşkes yapmak zorunda kalan Türkler Baksovyet’in otoritesinin kayıtsız şartsız tanınması ve emirlerine tamamen uyulması, Ermeni kuvvetleriyle birlikte Türk birliklerinin de geri çekilmesi ile Bakü-Tiflis ve Bakü-Petrovsk demiryolu hatlarının yeniden açılması” şartlarını kabul etmişlerdir. Fakat Türklerin Baksovyet’in şartlarını kabul etmelerine rağmen Taşnakların Türklere karşı saldırıları devam etmiş ve 2 günde 3 binden fazla Azeri Türkü katledilmiştir. Olaylardan sonra Türklere ait siyasi ve sosyal teşkilatların tamamı kapanmış ve milliyetçi liderler ise Gence ve Tiflis’e kaçmışlardır.

Bakü’de bu olaylar yaşanırken, Bolşeviklerle Osmanlı devleti arasında Brest-Litovsk görüşmeleri başlamış ve Bolşeviklerin Doğu Anadolu’da bir Ermeni Devleti kurulmasına ilişkin istekleri de ortaya çıkmıştır. 5 Aralık 1917’de başlayan görüşmeler sonuç alınmaksızın devam ederken 3 Martta Brest-Litovsk anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Rusya 1914’ten sonra işgal ettiği tüm Anadolu topraklarını ve Batum, Kars, Ardahan sancaklarını Osmanlı Devletine geri verecekti (Kurat, 1987: 466). Fakat Seym anlaşmayla Osmanlıya bırakılan bu bölgelerin Seym’e ait olduğu gerekçesiyle anlaşmayı tanımayacağını açıklamıştır. Osmanlı Devletinin 10 Martta bu bölgelerin boşaltılmasını istemesi Seym’de şiddetli tartışmalara neden olmuştur. Azerbaycan Türklerinin karşı çıkmasına rağmen Seym 31 Mart’ta Osmanlı Devletine Savaş ilan etmiştir. 8 gün süren savaş sonucunda Osmanlı Ordusu Batum ve Kars’ı işgal etmiş ve Seym’in direnci kırılmıştır. Sonuçta daha önce reddettiği şartları kabul eden Seym 22 Nisan 1918’de Gürcü ve Azerbaycan Türk temsilcilerin kararıyla Rusya’dan ayrı bağımsız “Mavera-i Kafkas Cumhuriyetinin” kurulduğunu ilan etmiştir. Bu bağımsızlık kararı uzun vadeli bir

düşüncenin ürünü olmaktan ziyade, diplomatik bir yol olarak algılanmıştır. Nitekim Bolşevik Rusya böyle bir devleti tanımayacağını açıklamıştır.

Yeni Kurulan Maverai-i Kafkas Cumhuriyeti hükümetini kurma görevi Gürcü Chenkeli'ye verilmiş ve Chenkeli 13 bakanlıktan oluşan kabinesini kurmuştur. Fakat Osmanlı ordusunun Ermenistan ve Gürcistan'a saldırılarının devam etmesi nedeniyle Gürcistan'a himayedarlık eden Alman hükümeti Gürcülerin bağımsız devlet kurarak barış görüşmelerine katılmalarının daha avantajlı olacağını ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle 26 Mayıs'ta Gürcistan Seym'den ayrıldığını açıklayarak, bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti kurduğunu açıklamıştır (Carr, 1989: 313). Bunun ardından Azerbaycan ve Ermenistan da kendi bağımsız cumhuriyetlerini kurduklarını açıklamışlardır ve böylece Seym 26 Mayıs 1918'de artık tarihe karışmıştır.

3.4. İlk Bağımsızlık Denemesi ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti

Transkafkasya Seym'inin dağılmasıyla kurulan Azerbaycan Milli Şurası 28 Mayıs 1918'de bir daha toplanmış ve bu toplantıda Azerbaycan'ın bağımsızlığı fikri ön plana çıkmıştır. Tartışmalar sonucunda yapılan oylamada Azerbaycan'ın bağımsızlığı 2 çekimser oya karşılık, 24 oy ile kabul edilmiş ve daha sonra "Milli Misak" olarak adlandırılan "Bağımsızlık Beyannamesi" okunmuştur (Baykara, 1975: 259). Bu aynı zamanda Rusya'da Müslümanların yaşadığı bir bölgede ilk gerçek bağımsızlık ilanı idi. Yeni kurulan cumhuriyet sadece ilk bağımsız Müslüman cumhuriyeti olmakla kalmıyor, aynı zamanda ilk defa "Azerbaycan" adlı bir ulusu tanımlamakta kullanılıyordu (Roy, 2005: 79).

Bağımsızlığın ilanından sonra, dünyadaki ilk Müslüman cumhuriyetini örgütlemek için başbakan seçilmişti. Yeni seçilen başbakan Han Hoyski atandığının aynı günü 28 Mayıs'ta kabinesini kurmuş ve ilk iş olarak Gence merkez olmak üzere (çünkü Bakü Bolşeviklerin ve Ermeni Taşnakların elindeydi) Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (ADC) kuruluşunu yabancı devletlere bildirmiştir. Kuruluş hükümeti niteliğindeki ilk kabine bir koalisyon hükümeti olmuştur. Yaklaşık bir ay görev yapan kabinedeki bakanların 6'sı Müsavat Partisi, 1'er tanesi ise Tarafsız Demokratik Grup, Himmet Partisi ve Müslüman Sosyalist Blok'a verilmiştir.

Milli hükümetin ilk dönemleri iç sorunlarla geçmiştir. Bu sorunlar hükümetin kuruluşu ile daha önce sahip oldukları çıkarların zarara uğradığını gören ve yeni yönetimde yer almamalarından dolayı rahatsızlık duyan kesimden kaynaklanmıştır. Sorunlara rağmen yeni hükümet iç yapılanma alanında önemli çalışmalar yapmıştır. Nitekim 24 Haziran 1918’de kırmızı zemin üzerinde, beyaz ay ve sekiz köşeli yıldızın bulunduğu bayrak, devlet bayrağı olarak kabul edilmiştir (Rezulzade, 1990: 45). Diğer önemli bir adım Azerbaycan dilinin resmi devlet dili olarak kabul edilmesi olmuştur.

Bağımsızlıktan sonra Batum görüşmelerini sürdüren Hoylu Kabinesi 4 Haziran’da Osmanlı Devleti ile “Dostluk ve İşbirliği Anlaşması” imzalamıştır. Yapılan anlaşmayla Osmanlı Devleti “kanun otoritesini ve ülkenin güvenliğini sağlamak için ihtiyaç olduğu (ve Azerbaycan Hükümeti istediği) durumda askeri yardım yapmayı” taahhüt etmiştir. Ancak anlaşmada ilginç olan nokta Osmanlı’nın Azerbaycan’ı bağımsız bir devlet olarak kabul etmemesiydi (Swietochowski, 1988: 178). Bu nedenle dönem itibariyle zor ve karışık şartların ürünü olan bu anlaşma, birçok belirsizlik yüzünden yanlış anlamalara ve bazı noktalarda kırınglıklara yol açmıştır. Nitekim Carr’a göre bu gelişmelerden sonra bağımsız Ermenistan ad olarak bile varlığını yitirirken, Azerbaycan hükümeti ise Türk askeri komutanlığının kuklası olmuştur (1989: 314).

Osmanlı Devleti ile yapılan anlaşmanın imzalanmasından sonrası Kafkasya Fırkası Nuri Paşa komutasında 8 bin kişilik bir birlik halinde Gence’ye hareket etmiştir. Daha sonra General Şihlinski’nin Müslüman Milli Birlikleri Vahşi Bölüğü ve gönüllü grupların Osmanlı 5. Fıkrası etrafında birleşmesiyle “İslam Ordusu” adlı yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Fakat Osmanlıların Azerbaycan’a gelişleri birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Daha önce ayrıcalıklarını koruyabilmek için çarlığı destekleyen, tüccar ve toprak zengini aristokratlar, bu kez Osmanlı devlet görevlilerini istismar etmiştir. Bir taraftan Milli Şuranın ve Hoylu hükümetinin sol kanat ihtilalcilerinden meydana geldiğini iddia eden bu kesim, aynı zamanda Azerbaycan’ın Osmanlı Devletine ilhakını gündeme getirmişler. Olaylar nedeniyle hükümet istifa etmiş ve Milli Şura icra gücünü yeni kurulacak hükümete bırakmıştır.

“Haziran Gericiliği” olarak adlandırılan bu olaydan sonra “Toprak Reformu Kanunu” kurucu meclis toplanıncaya kadar ertelenmiş, sendikalar kapatılmış ve sol görüşlü parti ve teşkilatların faaliyetleri yasaklanmıştır (Guliyev, 1970: 73-75). Bu sorun aynı zamanda Azerbaycan Türk lider kadrolarının kendi aralarında çıkan en küçük bir sorunda dahi, sürekli bir dış gücün desteğini aramaları gibi temel bir alışkanlığı da ortaya koymuştur.

Gence’de bu olaylar yaşanırken Bakü’de yönetimi ellerinde bulunduran Bolşevikler (Baksovyet) şehirdeki bütün Müslüman, Gürcü, Ermeni ve Rus işçi ve emekçileri Türk işgalcilere karşı mücadeleye çağırmıştır. Ayrıca Bakü’nün merkezi yapıya entegrasyonunu sağlamak için eğitim ve yargı sisteminde köklü reformlar yapılmış, birçok ticari kuruluş, o cümlede petrol sanayi kamulaştırılmıştır. Entelektüel seviyesi ve maddi gelişimi oldukça düşük olan kırsal kesime öncelik veren Bolşevikler bu kesimi tahrik için Himmet Partisi menşeli yerli komünistlerden yararlanmıştı (İskenderov, 1958: 214-215). Önde gelen Bolşevikler çeşitli bölgelere komiser olarak atanmış, bu kapsamda 40’ı aşan “Köy Sovyeti” kurulmuştur.

Türk köylülerinden yararlanabilmek için zengin han ve beylerden alınarak topraksız köylülere toprak dağıtma çabaları, Bolşeviklere bekledikleri faydaları sağlamamıştır. Baksovyet’in Bakü’de otorite kaybetmeye başlaması ve Bakü’nün Gence’deki Azeri Milli Hükümeti tarafından ablukaya alınması nedeniyle Bolşevikler çoğu "Taşnak Ermenisi" olan “Kızıl Muhafız” birlikleri ile Gence’ye saldırıya geçmişlerdir. Yaklaşık %70’i Ermeni olan ve Türk düşmanı, Avetisyan komutasındaki birliklerin 12 Haziran’da başlayan saldırıları, bir yandan Ermenilerin Türk düşmanlığını ortaya çıkarmış, diğer taraftan köylü kesiminde zaten az olan “Bolşevik Sempatisi”ni tamamen ortadan kaldırmıştır.

Bolşeviklerin Gence’ye saldırıları tam bir felakete sonuçlanmış ve “İslam Ordusu” Gökçay yakınlarında “Kızıl Muhafız” birliklerini yenilgiye uğratmıştır. Daha sonra saldırıya geçen “İslam Ordusu” 15 Eylül’de Bakü’yü ele geçirmiştir. Bakü’nün kurtulmasından sonra 28 Mayıs 1918’den itibaren Gence’de bulunan Azerbaycan hükümeti 17 Eylül’de Bakü’ye taşınmıştır. Fakat bağımsızlık coşkusu bütün yönleriyle henüz yaşamaya başlayan Azerbaycan, bu kez Osmanlı Devletinin

Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kalmasıyla yeni bir işgalle karşılaşmıştır. Mütarekenin 11. ve 15. maddelerine göre Osmanlı Devleti Azerbaycan'daki askeri gücünü geri çekmeyi ve bütün ordusunu dağıtmayı kabul etmiştir. Osmanlı ordusunun yerini bu kez İngiliz Ordusu dolduracaktı.

İngiliz ordularının Bakü'ye girmesinden önce 3 kişilik Azerbaycanlı temsilciler ordunun başında bulunan General W. H. Thomson'u ziyaret etmişlerdir. İngiliz Generali Osmanlı entrikalarıyla kurulduğu ve halkın iradesini temsil etmediğine inandığı Azerbaycan hükümetini tanımayacağını açıklamıştır (Swietochowski, 1988: 190). Fakat Thomson daha önce söylediklerini tekzip eder nitelikte Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olduğunu ve Han Hoyski hükümetinin elde kalan tek etkin sivil otorite olduğunu belirtmiştir.

Bu arada çalışmalarına başlayan parlamento, öncelikle bir seçim kanunu hazırlamıştır. Kanunla seçimlerin nispi temsil usulüne göre yapılması ve kadınlar da dahil, herkesin oy kullanması kabul edilmiştir. Böylece Azerbaycan "kadınlara oy hakkı veren ilk Müslüman ülke" olmuştur. Üye sayısı 120 olarak tespit edilen parlamentoda Azerbaycan Türklerine 80, Ermenilere 21, Ruslara 10, Alman, Yahudi, Gürcü ve Polonyalılara 1'er üyelik verilmiş arda kalan 5 üyelikten 3'ü Bakü İşçi Sendikasına, 2'si ise Bakü Petrol Sanayicileri Konseyi'ne verilmiştir.

Milli Şura'da büyük gücü olmasına rağmen parlamentoda sadece 38 milletvekiliyle temsil olunan Müsavat Partisi, kurulacak hükümetler için diğer partilerin desteğine ihtiyaç duymuştur ki, bu da koalisyon hükümetlerinin Azerbaycan siyasi hayatının ana özelliği haline gelmesine neden olmuştur. Nitekim koalisyon hükümetleri 23 aylık Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde 5 defa kurulmuştur (Resulzade, 1950. 46). Yürütmenin bu güçsüzlüğü parlamentoyu ön plana çıkarmış, bu dönemde tüm üyelerin hazır bulunduğu 105 toplantıda 203 kanun tasarısı görüşülmüştür.

Parlamentonun ilk açılışında Resulzade Müsavat Partisi'nin yeni programını okumuş, partinin milliyetçilik ve federalizm görüşlerinin sürdüğünü belirtmiştir. Müsavat artık "Türk Birliği" parolası yerine "Azerbaycan ulus devleti" düşüncesini benimsemişti. Müsavat demokratik devrimin söz, bazın ve örgüt özgürlüğünü de

kapsayan siyasal sonuçlarının korunmasını istiyor; milli azınlıkların kültürel ve siyasal haklarının güvenceye alınması ve işçi ve köylü çıkarlarının gözetilmesini savunuyordu. En büyük sorun ise Toprak Reformu konusunda yaşanmıştır. Müsavat içinde toprak reformu üzerine sağ ve sol kanatlar arasındaki bölünme her zamanki gibi derinleşmiş ve bu konu çözülmeden ileri tarihe ertelenmiştir. Bu sosyal sorunu çözme konusundaki başarısızlık, Azerbaycan'ı iç ve dış tehlikelere karşı hassas kılmıştır. Nitekim Bolşevikler bu konu nedeniyle kırsal kesimde ortaya çıkan hoşnutsuzluklar yönünde propagandayı güçlendirmiş, hatta Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi tartışılmaya başlamıştır.

Toprak sorunu dışında Azerbaycanlı yöneticilerin karşılaştığı en büyük sorun tecrübesizlik sorunu olmuştur. 1918 sonrası Azerbaycan'ı “koloni dönemi sonrası bağımsız varlığını sürdürmenin koşullarına pekiyi hazırlanmamış” ülkelerin en tipik örneklerinden biriydi (Swietochowski, 1988: 197). Eski hukuk sistemi ve bürokratik yapı da aynen korunmuştu. Bürokrasinin nitelik ve nicelik olarak içinde bulunduğu ciddi eksiklikler yönetimi sistemin işletilebilmesini bilen Rus personel çalıştırmaya mecbur bırakmıştır.

Bu dönemde ADC'nin dış devletlerce tanınması da hızlı olmuştur. Nitekim 1919'da Cenevre'de çıkan “Jurnal de Jenev” ve Lozan'da çıkan “Les paubles Liores” dergilerinin her birinde Fransız bilim adamı G.Borşe'nin iki makalesi basılmıştır. Onun “Jurnal de Jenev” dergisinde yayınlanmış “kendi kaderini tayin hakkı ve Azerbaycan” adlı makalesi daha karakteristik olmuştur (Hasanlı, 1998: 344).

Borşe bu makalesinde Avrupa kamuoyuna başvurarak şöyle yazıyordu: “Bir Protestan olarak bunu demeliyim ki, Azerbaycanlıların manevi-etnik keyfiyetlerine şahit olan dış tacirler onlara daha çok itibar gösteriyorlar, Ermenilere değil”. Borşe'ye göre kadınlara seçme hakkı vermekle Azerbaycan siyasi bakımdan ileri ülkelerin seviyesine çıkmıştır. Borşe o dönemde Azerbaycan toplumunu yakından incelemiş biri olarak, Azerilerin kendi kaderini tayin haklarının adaletli olduğuna derinden inandığını belirtmiştir (Hasanlı, 1998: 345).

Eğitim alanında ise hükümet kısmen başarılı olmuş, Azeri Türkçe'si ile eğitim yaygınlaştırılmış ve eğitimdeki Rus etkisi silinmiştir. Bütün okullarda Azeri

Türkçe'si zorunlu hale getirilmiş, Rus Tarihi, Türk Tarihi ile değiştirilmiştir. Yüksek öğrenimde ise 1 Eylül 1919'da Bakü Devlet Üniversitesini açarak önemli bir adım atan Azerbaycan yönetimi, daha sonra Latin Alfabesine geçiş kararı almıştır. Bu dönemde Azerbaycan ordusu Osmanlı ordusundan katılanların da büyük desteği, eski milisler, yeni askere alınan erler ve çarlık döneminde askerlik yapan Azerbaycanlı subayların katılımıyla yaklaşık 30 bin kişilik bir güce ulaşmıştır.

Ülkenin genel ekonomik yapısında ise, Rusya'ya bağımlı ekonominin kronik sorunları geçerli olmuştur. Rus ekonomisinden kaynaklanan sorunların yanı sıra Çar taraftarları ve Bolşevikler arasındaki iç savaşın olumsuzlukları ülke ekonomisini krize sokmuştur. Ekonomideki kriz beraberinde işsizliği getirmiştir. Artan işsizlik 1919'dan itibaren Himmet partisi aracılığıyla yoğunlaştırılan Bolşevik propagandasının etkisini de arttırmıştır. Yıl sonundan itibaren ülkenin her tarafında yayılan gösteri ve grevler, yönetimi ciddi sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır. Ülke ağır iç sorunlarla uğraşırken bağımsızlığı doğrudan etkileyecek dış gelişmeler de hızla yeni boyutlar kazanmaya başlayacaktır.

4. Bolşeviklerin Azerbaycan'da İktidar Olması

Azerbaycan'ın "Birinci Bağımsızlık Dönemi"nin sona ermesi, Bolşeviklerin genel olarak izledikleri işgal siyasetinin en başarılı örneklerinden birisi olmuştur. İki aşamalı olarak uygulanan bu siyasetin ilk aşaması Rus komünistlerin fikirlerini yayacak yerli komünistleri ele geçirmek ve daha sonra tasfiye etmek, ikinci aşama ise ülkenin içinde bulunduğu zorlukları istismar etmek ve propaganda faaliyetlerini arttırmak ve bu sorunlara ilaveten yeni sorunlar oluşturacak yerli komünistlerin iktidara gelmelerini kolaylaştırmak olmuştur. Bunun temininden sonra ise ülke yönetiminin Sovyet Rusya'ya katılımını sağlamak hiç de zor olmayacaktı (Sayılğan, 1967: 288-230). Bolşeviklerin bu planının Azerbaycan'da başarılı olmasının en büyük nedeni ise ekonomik konular ve sıkıntılar olmuştur.

Özellikle ekonomideki kriz nedeniyle işsizliğin artması ve grevlerin yayılması sosyalist fikirleri daha da güçlendirmiştir. Bir türlü çözülemeyen "Toprak Reformu" sorunu ise köylüler arasında hoşnutsuzluğu daha da arttırmıştır. Dolayısıyla sosyal olduğu kadar siyasi olarak da ciddi önem kazanan "Toprak

Reformu” istikrarsız koalisyon hükümetleri nedeniyle bir türlü çözülememiştir. Bu ise Bolşevik fikirlerin kırsal kesimde de etkili olmasına neden olmuştur.

İçteki bu gelişmelerin yanında uluslararası gelişmeler de Azerbaycan’ın bağımsızlığı için tehlikeli boyutlara varmıştır. Özellikle Mondros Mütarekesi nedeniyle Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan’a yardım edememesi ve Batılı ülkelerin bağımsızlığını tanımak ve destek sağlamak konusundaki ihmalkârlık ve kayıtsızlıkları, Azerbaycan’ın Bolşevikler karşısındaki yalnızlığını arttırmıştı. Nitekim diplomatik girişimlerde bulunmak üzere Paris Barış Konferansına gönderilen parlamento Başkanı Topçubaşı başkanlığındaki Azerbaycan heyetinin çabaları da, Batılı ülkelerin konuya sadece kendi çıkarları açısından bakmaları nedeniyle hiçbir yarar sağlamamıştır (Hasanlı, 1998: 282-284). Gelişmeler karşısında 1920 Ocak sonlarında Müttefikler Yüksek Şurası Azerbaycan’ın sadece de-facto tanınması yönünde karar kabul etmişlerdir.

Bu ağır iç ve dış şartlar altında Azerbaycan Hükümeti, bağımsızlığını pekiştirmeye çalışırken, Bolşevikler de propaganda alanındaki faaliyetlerini 1919 yılı sonlarından itibaren “Himmet Partisi” aracılığıyla siyasal hayata taşımaya başlamışlardır (İskenderov, 1958: 345). Parlamenter rejimin Azerbaycan’daki zayıflayan sosyalist hareketleri canlandırmasıyla birlikte, Rus Bolşevikleri daha önce yeraltında sürdürdükleri faaliyetlerini daha açık bir şekilde yapmaya başlamışlardır.

1919 yılı başlarında Bakü’de RKP adı altında geçici bir büro kuran Bolşevikler ayrıca Bakü İşçi Kongresi adı altında ayrı bir sosyalist teşkilat da kurmuşlardır. Bu teşkilat ülkedeki meşru iktidarın karşısına alternatif bir iktidar olarak çıkmış ve Mayıs 1919’da işsizlik ve ücret artışlarını protesto için Bakü’de genel bir grev düzenlemiştir. Bu gösteriler sırasında ülkede ilk defa “Bağımsız Sovyet Azerbaycan’ı” sloganı gündeme getirilmiş, ayrıca Muğan’da Ermeni ve Ruslar tarafından “Muğan Sovyet Cumhuriyeti” adı altında yeni bir yönetim kurulmuştur.

RKP’nin VIII. Rusya Kongresi’nde alınan “bütün mahalli komünist teşkilatların, mahalli alt birimler olarak feshedilip RKP’ye katılmaları” kararına uygun olarak, Himmet dâhil Azerbaycan’daki bütün komünist ve sosyal demokrat

mahalli parti ve teşkilatlar RKP bünyesinde toplanmıştır. Bu nedenle 11 Şubat 1920’de Bakü’de düzenlenen kongrede Az.KP’nin kurulduğu ilan edilmiş ve kongre “Azerbaycan’da beyler, hanlar, kapitalistler ve milliyetçilerin yönetiminin yıkılması” çağrısı ile sona ermiştir. Artık 1919 sonlarına doğru Azerbaycan yönetimini elinde tutan milli güçler otorite kaybına uğrarken, 4 bine kadar Azerbaycan komünistinin etkisi artmıştır. Bir yandan ekonomik ve siyasi sorunlar diğer yandan uluslararası çabaların sonuçsuz kalması gibi gelişmeler karşısında yeterince zorlanan hükümetin aynı zamanda kendi içinde çatlaklar meydana gelmiştir. Özellikle, Müsavat Partisi içindeki sağ ve sol hizipleşmesi, ülkede gerçek manada bir siyasi kriz yaratmıştır.

Ülkedeki siyasi parti ve teşkilatlar arasında artan gerilim Kızıl Ordu’nun harekete geçmesiyle daha da artmıştır. Derbent’te bekleyen XI. Kızıl Ordu’nun Azerbaycan sınırına harekete geçmesiyle, Azerbaycan kendini bağımsızlığını tehdit eden siyasi krizlerin sonuncusu içinde bulmuştur. Mart ayı sonunda komünistlerin tutuklanmasını protesto eden “Sosyalist Blok” hükümetten desteğini çekmiş, bu ise siyasi krizi iyice derinleştirmiştir. Bu olaydan 1-2 hafta sonra bütün Menşevik Himmetçiler de RKP’ye katılmış ve böylece Azerbaycan’da Türk Marxistler arasındaki bölünme ortadan kalkmıştır.

Ülkedeki şartlar gittikçe daha da ağırlaşırken, Azerbaycan komünistlerinin beklenmedik milli bir çıkış yapmasına izin vermemek için, milliyetçilik karşıtı komünistler, Türk komünistlerin darbe yapmalarını ve bu darbeden sonra XI. Kızıl Ordunun Bakü’ye davet edilmesini kararlaştırmışlardır. Bu amaçla Ermeni A.İ. Mikoyan öncülüğünde Bakü Bolşevikleri, bir darbe başlatmış ve Azerbaycan halkı adına XI Kızıl Orduyu Bakü’ye davet etmişlerdir. Aynı saatlerde Az.KP Merkez Komitesi ve RKP Bakü Bürosu (Kavraykom) adına Azrevkom (Azerbaycan Geçici Askeri Devrim Komitesi), parlamentoya iktidarın 24 saat içinde kendilerine devredilmesi için bir ultiatom vermişler. Sonuçta, Bakü limanındaki savaş gemilerinin silahlarının çevrili olduğu parlamento, uzun ve sert tartışmalar sonucu, ülkede kan dökülmemesi ve halkın zarar görmemesi için 27 Nisan gece yarısı iktidarı Bolşeviklere devretmeyi kabul etmiştir (Swietochowski, 1988: 242) Böylece Azerbaycan’ın Bağımsızlık mücadelesinin I. Dönemi yaklaşık 23 aylık bir süreden sonra sona ermiştir.

Zaten Sovyet Hükümeti yabancı kuvvetlerin (Almanya, Türkiye ve İngiltere) kuklası oldukları gerekçesiyle üç Transkafkasya cumhuriyetini de tanımamıştır. Nitekim 1920’de İtilaf Devletleri’nce tanınmış olan Azerbaycan hükümeti, İngilizlerin çekilmesiyle birlikte, Bakü’de patlak veren bir komünist isyan sonucu büyük bir güçlkle karşılaşılmasızın devrildi (Carr, 1989: 316).Yeni kurulan Azerbaycan SSC’nin temellerini atmak için ise Kirov, Orconikidze ve Mikoyan’dan oluşan-bir Rus, bir Gürcü ve bir Ermeni görevlendirilmiştir.

4.1. Bolşevik İktidarının İlk Dönemi

Az.KP’nin ultimatomonun, Azerbaycan Parlamentosu tarafından 27 Nisan 1920 gece yarısında kabul edilmesinden sonra, eski komünist ve “Himmet” üyesi Nerimanov tarafından yeni bir Azerbaycan hükümeti kurulmuştur. Bu hükümette sekiz Azeri ve üç Rus komünist yer almıştır. Müsavat’ın burjuva ve aristokrat kanadının birçok ileri geleni tutuklanırken, Resulzade Stalin’in komünist partisine katılması yolundaki kişisel çağrısını kabul etmeyerek 1921 yılında ülkeden kaçmıştı. Birçok müsavatçı ise komünistlere katılıp 1920 yıllarında Azerbaycan’da Sovyet rejiminin bel kemiğini meydana getirdilerse de sonraki yıllarda tasfiye edilmişlerdir (Zenkovsky, 2000: 260). Lider kadrosunun kendilerini Bolşevik ilan ettiği, Himmet Partisinin Menşevik kanadı kendini feshetmiş, İttihat Partisi ise 27 Nisan Devrimini siyasi amaçları açısından uygun gördüğünü açıklayarak üyelerinin komünistlere katılmasını istemiştir. Böylece Azrevkom’un iktidarı ele geçirmesinden sonra ülkede Az.KP tek legal siyasi parti olmuştur.

İşgalin ilk ayı daha dolmadan, eski rejim üyelerine baskılar, halk arasında ortaya çıkan isyanların da etkisiyle acımasız bir misillemeye dönüşmüştür. İsyanlara paralel olarak, sayıları artan kurbanların çoğunu Müsavat Partisi ve Tarafsız Demokratik Grup üyeleri meydana getirmiştir. İlk katledilenler Yusufbeyli, Ziyathanov, Refibeyli, Fethali Han Hoylu ve Ağaoğlu olmuştur. Daha sonra aralarında Feridun Bey Köçerli’nin de bulunduğu tarihçi ve edebiyatçılar da kurşuna dizilmiştir. Azerbaycan Milli Ordusunun tasfiyesinde ise 6 general, 6 miralay, 3 yüzbaşı ve 7 mülazım ilk günlerde kurşuna dizilmişlerdir (Mehmetzade, 1991: 142-143). Bu arada sol eğilimlilerin dışında kalan Müsavatçılar Bakü’de gizli bir

“Müsavat Merkezi” kurarak işgale karşı mücadele için derhal faaliyete geçmişlerdir. Sıkı kontrollere ve takiplere bakmayarak bu genç kadro Bakü ve etrafında, daha sonra ise ülkenin diğer bölgelerinde örgütlenerek, okullarda, öğrenciler arasında, işçi ve köylüler arasında yoğun faaliyete başlamışlardır. Ayrıca gizli matbaa tesis olunarak “İstiklal” isimli gizli gazete de yayınlamaya başlamışlardır. Halk arasında ve bütün kurum ve kuruluşlarda hızla güçlenen gizli Müsavat’ın faaliyetleri, komünist yönetimi ciddi bir şekilde rahatsız etmiştir. Zira onun öncülüğü ile Sovyet yönetimine karşı halk arasında tepkiler ortaya çıkmış, bunlar daha sonra isyanlar halini alarak ülke çapına yayılmıştır.

Mayıs 1921’de tüm bu olumsuzluklar nedeniyle yönetim sisteminde değişiklik yapılarak, Azrevkom’un yerine, doğrudan merkezi kontrolü sağlayacak olan Halk Komiserleri Sovyeti (Sovnarkom) kurulmuştur. Bakü’de icra gücünü ise üyelerinin yarıdan fazlası Türk olmayan Bakrevkom ve yine Türklerin azınlıkta olduğu RKP’nin şubesi olan Az.KP meydana getirmiştir. Fakat gerçek iktidar Orconikidze’nin başkanı olduğu RKP’ye bağlı Kavbüro olmuştur.

Bolşeviklerin Azerbaycan’daki uygulamaları “Müsavat” Partisi’nin nüfuz ve pozisyonunu daha da kuvvetlendirerek, ülkedeki tüm milliyetçi ve bağımsızlık yanlısı kuvvetlerin onun etrafında toplanmasına neden olmuştur. Nitekim eski Kafkasya Genel Valiliği gibi, Sovyet yönetimi de, milli farklılıklarla ortaya konan, parti/yönetim ayrımı açısından yabancı bir yönetim olmuştur. Türkler yönetim organlarında çoğunlukta, gerçek iktidarı elinde bulunduran Az.KP’de ise azınlıkta kalmışlardır. Yönetim kadrolarında ise her zaman olduğu gibi Rus ve Ermeniler üstünlüklerini yine de korumuşlardır. Bakü dışında Bolşevikler bu tutumlarından dolayı destek bulamamış ve yeni Bolşevik otoritesini diğer bölgelerde tesis etmek çok zor olmuştur. Bunun sağlanması için ise başvuru yöntem “Kızıl Ordu” birliklerini devreye sokmak olmuştur.

4.1.1. Yeni Yönetime Karşı Tepkiler

Bakü dışında diğer Azerbaycan eyaletlerinde de Bolşevik otoritesini tesis etmek için Mayıs 1920’de Kızıl Ordu harekete geçmiş bulunuyordu. Fakat sanıldığı aksine Kızıl Ordu beklediğinden daha fazla direnişle karşılaşmış ve

Mayıs 1920'den 1924 senesine kadar Azerbaycan'da toplam 54 geniş miyaslý isyaný bastýrmak zorunda kalmýştır (Mehmetzade, 1991: 143). Bu isyanlardan ilki ve en şiddetlisi "Gence İsyany" olmuştur. Genellikle eski "Milli Ordu"nun subay ve erlerinden oluşan isyancılar "Kızıl Ordu" birliklerini yenilgiye uğratarak Gence Şehri'nin yönetimini ele geçirmişlerdir. Daha sonra Bolşevikler isyanı bastırsalar da, "Gence İsyany"ndan sonra benzer isyan ve direnişler diğer şehirlere de (Karabağ, Nuha, Bedre, Zengezur ve Nahçevan) yayılmıştır. Nitekim Bakü'den farklı olarak Kızıl Ordu Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde savaşmak zorunda kalmıştır.

Artan bu tür isyanları kesin ve derhal bastýrmak için Bolşevik yönetimi daha sert tedbirlere başvurmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle 26 Mayıs'ta geniş yetkilerle donatılmış İşçi-Köylü Savunma Sovyeti, Ağustos'ta ise Askeri Devrim Mahkemeleri kurulmuş ve dört üyeli bu mahkemelerin temyiz edilemez ve derhal uygulanan cezalar vermesi sağlanmıştır (Milman, 1971: 47). 1921 sona ererken Az.KP başta Karabağ olmak üzere, ülkedeki silahlı grupların derhal imha edilmesini emretmiştir. Bu emre uygun olarak 1924 yılına gelindiğinde artık ülkedeki tüm isyanlar hızla bastırılmıştır. İsyanların başarısız olmaları ve kısa sürede bastırılmalarının esas sebebi Sovyetlerin katı tutumu ve isyanların içyapılarındaki zafiyetlerle açıklanabilir. Zira temelde kendini "Rus aleyhtarlığı" olarak ortaya koyan isyanlar, coğrafi ve imkân olarak kısıtlı kapsamları, iletişim eksiklikleri ve kısa süreli olmaları nedeniyle Sovyet yönetimi tarafından ayrı ayrı ve ard arda bastırılabilmiştir. Fakat bu isyanlar başarılı olmamakla birlikte, toplumun milli şuurunun vazgeçilmez bir parçası olmuşlar.

4.1.2. Sovyet Yönetiminin Ülkeye Yerleştirilmesi

Bolşeviklerin Sovyet yönetiminin ülkeye yerleştirilmesi için siyasi ve askeri yapılandırmalardan sonra ekonomik yapılandırmaları da hızlandırmaları önem kazanmıştır. Bu amaçla, halktan "ekonomik kaynaklar, sanayi, ticaret, haberleşme ve ulaşımın Bolşevik kontrolüne vermesi" istenmiştir. Uygulamalara ilk önce Bakü'de başlanmış ve sanayi, madencilik, bankacılık, enerji üretimi dâhil tüm özel şirketler devletleştirilmiştir. Ayrıca bazı stratejik öneme sahip ticari mallar (pamuk, ulaşım ve haberleşme) devlet tekeline alınmıştır.

Basın-Yayın ile ilgili iş kollarında başlayan devletleştirme ile Müsavat ve diğer milli siyasi unsurların halk arasındaki gizli basın-yayın faaliyetleri engellenerek, komünist propaganda için daha geniş alan yaratma amaçlanmıştır. Uygulamalara Mayıs 1920’de başlanmış ve ülkedeki bütün teksir makineleri, tipo makineleri ve diğer basın araç ve gereçleri devlet malı haline getirilmiştir. Bunu, atölyelerin, imalathanelerin fabrika ve dükkânların kamulaştırılması izlemiştir. Bu arada Azerbaycan ekonomisinin en önemli hayat kaynağı olan petrole ise Bolşeviklerin genel kullanımı için resmen Sovyetler tarafından el konulmuştur.

Telgraf, yazılı basın ve radyonun Sovyetleştirilmesiyle birlikte komünist propaganda yapan gazete ve dergilerin sayısı artmıştır. Başlatılan “Kültür Devrimi” kapsamında ülkedeki müzeler, tiyatrolar, okullar ve diğer kültür kurumları doğrudan KP denetimine alınmıştır. Ayrıca yerel radyo yayınları “İşçilerin Radyo Üniversitesi” ve “Köylülerin Radyo Dergisi” programlarıyla eğitim ve propagandaya ağırlık verilmiştir.

Bunlardan farklı olarak ziraat alanında Sovyet yapılanması daha zor olmuş ve uzun sürmüştür. Uzun süren çatışmalar nedeniyle büyük ölçüde zarar gören ziraat, köylülerin çoğunun göç etmesi ve ekilebilir alanların azalması nedeniyle daha da güç koşulları içinde taşımıştır. Sovyet yönetimin uygulamaya koyduğu toprak reformu ile eski sistem tasfiye edilmiş ve Bolşevik otoritesine ve toprağın devletleştirilmesine direnen toprak sahiplerinin (kulakların – koluçomakların) malına el konmuş, karşı koyanlar tutuklanmış veya öldürülmüştür (Milman, 1971: 50-54). Bu mücadele sürekli hal almış ve 1920’lerden başlayıp 1930’lu yıllar boyunca yoğun bir direnişle karşılaşmıştır. Özellikle başlangıçta dokunulmayan toprak sahipleri (kulaklar) 1928’deki kolektifleştirme ile ortadan kaldırılmıştır. Kolektifleştirmeye karşı hoşnutsuzluğun ve isyanların yaygınlaşması üzerine yönetim tavrını yumuşatmış, fakat kolhoz yapılanması çalışmalarını sürdürülmüş ve sonuçta toprak yeni yönetimin nihai malı haline gelmiştir (Karenin, 1963: 108). Yeni kurulan kolхозlarda ise yönetim “sınıf savaşı” propagandası ve baskı araçları ile halkı başta pamuk olmak üzere, genel bir tarımsal ürün artışına zorlamıştır.

4.1.3. Eski Yapıların Tasfiyesi ve Kültürün Sovyetleştirilmesi

İdari kontrol alanındaki politikalarından farklı olarak geleceğin kom n st insanını yetiştirmek ve şekillendirmek için önemli olan kültür politikası daha hassas yürütülmüştür. Özellikle 1924'te daha önce kullanılan Arap alfabesinin yerine Latin alfabesine geçilmesiyle birlikte, Azeri Türkçesi'nin kullanımına ciddi sınırlamalar getirilmiş ve resmi dairelerde Rusça yaygınlaştırılmıştır. Latin alfabesinin adaptasyonuna bu kadar önem verilmesi, dil ve toprak yakınlığından dolayı sıkı sıkıya yerleşmiş Türk taraftarlığını ortadan kaldırmannın bir aracı olarak görülmesinden kaynaklanmıştır (Roy, 2005: 54-95). Eğitim ve öğretimde milli değerlerin yer almadığı bir eğitim sistemi uygulamaya konmuş, 1930'lardan sonra Rus okullarında Azeri Türkçesi'nin  ğretimi ise tamamen kaldırılmıştır. Yapılan çalışmalarla gerçekte Rus dili ve kültürünü ön plana çıkaran eğitim ve  ğretim programları sonucunda Azerbaycan Türkleri bir yandan baskılar, diğer yandan ise özendirici uygulamalarla kendi kültürlerinden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır (Saray, 1993: 53-54).

Sovyet dönemi, her devrimde olduğu gibi toplumun yeniden sınıflandırılmasını doğurmuştur. Geleneksel toplum birçok düzeyde saldırıya uğramıştır (Roy:2005: 121).

1. Savaş, açlık, tasfiyeler, kulak ve beylerin tutuklanması, camilerin kapatılması ve son olarak da kolektifleştirme tarafından tahrip edilme,
2. Yasanın adetlere (başörtüsü, çokeşlilik) karşı kullanılması
3. Okul ve propaganda yoluyla yeni bir ideolojinin kök salması. Sovyet döneminin seçkinleri ile eski seçkinler aynı kişiler değildir. (Bunun tek istisnası Azerbaycan'ın bazı köklü dinsel aileleri ve Tacikistan'da Leninabad eşrafına mensup kişilerdi).

Özellikle yeni yönetimin Azerbaycan'da uyguladığı alfabe politikası (1919'a kadar Arap, 1919-40 Latin, 1940-1991 Kiril) Azerbaycan Türklerinin kültürel ve siyasi gelişimine büyük zarar vermiştir. Bu uygulamalarla Azerbaycan

Türklerinin sosyal ve kültürel şuurlarına iki defa zarar verilmiştir. İlk olarak ilerici bir adım olarak yorumlanan 1937’de kullanılmaya başlayan Kiril alfabesine dayanan yazı dilinde yapılan değişiklik ile dilde suni farklılıklar yaratılırken, ikinci olarak dilde ortaya çıkan bu farklılığa paralel olarak halktan da kendini “Türk” değil “Azeri” olarak ifade etmesi istenmiştir.

1927’den sonra saldırıya uğrayan diğer bir unsur da edebiyat olmuştur. Edebiyatın çok fazla milliyetçi ve manevi öğeleri kendinde barındırması nedeniyle, bunun yerine Rus usullerine göre basılmış “proleter edebiyat” olarak yüceltilmiş ve topluma uygun öğeleri kendinde barındıran yeni edebiyat yaratılmıştır. Ayrıca okul programları da yenilenmiş, komünist değerleri barındıran programlar uygulamaya konmuştur. Başlatılan yeni yapılanmayla eğitimin, sınıf temelini güçlendirilmesi ve kırsal kesimle daha güçlü bağların oluşturulması, meslek yüksek okulu statüsünde okul sisteminin kurulması yönünde adımlar atılmıştır.

5. Transkafkasya Cumhuriyetinin Bir Üyesi Olarak Azerbaycan

Azerbaycan’da Bolşevik yönetimin kurulmasının ardından 2 Aralık 1920’de Ermenistan’da 18 Mart 1921’de ise Gürcistan’da da Bolşevik yönetimler kuruldu. Kafkasya’nın tamamının Bolşeviklerin eline geçmesiyle 9 Nisan 1921’de “bölgesel ekonomik bir düzenleme” yapılması kararlaştırılmıştır. İlk girişim fiilen kurulan bu büro tarafından demiryolu ulaşımı ve ticari konularda olmuştur. Fakat Ermenistan ve Gürcistan KP’leri tarafından kabul edilen bu öneri komünizmi hâlâ milli duygularla yaşayan Azeri komünistleri (Nerimanov ve çevresi) tarafından kabul edilmemiştir. Fakat RKP’nin öteki Az.KP üyelerine baskısı sonucu bu öneri kabul edilmiş, daha sonra geçici bir süre görev yapacak olan “Bölgesel Birlik” için Haziran’da, Kavbüro bünyesinde bir “Birleşme Komisyonu” kurulmuştur.

Kasım 1921’de Kavbüro “Transkafkasya Cumhuriyetleri Federatif Birliği”nin kurulacağını açıklamıştır. Daha önce olduğu gibi bu kez de Az.KP’nin milli komünizm taraftarı kanadı (Nerimanov, Hüseyinov, Ahundov) bu kararı desteklememiş, bu nedenle RKP “federasyonun gerekli olduğuna” yönelik propaganda kampanyası başlatmıştır. Fakat yoğun propagandaya rağmen itirazlar devam etmiş, buna karşı olarak bu kez RKP propagandasında anti-milliyetçilik ön

plana çıkmıştır. RKP yöneticileri Az.KP ve hükümet görevleri arasında ultra milliyetçiliğin olduğu uyarısını yapmış ve Azerbaycan'ın federasyona üyeliğinin aynı zamanda Azerbaycan'da komünizmin test edilmesi olacağını savunmuştur. Az.KP içindeki bu muhalifleri hiçbir yolla susturamayan RKP, son çare olarak muhalifleri yurt dışında görevlendirerek bu sorunu aşmıştır.

Sonuçta 12 Mart 1922'de Tiflis'te Transkafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti'nin (TSFSC) kuruluş anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmada TSFSC'nin askeri, mali dışişleri ve ticaret, haberleşme, ulaşım ve ekonomik politikalar üzerinde tasarruf hakkına sahip olacağı" yer almıştır. TSFSC'nin kuruluşunun asıl amacı ise aslında" Kafkasya üzerinde idari, ekonomik ve ticari alanda merkezi kontrolü arttırmak; hükümet organları üzerinde KP hâkimiyetini sağlamak ve merkezin kararlarını geçerli kılmak için propaganda ve genel tartışma konularının istismarını kolaylaştırmak" olmuştur. Birçok cumhuriyet komiserlikleri TSFSC organlarına bağlanmış ve hatta 1920'lerin sonlarında başlatılan sanayileşme ve kolektifleştirme çalışmaları TSFSC Yüksek Ekonomik Sovyet'i tarafından idare edilmiştir.

Azeri komünistlerin de yer aldığı TSFSC Azerbaycan ekonomisi üzerinde mutlak tasarruf hakkına sahip olmuş, özellikle Azerbaycan ekonomisi için en önemli ürün olan petrolü SSCB'ye aktarmak için büyük çaba sarf etmiştir. Bu operasyonda TSFSC'nin kullandığı diğer organlar ise Azerbaycan Fevkalade Komiserliği, İçişleri Komiserliği ve diğer kurumlar olmuştur (Karenin, 1963: 96-98).

Hükümetin yürüttüğü birçok görevi ise çoğunluğunu Azerilerin oluşturduğu İşçi-Köylü Müfettişliği Merkez İcra Komitesi üstlenmiştir. Bu komite aynı zamanda Sovnarkom'u ve Devlet Planlama Komitesini (Gosplan) denetleyen ve politikalarını belirleyen bir kurum olmuştur. Fakat tüm bu kurumların üstünde doğal olarak hükümet ve Sovyetler üzerinde etkin bir denetleyici olarak hareket eden Az.KP dayanmıştır.

Türklerin bu dönemde KP'ye üye olmamaları ve partiyi yabancı bir güç olarak görmeleri nedeniyle Az.KP nitelik ve nicelik olarak kesin bir şekilde Rus gücünü temsil etmiştir. Nitekim Ermenistan'da Ermeniler EKP'nin %93'ünü, Gürcistan'da Gürcüler GKP'nin %71'ini oluşturdukları halde, Az.KP'de Azerilerin

oranı %43 olmuştur. Buna karşılık Ruslar %38, Ermeniler ise %18'lik bir paya sahip olmuşlardır. İktidar gücünü genellikle merkezin çıkarları yönünde kullanan Az.KP'nin üst düzey yönetim kadrosunu da çoğunlukla Rus ve Ermeniler meydana getirmiştir. Önemli mevkilerde bulunan bazı Azeri üyeler ise mevkilerini koruyabilmek için her zaman merkezi otoriteyi destekler nitelikte tutum sergilemişlerdir. Bu olgu ise bağımsızlık sonrası dönemde de devam etmiş ve ülke için en önemli sorunların ortaya çıkmasının nedenlerinden biri olmuştur.

5.1. Sınır Tartışmaları

Kafkasya Cumhuriyetlerinin Ruslar tarafından tekrar işgalinden sonra sınırları konusu RKP tarafından ele alınmasa da, cumhuriyetler arası sınır tartışmaları ciddiyetini her zaman korumuştur. Hatta Azerbaycan'da Bolşevik yönetimin, ilk kurulduğu anlardan itibaren, Gürcistan ve Ermenistan'daki muhalif yönetimlere karşı bu konuyu bir baskı aracı olarak kullanması, yeni yönetimin çarlığın mirası olan klasik "milliyetler politikasını" geliştirmeye çalıştığının ilk ipuçlarını vermiştir. Sovyet yönetiminin bölgede uyguladığı politikalar sonucunda milliyetçi eğilimler daha da güçlenmiş ve hatta bu eğilimler sosyalist yapı içinde bile canlı kalmıştır.

İlk sınır tartışmaları Temmuz 1920'de başlamış ve uzun süre devam etmiştir. Kasım 1920'de Azrevkom, Zengezur ve Nahçevan'ın, Ermeni halkının burjuvaziye karşı verdiği savaşa karşılık Ermenistan'a hediye edileceğini açıklamış, fakat daha sonra RKP'nin kararıyla sadece Zengezur Ermenistan'a verilmiştir (Milman, 1971: 234-235). Nahçevan'da ise 1921'de halk oylaması yapılmış ve halkın %90'ı özerk bir cumhuriyet olarak Azerbaycan'a bağlanmak istediğini belirtmişse de Nahçevan geçici olarak ayrı bir Sovyet Cumhuriyeti olarak kalmıştır (Madatov, 1968: 95).

En şiddetli sınır tartışmaları etkisi hâlâ günümüzde de devam eden "Dağlık Karabağ" bölgesi konusunda olmuştur. 1921 başlarında kurulan "Sınır Tespit Komisyonu" yaptığı görüşmelerin birinde Azerbaycan'ın Karabağ bölgesini Ermenistan'a verdiğini kabul ettiğini açıklamış, bunun üzerine Az.KP toplanarak Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan'a verilmesini reddeden bir karar kabul etmiştir. Bu gelişmeler karşısında Rus ve Ermenilerin çoğunlukta olduğu Baksovyet

5 Temmuz 1921’de toplanarak, Yukarı (Dağlık) ve Aşağı Karabağ’ın, merkezi Şuşa şehri olmak üzere “Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi” ismiyle Azerbaycan’a bağlanmasını kararlaştırmıştır. Yapılan baskılar sonucunda Az.KP de “Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi”nin sınırlarını tespit için özel bir komisyon kurarak kararı kabul ettiğini açıklamıştır. Kararın kabul edilmesinde Rus ve Ermeni komünistlerle birlikte KP’de ve hükümette görev alan genç ve yükselmek isteyen bazı Azeri komünistlerin de rolü olmuştur.

“Dağlık Karabağ” bölgesi konusunda KP ve hükümet arasındaki çatışma uzun süre devam etmiş, TSFSC’nin kurulmasıyla Ocak 1923’te tekrar gündeme gelmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda Karabağ’ın dağlık kısmında “özerk bir bölge” kurulmasını karara bağlamak üzere 7 kişilik “Karabağ Komitesi” kurulmuştur. 20 Haziran 1923’te Az.KP Merkez Komitesine raporunu sunan komite özerk bir Karabağ Bölgesi’nin kurulmasını teklif etmiştir. Bu teklif doğrultusunda çoğunluğunu Rus ve Ermenilerin oluşturduğu Az.KP’nin çabalarıyla tarihi Azerbaycan topraklarından olan Karabağ’ın dağlık kısmı üzerinde, 24 Temmuz 1923’te “Özerk Dağlık Karabağ Bölgesi” kurulmuştur. 1937’de yapılan değişiklikle bu bölgenin ismi “Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi” olarak değiştirilmiştir. Fakat yapılan bu yeni idari düzenleme Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınır sorununu çözmemiş, aksine etkisi günümüzde de devam eden çözümsüz bir hale getirmiştir. Bu düzenlemeyle Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki tarihi rekabet ve düşmanlığın sürmesi sağlanmış, dolayısıyla her iki cumhuriyet Rus baskısına karşı mücadele edemeyecek kadar kendi aralarındaki sorunla uğraşmak zorunda bırakılmışlardır. Fakat bu politika uzun süre Rusya’ya yarar sağlasa da, 1985’te Gorbaçov’un başlattığı “Perestroyka ve Glasnost” politikaları sonucunda doğrudan Moskova’ya karşı bir tehdit haline gelmiştir. Diğer taraftan bu sorun Azerilerin milli bilinçlerini güçlendirmiş ve sürekli hareket halinde olmasını sağlamıştır.

5.2. Kolektifleştirme ve Özel Mülkiyetin Ortadan Kaldırılması

Ülkenin siyasi ve askeri “işgal”i tamamlanınca, Sovyet yönetimi bu kez ekonomik “işgal”e yönelik yapılanma çalışmalarına başlamıştır. Bu amaçla, halktan “ekonomik kaynaklar, sanayi, ticaret, haberleşme ve ulaşımın Bolşevik kontrolüne

vermesi” istenmiştir. Uygulamalara ilk önce Bakü’de başlanılmış ve sanayi, madencilik, bankacılık, enerji üretimi dahil özel şirketler devletleştirilmiştir. Yönetim ayrıca stratejik bazı ticaret mallarını, pamuğu, ulaşım ve haberleşmeyi tekeline almıştır.

Lenin tarafından uygulamaya koyulan, “Yeni Ekonomi Politikası”nın (NEP) Azerbaycan’da uygulanmaya başlamasıyla birlikte ülkede kullanılmayan birçok küçük ticari işletmeler, ipek fabrikaları, pamuk fabrikaları hatta balıkçılık işletmeleri özel şahıslara kiraya verilerek üretimin arttırılmasına çalışılmıştır. Bu uygulamalar sonucunda ülkede burjuva ve toprak sahibi kesimin etkinliği artmış, üretim gözle görülür ölçüde artış göstermiştir. Fakat bu uygulamalar sosyalizm ideolojisine aykırı bir durum ortaya çıkarmıştır. Ülkede sosyalizmi uygulamak için gelişmiş bir sanayi ve sosyalist tekellere göre yapılmış bir tarıma ihtiyaç vardır.

Uygulamalara ilk olarak tarımda başlanılmış ve küçük aynı zamanda verimsiz köylü işletmelerini daha büyük kolektif işletmelerde-kolhozlarda birleştirilmesi uygulamalarına hız verilmiştir. Bu amaçla kolhozların kurulmasını devamlı kontrol etmek için 1928’de Azerbaycan Merkezi Kolhoz İdaresi adlı bir kurum kurulmuştur. Bunun sonucunda yavaş da olsa kolhoz kuruculuğunda önemli artış sağlanmış, 1927’de 150 olan kolhoz sayısı, 1928’de 287’ye yükselmiştir (Guliyev, 1982: 134).

1929’da Stalin tarafından uygulanmaya başlayan Birinci Beş Yıllık Planla kolhozların kurulmasına daha da hız verilmiş, en önemlisi ise toprak sahibi aristokratlara karşı amansız mücadele başlatılmıştır. Sovyet yönetimi Azerbaycan’daki mevcut sosyo-ekonomik durumu dikkate alarak burada kolektifleştirme çalışmalarının diğer cumhuriyetlere göre daha geç bitirilmesine onay vermiştir. Bunun nedenleri olarak ülkede kırsal kesimin geri kalmışlığı, köylü işletmelerinin verimsiz olmaları, kadro eksikliği ve en önemlisi güçlü bir toprak sahibi aristokrasinin varlığı gösterilmiştir. Kolektifleştirmenin daha hızlı ve verimli yapılabilmesi için ülke 4 bölgeye bölünmüştür: Pamukçuluk, tahılcılık, hayvancılık ve meyvecilik. Kolektifleştirmenin hızı bu bölgelerden pamukçuluk bölgelerinde daha olumluyken, özellikle hayvancılık bölgelerinde sınıflaşma derecesinin aşağı

olması ve feodal ilişkilerin devam etmesi nedeniyle çok aşağı seviyede olmuştur. Özellikle bu durum karşısında KP'nin bölgedeki temsilcilerinin sert tutumları karşısında yönetime karşı isyanlar başlamış, 1931'de Devlet Su İşleri Başkanı Hacıyev öldürülmüştür. Kolektifleştirmeye karşı bu hoşnutsuzluk ve isyanların yaygınlaşması üzerine yönetim tavrını yumuşatmakla birlikte kolhoz yapılanması devam etmiştir.

1930'da kabul edilen yeni bir kararla Azerbaycan'da "Mahaller" (okruglar) kaldırılmış ve onların yerine, yeni yönetimin halka daha yakın olması için "Rayonlar" (Bölgesel bir yapıya sahip, Halk Deputatları Sovyetleri tarafından yönetilen idari bir ünite) kurulmuştur. Bununla birlikte ülkede kitlesel "Kolhoz Harekâtı"na start verilmiş ve toprak sahibi sınıfın (kulaklar-koluçomaklar) tamamen ortadan kaldırılması kararlaştırılmıştır. Yapılan bu çalışmalar sonucunda ülkede toplam tarım arazilerinin, 1930 sonlarında %15,7'si kolektifleştirilmiş, ayrıca 1929'da sayıları 8 bini bulan burjuva işletmeleri 1931'de 5 bine indirilmiştir. (Guliyev, 1982: 141).

1933'te uygulanmaya başlayan İkinci Beş Yıllık Plan'da ise esas amaç kolhoz ve sovhozların siyasi yönden güçlendirilmesi ve kolektifleştirmenin bu planla birlikte sonuçlandırılması olmuştur. Diğer bir amaç ise kurulan yeni kolhozları, "Bolşevik Kolhozları", burada çalışan köylüleri ise daha zengin bireyler yapmaktı. Yeni uygulamalarla birlikte kolhoz ve sovhozlarda Makine Traktör İstasyonları (MTS) ve Az.KP siyasi şubeleri de kurulması zorunlu hale getirilmiştir. Sonuçta 1933 yılında Azerbaycan'da MTS'ler yanında 29, sovhozlar yanında ise 9 siyasi şube kurulmuştur. Siyasi şubelerin çalışmaları sonucunda 1933-1934 yıllarında ülkedeki kolhozlardan toplam 3,7 binden çok kişi (kulak) tasfiye edilmiştir. 1937 yılına gelindiğinde kolhozlar toplam tarımsal arazinin %86,5'ini oluştururken ekilebilir toprakların %59,5'i kolektif işletmelerden oluşuyordu. Kolektifleştirme harekâtı büyük oranda, çok zor şartlarda ve binlerce Azeri'nin öldürülmesi ve Sibiry'a sürülmesiyle başa çatmıştır.

6. Transkafkasya Cumhuriyetinin Dağılması ve Azerbaycan SSC'nin SSCB'ye Üye Olması

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planının bitmesiyle birlikte sosyalizm artık SSCB'de esasen kurulmuştur. Azerbaycan'da da artık nüfusun sınıfsal terkihi değişmiş, burjuvazi sınıfı tamamen ortadan kaldırılmıştır. Ülkedeki bu değişikliklere uygun olarak yeni anayasa'nın kabulü de zorunlu hale gelmiştir. Bu nedenle 5 Aralık 1936'da dünyada ilk kez sosyalist bir Anayasa SSCB'de kabul edilmiştir.

Yeni Anayasaya uygun olarak TSFSC'nin kuruluş gerekçeleri de ortadan kalkmış bulunuyordu (Milman, 1971: 83). Artık her cumhuriyet (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan) diğer SSCB Cumhuriyetlerindeki yeni anayasaların aynı olan 1936 Anayasasına göre, SSCB'nin birer parçası haline getirilmiştir. Böylece Sovyet yönetiminin Kafkasya'daki geçici uygulaması olan TSFSC, resmen ve fiilen ortadan kalkmıştır. Yeni SSCB Anayasa metnine göre hazırlanan Azerbaycan Anayasa Taslağı da, Şubat 1937'de yayınlanmış ve 14 Mart 1937'de Azerbaycan SSC IX. Olağanüstü Sovyetler Kurultayı'nda kabul edilmiştir (Milman, 1971: 82). Böylece Azerbaycan'da resmen SSCB'ye bağlı bir Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti haline gelmiştir. Bunu takiben 12 Aralık 1937'de ilk kez yeni anayasaya uygun olarak SSCB Yüksek Sovyeti'ne seçkiler geçirilmiştir. Seçkilerden çok bayram havası niteliğini taşıyan bu organizasyonda Azerbaycan halkı da kendi milletvekillerini ilk kez "Birlik Sovyeti"ne seçmiştir.

6.1. Alfabe Değişikliği

Sovyet yönetiminin Azerbaycan'da yerleşmesiyle birlikte yapılan en önemli değişikliklerden biri de dil alanında gerçekleşmiştir. Daha önceki bölümlerde de görüldüğü gibi, Türk dilinin ses ve inceliklerini ifade etmediği gerekçesiyle Arap alfabesinin Latin Alfabesiyle değiştirilmesi gerektiği görüşü M.F. Ahundov tarafından daha 19.yüzyılın ortalarında ileri sürülmüştü. AHC döneminde de bu konu yine gündeme gelmiş, çalışmalar yapılmış ve hatta Latin alfabesiyle örnek bir eser de yayınlanmıştır. Şimdi ise yeni yönetim Sovyet Türklerinin daha önceden ıslah ettikleri ve bin seneye yakın kullandıkları Arap alfabesinin "İslam ve milli kültürü muhafaza ettiği düşüncesiyle" kaldırılmasını ve yerine Latin alfabesinin

kullanılmasını istiyordu. Böyle bir kararın alınmasına gerekçe olarak Latin harflerinin “okuma ve yazmaya çabuk geçmeyi sağladığı” ve “Arap alfabesinin” okullardaki öğretim için elzem ders kitapları basmaya ve toplu neşriyat yapmaya asla uygun olmaması” gösteriliyordu. Böylece Türkler arasında okuma-yazma oranının artacağı öne sürülüyordu.

İlk iş olarak Bakü’de Mayıs 1922’de “Yeni Türk Elifbası (Alfabesi) adlı bir komite kurulmuştu. Bu komite ise çok kısa bir zamanda Türk dili için Latin alfabesi esaslarına dayanan yeni bir alfabe hazırlamış ve hiç vakit kaybetmeden bunu hemen uygulamaya koymuştu (Şimşir, 1991: 5). 21 Eylül 1922’de ise yeni harflerle basılan “Yeni Yol” adlı “haftalık, edebi ve tarafsız Türk Gazetesi”nin ilk sayısı yayınlanmıştır. 1 Mayıs 1925’ten itibaren gazeteler ve resmi yazışmalar için zorunlu ilan edilen yeni alfabe, 1925-1926 ders yılından itibaren ülkenin bütün Türk okullarında okutulmaya başlanmıştı. 7 Ağustos 1925’te alınan başka bir kararla ise Arap alfabesiyle basılmış olan yayınların Sovyetler Birliği’ne girmesi yasaklanmıştır.

Yeni kabul edilen Latin alfabesinin diğer Türkler için de örnek teşkil edebilecek nitelikte olması nedeniyle, bu alfabenin diğer Türk bölgelerine de yayılması Sovyet yönetimi tarafından kabul edilmişti. Bu nedenle 1926’da Bakü’de Türkoloji Kongresi toplanmış ve kongrede yapılan müzakereler sonucunda bütün Türk lehçelerinde Latin alfabesinin kullanılmasına karar verilmiştir. Fakat çeşitli Türk lehçelerine uygulanan Latin alfabesi birbirinden farklı olunca, Haziran 1927’de Bakü’de toplanan Birinci Yeni Türk Alfabesi Merkez Komitesi Kurultayının gündemine, Türk alfabelerinin birleştirilmesi meselesi de alınmıştır. Bu konuda ayrıntılı bir rapor sunan Çobanzade, konuşmasında alfabelerin birleşmesindeki en önemli sorunun bir dil birliği, yani ortak bir Türk edebi dili bulunmayışından kaynaklandığını söyleyerek, daha önce İsmail Gaspıralı tarafından ortaya atılan dil birliğinin oluşturulması düşüncesini de gündeme getirmiştir. Toplantı sonucunda yeni Türk alfabesinin birleştirilmesine oybirliğiyle karar verilmiş ve 33 harften oluşan “Birleştirilmiş Türk Alfabesi” kabul edilmiştir.

Sovyet Türklerinin birleştirilmiş Türk Latin alfabesine geçişiyle aynı dönemde Türkiye de harf devrimini gerçekleştirerek, Latin Alfabesine geçme kararı

almıştır. Zira bundan böyle Türkiye’de çıkan neşriyat Sovyet Türkleri tarafından ve onların da yayınları Türkiye’de kolayca okunabilecekti. Diğer taraftan Türk kültürünün Azerbaycan’da ve diğer Türk ülkelerinde tekrar canlanması Sovyetleri son derece tedirgin etmişti. Türklerin bu kültürel bütünleşmesini mutlaka önlemek gayesiyle Sovyet Yöneticileri, Türk cumhuriyetlerindeki aydınları ikaz etmeye başlamışlardır. Ayrıca yazılı basında Latin alfabesinin “bekleneni vermediği”, Rus Kiril alfabesinin kullanılmasının daha faydalı olacağı konusunda yoğun propaganda çalışmaları da başlamıştı.

Sonuçta 1940 yılında itibaren bütün Türk topluluklarında ve bu arada Azerbaycan’da da Latin alfabesi terk edilerek, Rus Kiril alfabesini esas alan yeni alfabeğe geçilmiştir. Yeni uygulamanın amacı, hızlanan Türk kültür ilişkilerinin önünü kesmekle beraber, Rusça’nın ve Rus kültürünün bu topluluklara daha kolay benimsetilmesi olmuştur. Ayrıca yeni alfabe her Türk boyu için ayrı fonetik ve orfografik özelliklere sahip olarak hazırlanmış, böylece Türk boylarının birbiriyle eskisi gibi rahatça anlaşmalarının da önüne geçilmiştir.

“İlerici bir adım olarak” 1940’ta kullanılmaya başlayan Kiril alfabesine dayanan yazı dilinde yapılan değişiklik ile dilde suni farklılık yaratılmıştır. Dilde yaşanan bu olumsuzluğa paralel olarak halktan kendini “Türk” değil “Azeri” olarak ifade etmesi istenmiştir. Bundan sonra okulların müfredat programlarında, ders kitaplarında, gazete ve dergilerde ve diğer tüm yerlerde “Türk dili” sözü “Azerbaycan dili” “Türk” sözü “Azerbaycanlı” olarak değiştirilecekti. En son olarak da 1948 yılından itibaren nüfus cüzdanlarında milliyeti bildiren “Türk” sözünün yerini “Azerbaycanlı” sözü almıştır.

KP’nin XVI. Kongresi’nde resmen formüle edilmiş olan “milli kültürlerin tek bir dile malik ortak kültür halinde birleştirilmesi” görüşünün ardından milli dillerin “ihtilal dili” olarak Rusça’ya yakınlaştırılması süreci hız kazanmıştı. Fakat görülen tüm bu tedbirlere rağmen Türkçe Sovyet Türkleri arasında ortak dil olarak kalmış, bu da Türkçe’ye saldırıların artmasına neden olmuştur. Türkçe’nin tekrar Sovyetler Birliği’ndeki Türklerle, diğer Türkler (özellikle Türkiye Türkleri) arasında

dil birliğine götürecektir bir faktör olmasını önlemek amacıyla “içerik bakımından sosyalist, şekilce milli kültür” öğeleri benimsenmiştir.

Sovyetlerin bu uygulamaları birçok Azerbaycanlı aydını Türkçe’yi savunmaya sevk etmiştir. Bu nedenle Azerbaycan kültürünün milli özelliklerinin korunması ve bu esaslar dâhilinde geliştirilmesini isteyenlerle Azerbaycan kültürünün “Sovyetleştirilmesini” isteyenler arasında mücadele yaşanmıştır. Bu mücadele 1932-1937 yılları arasında şiddetli olmuş, sonraki yıllarda ise giderek önemini kaybetmiştir.

6.2. Stalin’in Temizleme Harekâtı

1922 yılından V.İ. Lenin’in felç geçirmesiyle birlikte, 1924’ten itibaren Sovyetler Birliği’nin başına İ. Stalin geçmiştir. Stalin Lenin’den devir aldığı NEP uygulamasını 1924-1927 yılları arasında devam ettirmiş, 1928 yılından itibaren ise “Beş Yıllık Planları” uygulamaya koymuştur. 1924-1953 yılları arasında görev yapan Stalin dönemi uygulamaları içinde beşe yakın “Beş Yıllık Kalkınma Planı” uygulamış ve Stalin Lenin’den sonra Sovyetler Birliği’nin gelişmiş bir ülke konumuna gelmesinde en büyük rol oynayanlardan biri olmuştur. Stalin’in başlattığı yeni uygulamalar sonucunda geniş çaplı tasfiyelerle, aynı zamanda teni sisteme ve ideolojiye karşı olan kapitalist ve milliyetçi unsurlar da ortadan kaldırılmıştır.

Stalin’in Sovyetler Birliği’nin bütün cumhuriyetlerini kapsayan bu uygulamalarından Azerbaycan da nasibini almış, ülkede geniş çaplı bir tasfiye hareketi başlamıştır. Yapılan tasfiyelerin ilk aşamasında kolektifleştirme ve din karşıtı Sovyet politikalarına karşı çıkan toprak sahibi çiftçiler (kulaklar - goluçomaklar) ve ulema din adamları hedef olarak seçilmişlerdir (Bünyadov, 1995: 5-6).

Fakat asıl temizleme harekâtı 1925-1930 yılları arasındaki dönemde başlamış ve esas olarak ülkede Sovyet yönetiminin kurulmasını sağlayan yerli komünist siyasi liderler ve kadroları hedef seçmiştir. Üçüncü aşamada ise milliyetçi ve burjuvazi ideolojisine hizmet eden, ihtilal öncesinin bütün siyasi, kültürel kişi, kurum ve eserleri imha edilmiştir. Azerbaycan’ın SSCB öncesi milliyetçi ve

burjuvazi unsurları taşıyan tarih ve kültürünü yok etmeye yönelmiş bu kampanyalar, Moskova'nın politikalarını harfiyen uygulayan yerli taşeronların da şahsi ve siyasi yükselişlerine yardımcı olmuştur.

İlk suçlamalar 1922'den beri Az.KP I. Sekreteri olan Eyüp Hambudakov'a karşı ileri sürülmüş ve Hambudakov'un "milliyetçi fikirler taşıdığı ve KP içinde hizipçilik yaptığı" iddiaları gündeme gelmiştir. İkinci nesil aydınlar grubunun bir üyesi olan Hanbudakov'un kendi arkadaşları tarafından suçlanması, 1937'de bu grubun tüm üyelerinin tasfiyesiyle sonuçlanmıştır. 1926'da Az.KP Merkez Komitesi üyelerinin tamamına yakını "Troçkist görüşler taşıdığı, KP üyelerinin birliğini bozduğu, sosyalist yapıya zarar verdikleri ve işçiler arası iç çekişmeyi tahrik ettikleri" suçlamasıyla tasfiye edilmişlerdir (Karenin, 1963: 105).

Özellikle 1933 yılından itibaren temizlik harekâtı yeni boyutlar kazanmaya başlamış, Himmet Partisi eski başkanı, Azerbaycan Sovnarkom'un başkanı, RKP Merkezi Komitesi aday üyesi Nerimanov'un Moskova'da ölmesiyle daha da şiddetlenmiştir. 2. Dünya Savaşına kadar süren bu büyük dehşet devrinde, Himmet Partisinin bütün üyeleri dahil, Az.KP Merkez Komitesinin hemen hepsi toptan imha edilmiştir (Quelguejay, 1986: 10). Öldürülenler arasında Sultan Macit Efendiyev, Dadaş Bünyatzade, Hamit Sultanov ve İçişleri Halk Komiseri gibi önemli kişiler yer almıştır. Hatta Nerimanov ölümünden sonra "milliyetçi burjuva" olarak itham edilmiştir.

1937'den itibaren yapılan tasfiyenin alanı daha da genişletilerek, kültürel-entelektüel tabakayı da içine almıştır. Kültür ve düşünce alanındaki tasfiye, basın-yayın organlarının yayımlarından, oyun yazarları ve şairlere kadar olan bütün lider kadroları kapsamıştır. Üniversiteler, enstitüler ve bunların araştırma merkezlerinde de devrim karşıtı "burjuva milliyetçilerine" yönelik geniş çaplı tasfiye yapılmıştır. Dönemin tanınmış şair ve yazarlarından Ahmet Cevat, Hüseyin Cavit, Seyit Hüseyin, Selman Mümtaz ve Musahanlı ilk tasfiye edilenlerden olmuşlar (Resulzade, 1991: 70). Tasfiye hareketi Bakü dışında kırsal alanlara da yayılmış, çok sayıda Azeri "kırsal alanda Sovyet iktidarına karşı zararlı faaliyetlerde bulunma" suçu ile yargılanarak Sibiry'a sürgün edilmiştir.

Bu tasfiye Harekâtı Stalin'in Moskova'da başlattığı 1936-38 dönemi genel tasfiyesinin bölgesel bir ayarlaması olmuş ve başında Kavraykom Birinci Sekreteri Lavrenti Beria durmuştur. Azerbaycan'da ise bu işi Az.KP Birinci Sekreteri olan Bağirov yürütmüştür. Beria'nın yakın dostu olan Bağirov'un çizdiği karakter ise, çarlık döneminden itibaren kronikleşmiş olan yönetime yakın olma ve bu sayede varlığını sürdürebilme içgüdüsünü temsil etmiştir. Bu tasfiyeler aynı zamanda Sovyet yönetiminin kendisini güvenceye alma yönündeki uygulamalarının son aşaması olmuştur. Yukarıdan aşağıya doğru biraz daha esnek olarak genişleyen bu tasfiye, bir devlet kuran milli kadroları ve yeni rejime ihanet etmekle suçlanan yerel komünistleri kapsayacak bir şekilde toplumun bütün kademelerine yayılmıştır.

Azerbaycan açısından yaşanan en büyük felaket, 100 bine yakın insan kaybının yanında, milli siyasi ve sosyal liderlerin ve kadroların tasfiyesi ile birlikte milli tarihin yeniden yazılması ve geçmişin tahrip edilmesi, eserlerin yok edilmesi ve bütün bunlarla ilgili her şeyin “Sovyet ideolojisi doğrultusunda topluma enjekte edilmesi” olmuştur. Ayrıca toplumda yaratılan korku ve devlet iktidarının istediğini yapabilecek bir gücü temsil etmesi gibi düşünceler, bağımsızlık sonrası dönemlerde de devam etmiş ve demokratikleşme sürecinde çok önemli etkenlerden biri olmuştur.

6.3. İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan

22 Haziran 1941'de Almanya'ya karşı II. Dünya Savaşına katılan SSCB, bu savaşı “Büyük Anavatan Savaşı” (Velikaya Oteçestvennaya Voyna) olarak isimlendirmiş ve bu ismi propaganda aracı olarak da kullanmıştır. Savaşın başlamasıyla birlikte baskı ve tasfiyeler durmuş, Stalin'in ölümüne kadar sürecek olan “Nispi Liberalizm Devri” başlamıştır. Almanya'nın savaşta Kafkas bölgesine özel önem vermesi ve hatta bu bölgeyi yönetmek için “Ostministerium (Doğu Bakanlığı) kurması, SSCB'nin bu bölgede uyguladığı politikaları değiştirmesinde önemli etkenlerden biri olmuştur.

I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, bu savaşta da Bakü petroleri savaşın kaderine etki edecek kadar önemli olmuş, ayrıca Bakü SSCB'deki en önemli petrol ürünleri ve silah üretim merkezlerinden biri haline gelmiştir. İnsan ve malzeme olarak savaşa önemli katkıda bulunan Azerbaycan, bu dönemde tahıl üretim

alanlarını 140 bin hektara ulaştırarak Sovyet Ordusunun gıda ihtiyaçlarının karşılanmasına önemli katkıda bulunmuştur. İnsan olarak da savaşa katkıda bulunan Azerbaycan, kesin olmamakla birlikte 500 binden fazla Azeri'yi savaşa göndermiştir (Madatov, 1975: 106).

Savaşın başlamasıyla birlikte tüm Sovyet Cumhuriyetlerinde yoğun propaganda çalışmaları başlamış, içyapılarda herhangi bir zafiyet ve parçalanmanın ortaya çıkmamasına özen gösterilmiştir. Fakat Sovyet propagandası aynı zamanda milli kültürel özelliklerin canlandırılmasını da beraberinde getirmiş, bu nedenle milli kahramanlık destanları, halk türkü ve hikâyeleri ve diğer kültürel özellikler açık bir şekilde tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Sovyet propaganda araçlarından bu dönemde en çok kullanılanlar ise filmler olmuştur. Bu filmlerde Ruslar ve Azerilerin kazandıkları zaferler geniş bir surette işlenerek, Azerilerin işgalcilere karşı mücadele arzusu harekete geçirilmeye çalışılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycan'daki dinle ilgili durumu da kökünden değiştirmiştir. Din ve din adamlarına karşı kampanyalar durdurulmuş, bazı camiler yeniden açılmış ve Transkafkasya için resmi bir dini idare kurulmuştur (Quelguejay, 1986: 19). Bağımsızlık döneminde şeyhülislam olarak görev yapan Hacı Molla Ağalızade, Azerbaycan Şii idaresi başkanlığına atanmış, unutulmuş dini liderler, Sovyet rejiminin hedeflerinin topluma aktarılması amacıyla göreve çağırılmışlardır. Savaşa destek kampanyalarını yaygınlaştırmak amacıyla bilim adamları da seferber edilmiş, özellikle bu dönemde yapılan çalışmalar bilimsellikten çok vatan ve vatana hizmet anlayışının yerleştirilmesine yönelik olmuştur (Sumbatzade, 1987: 101).

Azerbaycan için bu dönemde diğer bir önemli gelişme ise SSCB'nin Ağustos 1941'de İran'ın Kuzeyini (Güney Azerbaycan) işgal etmesi olmuştur. İşgal edilmiş bu arazilerde yeni Sovyet yönetimi kurma çabaları ise Güney Azerbaycanlıların özerklik talep eden siyasi hareketleri üzerine inşa edilmiştir (Vekilov, 1991: 33-35). Bu aynı zamanda Sovyetlerin Güney Azerbaycan'daki gelişmelere etkisi nedeniyle "Sovyet Azerbaycanı"na daha çok milli kültür ve değerlerini kullanma serbestliği vermesine neden olmuştur. Böylece her iki

Azerbaycan arasında ilişkiler daha da güçlenecek ve dolayısıyla “Sovyet Azerbaycanı”nın yönetim şekli Güney Azerbaycan için bir model olacaktır.

Yapılan propaganda ve baskıların azaltılmasına rağmen savaş, SSCB’nin asla tüm halklar tarafından kabul edilen bir “Cumhuriyetler Birliği” olmadığını ortaya koymuştur. Nitekim savaşta Almanlara esir düşen Sovyet askerleri daha sonra Almanlarla birlikte Sovyetlere karşı savaşa katılmışlardır. Almanlara esir düşen Müslümanlar “Doğu Lejyonları” adı altındaki birliklerde Sovyetlere karşı savaşırken, 1941’de 6’sı Türkistan, 1’i ise Azerbaycan Türklerinden oluşan 7 “milli birlik” Sovyetlere karşı Almanlarla birlikte savaşmışlardır. Fakat savaş sonrasında Almanya tarafından SSCB’ne iade edilen bu birliklerde savaşan insanlar, geriye döndüklerinde sürgün veya idam edilmişlerdir. Sovyetlere iade edilmeyenler ise çeşitli Avrupa ülkeleri ve ABD’de ikamet ederek, kendi ülkelerinin bağımsızlığı için orada faaliyetlerine devam etmişlerdir.

7. Savaş Sonrası Dönemde Azerbaycan

Savaş döneminde başlatılan milli ve kültürel alandaki esnek uygulamalar (Nispi Liberalizm) savaşın bitmesiyle yerini eski katı uygulamalara bırakmıştı. Stalin tarafından 1920’lerin ikinci yarısında başlatılan temizleme hareketi, tekrar şiddetli bir kampanya ile başlamış ve bu uygulamalara Kruşev döneminde de devam edilmiştir. Savaş yıllarında Sovyet propaganda aracı olarak canlandırılan milli kahramanlık duyguları ve milli kültürel unsurlar, dini hürriyetler, 1950 yılından itibaren başlatılan geniş çaplı kampanyalarla feodalite ve burjuva ürünleri suçlamasıyla yasaklanmıştır. 1950’li yılların komünist yapılanmanın başladığı yıllar olacağı açıklanmış, bu nedenle merkezi hükümetin güçlendirilmesi, ekonomik ve siyasi sistemin yeniden yapılanması, yerel KP ve hükümet organlarının yetkilerinin genişletilmesi gerekli görülmüştür.

Yeni uygulamalardan bir diğeri ise bilim alanıyla ilgili olmuştur. Nitekim savaş sırasında geçici olarak milli ve kültürel konuların araştırılmasına izin verilmesi, bu konuda beklenenden daha fazla ilgi uyandırdığı için merkeziyetçi uygulamalara geçilmiş, hatta tarih yazımı ve araştırmasına ilişkin kurallar doğrudan SSCB Bilimler Akademisi tarafından belirlenmiştir. Yeni yapılan tarih çalışmalarında Rus işgali,

“fetih” olarak ifade edilirken, geri kalmış “Müslüman Azerbaycan” için bu bir kurtuluş olarak nitelendirilmiştir.

Eğitim konusunda da yeniden yapılanma çalışmaları hızlandırılmış, özellikle genç nesillere yeni Sovyet kültür ilkelerinin anlatıldığı çalışmalar önem kazanmıştır. Rusça öğrenimi yeniden düzenlenmiş, eğitim-öğretim kurumlarının programları tamamen değiştirilmiştir (Sumbatzade, 1987: 119-122). Savaş döneminde kâğıt kıtlığı nedeniyle, tamamen durdurulan basın yayın faaliyetleri, kısmen de olsa tekrar canlandırılmıştır. Savaş döneminde siyasi propaganda aracı olarak en çok kullanılan araçlardan biri olan filmler, bu dönemde de eski işlevini devam ettirmiştir.

1953'te Stalin'in ölümüyle, KP Merkez Komitesi Birinci Sekreterliğine Kruşev'in seçilmesiyle Stalinist uygulamalara son verilerek, Stalin ağır bir dille eleştirilmiştir. Kruşev 1956'da başlattığı reformlarla sanayi ve ekonomi yönetiminde âdem-i merkezîliğe yönelmiş ve buna uygun olarak cumhuriyetlerin de planlama yetkileri artırılmıştır. Ayrıca milli-kültürel değerlere yönelik baskı ortadan kaldırılmış, cumhuriyetlere kendi Bakanlar Kurullarına ücret, ziraat, gelir ve harcama ile barınma ve sosyo-kültürel harcamalar için fon tahsis etme konularında daha geniş haklar tanınmıştır.

7.1. Kruşev Dönemi Uygulamaları ve “Stalinizm”in Sonu

Kuruluşundan bu yana Sovyet Ekonomisi harplerle tahrip olmuş ve tekrar kalkınmıştır. II. Dünya Savaşı ise tahribat bakımından Sovyet ekonomisine en fazla zarar veren bir etken olmuştur. Savaşın sona ulaşmaya başlayan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı da bunun bir göstergesi olmuştur. Bu planda amaç bir taraftan doğu bölgelerinin sanayileşmesini tamamlamak olurken, diğer taraftan üretim malları ile tüketim malları arasında, bunların artış ritminde mevcut açıklığın azaltılması olmuştur. Stalin tarafından uygulanan bu plan 1953'te Stalin'in ölmesiyle önemini kaybetmiş ve bu tarihten itibaren Stalin tarafından uygulanan Sovyet planlama yönteminin katılığı, diğer bir deyişle ekonomiyi bir merkezden yönetmenin sakıncaları veya ekonomide âdemi merkeziyete doğru yönelme yavaş yavaş tartışılmaya başlanmıştır.

Genel olarak baktığımızda Stalin döneminde, Sovyetler Birliği, Batının 100 yılda yaptığını 10 yıla sığdırmaya çalışmıştır. Uygulanan politikalarla Sovyetler Birliği'nde Leninist devlet toplumu sanayileştirmiş, ekonomide sanayi dominant hale gelmiş, eğitim yaygınlaşmış ve köylü-mujik toplumun yerini şehir toplumu almış, fakat bu noktada sistem tıkanmış, Leninizm sanayi toplumu için ayak bağı haline gelmiş, Gorbaçov reformlarına kadar uzanan bir reform sürecini kaçınılmaz kılmıştır (Akyol, 1990: 222-223). Diğer bir deyişle Bolşevizm Rusya'yı sanayileştirirken adeta kendi sonunu da hazırlamıştır.

Eylül 1953'te Stalin'in yerine göreve gelen Kruşev, ilk iş olarak üzerinde yıllarca çalıştığı tarım ürünlerini arttırma konusunda "emek yoğun teknoloji"yi uygulamaya koymuştur (Çöloğlu, 1987: 498). Kruşev bu amacını gerçekleştirmek için işlenmemiş toprakları tarıma ve kolektif çiftliklere açarak, ilk uygulama yapmayı planladığı Sibiry ve Kazakistan'a ülkenin her tarafından binlerce insanı çalışmaya göndermiştir.

1956 Aralığında gündeme gelen Kruşev reformları ile sanayi ve ekonomi yönetiminde âdem-i merkeziyetçiliğe yönelme amaçlanırken, cumhuriyetlerin de planlama yetkileri arttırılmıştır (Ölmezoğulları, 1998: 131). Stalinist uygulamalara karşı çıkan Kruşev'in uygulamaya başladığı yeni reformlarla, SSCB'de tek adam yönetiminden hızla uzaklaşmış, Mayıs 1955'te cumhuriyetlerin kendi Bakanlar Kurullarına ücret, ziraat, gelir ve harcama ile barınma ve sosyo-kültürel harcamalar için fon tahsis etme konularında daha geniş haklar tanınmıştır. Cumhuriyetlere tanınan daha geniş yargı özgürlüğü, yasalarla doğa ve doğal kaynakların korunmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca yapılan diğer bir değişiklikle her cumhuriyetin Bakanlar Kurulu Başkanının SSCB Bakanlar Kurulunun doğal üyesi olması da sağlanmıştır.

Kruşev reformları çok kısa bir sürede SSCB'nin diğer cumhuriyetlerine de yansımıştır. Azerbaycan'da bu yansımayla birlikte ortaya çıkan en önemli gelişme, yaklaşık 30 yıl iktidarda bulunan Bağırov'un görevden alınması olmuştur. Stalinist temizleme hareketinin Azerbaycan'daki uygulayıcısı olan Bağırov, daha önce tasfiye ettiği eski KP üyeleri için kullandığı suçlamalarla bu kez kendisi karşı-karşıya kalmıştır. Şahsi çıkarıcılık, masum, saygın ve sadık pek çok KP üyesini öldürmekle

suçlanan Bağırov, Sovyet Askeri Mahkemesinde yargılanmıştır. Askeri Mahkeme Bağırov ve yandaşlarını “Azerbaycan’da Sovyet düşmanlarıyla aynı tarafta olmak ve Müsavat ajanları için çalışan Beria hakkındaki ve bu ilişkiyi ispatlayan belgeleri saklayarak eski Sovyet Güvenlik Başkanı Lavrenti Beria ile işbirliği yapmakla” suçlamış ve idama mahkûm etmiştir (Yurtsever, 1956: 8-12). Bu tasfiye Stalin sonrası SSCB’de gerçekleştirilen yeni düzenlemelerin bir sonucu olmuşsa da, Azerbaycan’da ise daha önce uygulanan politikaların tekrarlanması olmuştur. Daha önce de gördüğümüz gibi yerel yöneticiler “merkez”in emirlerini Azerbaycan’da belli bir süre uyguladıktan sonra, işe yaramaz hale gelmiş ve tasfiye edilmişlerdir.

30 yıllık iktidarı döneminde Azerbaycan’ın seçkin siyasi, fikri ve sosyal aydınlarını tasfiye eden Bağırov, aynı zamanda kendi haleflerini de ortadan kaldırmıştır. Onun tasfiyesiyle birlikte Azerbaycan’da siyasi canlanma belirtileri baş göstermiş, Az.KP içinde milli eğilimli yeni bir aydınlar sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu grup Bağırov tarafından imha edilen kurbanların itibarının iadesi, milli dile resmiyet kazandırılması, siyasi ve kültürel konularda aydınlardan yararlanılması gibi konuların ön plana çıkartılmasına çalışmışlardır. 1950-53 yıllarında Türk halklarının milli kültürüne karşı açılan son Stalin kampanyasında “Dede Korkut” destanının milli niteliğinden dolayı halkın belleğinden silinmeye çalışılmasına bu aydın grup karşı çıkmış ve Stalin sonrası reformlar kapsamında bu destan Azerbaycan halkına iade edilmiştir.

Bağırov’un idam edilmesiyle birlikte İmam Mustafayev Az.KP Birinci Sekreteri seçilmiştir. Mustafayev’in ilk uygulamaları Bakü şehrinin nüfus oranını Azeriler aleyhine değiştirmek olmuştur. Uygulanan politikalar sonucunda Bakü’ye büyük oranda Azeri göçü sağlanmış ve başkentteki nüfus dengesi uzun süreden beri ilk defa Azerbaycan Türklerinin lehine değişmiştir. Moskova’nın “eğitim dili” politikasının değiştirilmesine karşı çıkan Mustafayev, Azeri Türkçe’sinin resmi dil olmasını kabul eden anayasa değişikliği konusunda başarılı olmuştur. Uyguladığı bu politikalar sonucunda milliyetçi olarak adlandırılan Mustafayev, dil politikası tartışmaları sürerken görevden alınmıştır.

11 Temmuz 1959'da Veli Ahundov, Mustafayev'in yerine Az.KP I. sekreterliğine atanmıştır. Ahundov dönemi uygulamalarının (1959-1969) en önemli gelişmesi, Az.KP içindeki Azeri Türklerinin çoğunluğu elde etmeleri olmuştur. Böylece Az.KP milli bir nitelik kazanmaya başlamış ve bu diğer alanlara da yansımıştır. Bununla birlikte Az.KP İkinci Sekreterliği pozisyonunu sürekli ellerinde bulduran Ruslar ve Ermeniler önemli kilit mevkilerini korumuşlardır. Azeri Türkçe'si ile eğitime izin veren tartışmalı dil kanununu kabul etmesi ve yönetim kademelerinde etrafına milli eğilimleri olanların toplanmasına izin vermesi, Ahundov'a yönelik saldırıları arttırmıştır. Basında Ahundov'un bazı rüşvet olayları ile ilgili haberler yer almaya başlamış, hatta rüşvetçiliğin ve diğer zararlı konuların Ahundov yönetimi altında güçlendiği ileri sürülmüştür. Tüm bu suçlamalar sonucunda Ahundov göreve geldikten 10 yıl sonra Temmuz 1969'da görevden alınmıştır. O da diğer halefleri gibi daha 1 ay önce üyeliğine seçildiği Bilimler Akademisine II. başkan olarak gönderilmiştir.

7.2. Brejnev Dönemi Uygulamaları ve “Sovyet Milleti”

1964 yılında Kruşev'in görevden uzaklaştırılmasından sonra toplanan Merkez Komitesi, Brejnev'i SBKP Merkez Komitesi Birinci Sekreterliği görevine getirmiştir. Brejnev bu görevi aralıksız olarak 18 yıl sürdürmüştür.

Komünist Parti Genel Sekreteri Leonid Brejnev “Hakların yeni bir topluluğu, yeni Sovyet Milleti” kavramını geliştirmeye çalışmıştır (Uludağ, 1990: 71). Rus dilinin “Sovyet Milleti”nin dili olacağı fikrinden hareketle Rusça'nın ikinci bir dil olarak geliştirilmesi de parti programına alınmıştır. Brejnev özellikle Sovyetler Birliğinde Kruşev'in başarısız reform politikalarını değiştirerek, 1965 yılından itibaren yeni uygulamalar başlatmıştır. Uygulanmaya başlayan yeni reformlarda amaç her şeyden önce Sovyet vatandaşlarının yaşam düzeyini yükseltmek olmuştur. 1965'teki reformlarla bir yandan 1957'den önceki bakanlık sistemine dönülerek, işletmeler eskisine nazaran daha merkezileştirilmiş bir hiyerarşiye bağlanırken, öte yandan işletmelere daha fazla serbesti tanınmıştır. Bu reformların en büyük özelliği ise, bir muhasebe kalemi ve etkinlik ölçüsü olarak “kârlılık kıstası”nın Sovyet tipi sosyalist ülkelere girmesi olmuştur. Reformlar,

kapitalist ekonomiye özgü olmaması gereken kurumların ve kavramların, Sovyet ekonomisinde kabulü sayılmıştır (Kazgan, 1984: 461). Kısacası uygulanmaya başlayan reformlarla bir süredir sistemin kendini yeniden üretememe sorunuyla karşı karşıya bulunan Sovyetler Birliği, rejimin temel öğelerinden ödün vermeden sistemine dinamizm kazandırmak istemiştir.

Brejnev tarafından 1970'lerden başlayarak, çok geniş çapta, sermaye ve toprak kaynaklarının akıtılmasıyla belirlenen ekonomik büyüme stratejisi, 1980'lerden sonra artan bir şekilde imkânsız hale gelmiştir. Bu dönemde Sovyetler Birliği, Üçüncü Dünya Ülkelerindeki bağımsızlık hareketlerine silahlı müdahalede bulunmayı, bir devlet politikası haline getirmiştir. Öte yandan, büyüme oranı yavaşlamakla birlikte, harcanabilir gelirden önemli artışlar kaydedilmiştir.

Kruşev uygulamalarından vazgeçilerek, yeni reform uygulamalarına geçilmesi Azerbaycan'da da önemli değişikliklere sebep olmuştur. Nitekim 1969'da Ahundov'un görevden alınmasıyla birlikte, onun yerine Brejnev'le de yakın ilişkileri olan Azerbaycan KGB Başkanı Haydar Aliyev getirilmiştir. Bağırov gibi, KGB Başkanlığından Az.KP Birinci Sekreterliği görevine gelen Aliyev, 1976'da SBKP Politbüro (Siyasi Büro) yedek üyesi seçilmiştir. Andropov döneminde ise Politbüro asıl üyeliğine getirilen Aliyev, çok kısa bir süre sonra ise SSCB Bakanlar Kurulu Başbakan Birinci Yardımcılığı görevine getirilmiştir.

Azerbaycan'daki Aliyev dönemi uygulamaları SSCB'deki Brejnev dönemi uygulamalarıyla paralellik göstermiş, Aliyev ülkede bütün alanlarda SBKP'nın ideolojisi ve onun merkezi rolünün geliştirilmesine çalışmıştır. Aliyev aynı zamanda "yeni Sovyet insanı yaratılması" için KP ve denetimindeki sosyal kuruluşların daha etkili çalışmalarını sağlamak için yoğun bir çaba harcamıştır. Aliyev'in başlattığı yoğun bir Leninist ve Brejnev yanlısı ideolojik eğitim seferberliği sırasında milyonlarca insan zorunlu ideolojik kursa tabi tutulmuştur. Ayrıca parti yetkililerinin görevlerini gerektiği gibi yapmamakla suçlayan Aliyev bu nedenle 1970'li yılların sonunda geniş çaplı bir temizlik harekâtı başlatmıştır. Bu harekât sonucunda birçok bakan ve 51 Rayon'un 14' ünün KP I. Sekreterleri değiştirilmiştir. Parti ve hükümet

kadrolarına yakınlarını yerleştiren Aliyev, bu suretle kendi kontrolü altında bulunan geniş ve güçlü bir iktidar mekanizması kurmuştur.

Brejnev reformlarının bir sonucu olarak bu dönemde Azerbaycan ekonomisinde önemli gelişmeler olmuştur. Aliyev'in çabalarıyla ülkede 250'den fazla fabrika ve üretim merkezi, 630 kişilik çok sayıda iş yeri açılmıştır. SSCB döneminde ilk kez Azerbaycan'da işsizlik oranı standartların altına inmiştir. Teknolojik gelişme öncülük tanıyan Aliyev günlük pratik imkânlarda yararlanılacak buzdolabı, soğutucu, ev ısıtma tesisatı gibi teknolojik makinelerin yapılması için Bakü'de birçok fabrika yaptırmıştır. Hatta bu fabrikalarda üretilen makineler, teknik ortalaması diğer Sovyet ülkelerinden daha yüksek ve kullanışlı olduğu için yurtdışına da ihraç edilmişlerdir.

Bu başarıları Brejnev tarafından takdir edilen Aliyev, onun tarafından Lenin nişanı dahil olmak üzere, birçok defa ödüllendirilmiştir. Diğer taraftan Brejnev tarafından desteklenmesinin bir ödülü olarak Aliyev, ülkede serbest olarak sürgün ve atamalar yapabilir duruma gelmiştir. Daha sonra SBKP Merkez Komitesi Politbüro üyeliğine seçilmesi Azerbaycan için belirli bir avantaj sağlamıştır. Hatta Aliyev kendisi bu görevin avantajlarını Azerbaycan'ın gelişimi için kullandığını itiraf etmiştir (Kafarov, 1999: 172). Aliyev'in SSCB Merkez Komitesi Politbüro üyeliği Azerbaycan'ın milli saygınlığı açısından önemli bir gelişme ve politik ağırlığının artması manası taşımıştır.

Aliyev döneminin en büyük önemli gelişmelerinden biri de 1978'de kabul edilen Azerbaycan SSC Anayasasında "Azerbaycan SSC'nin Devlet Dili Azerbaycan Dili'dir" maddesinin yer alması olmuştur. Nitekim üç Transkafkasya cumhuriyeti dışında (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) diğer Sovyet cumhuriyetlerinin hiçbirinin anayasasında dille ilgili bir madde bulunmamıştır. 14 Haziran 1969'da Azerbaycan Devlet Üniversitesinin 50. Kuruluş Yılı toplantısında Azeri Türkçe'sinde konuşma yapan Aliyev, ülke kamuoyunu ve bilim adamlarının dikkatini Azerbaycan Dili ve Edebiyatı üzerine çekmeye çalışmıştır (Hudiyev, 2002: 4). Bu konuşmanın etkisiyle Rusça eğitim veren okullarda Azerbaycan Dili, Azerbaycan Edebiyatı ve Azerbaycan Tarihi derslerine verilen önem önemli derecede artmıştır. Diğer dikkat

çekici bir gelişme ise 1979 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliği tarafından düzenlenen kitap yarışmasında en büyük ödülü “Güney Azerbaycan” üzerine yazılmış bir kitabın alması olmuştur. Aliyev’in, o zamanlar Sovyet ve Azerbaycan tarihçileri arasında ciddi tartışma konusu olan Azerbaycan’ın Türklüğü konusunda Ziya Bünyadov’u desteklemesi de üzerinde durulacak önemli bir gelişmeydi. Zira Ziya Bünyadov Azerilerin Türk olduğu tezini ciddi anlamda ilk kez ilmi esaslar gereğince savunan tanınmış Azerbaycanlı âlimdi.

1987’de geçici olarak siyasi yaşamı biten Aliyev tenkit ve suçlamalara hedef olmuştur. Çoğunlukla Ruslara ait olan Aliyev dönemini tenkit eden çalışmalar, bu dönemi, Brejnev dönemi ile birlikte “Mafya” veya “Klan” hâkimiyeti ve “durgunluk” dönemi olarak adlandırmışlardır.

7.3. Andropov ve Çernenko Dönemi Uygulamalarının Etkileri

1982 yılında Brejnev’in ölmesiyle Andropov Komünist Parti Genel Sekreterliğine seçilmiştir. Andropov’un 1,5 yıl bile devam etmeyen genel sekreterlik dönemini, Çernenko’nun büyük kısmı hasta geçen 13 aylık devresi takip etmiştir.

1970’lerden itibaren ülkenin ekonomik kalkınma oranının beş yıllık planlarda tespit edilen hedeflerin altında kalması ve 1980’lerden sonra da stagflâsyona dönmesi üzerine Andropov döneminde ekonominin çökmek üzere olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmıştır (Uludağ, 1990: 74). Andropov ciddi tedbirler almak istemiş, fakat çok kısa bir süre hayatta kalması sebebiyle kesin neticeler alamamıştır. Andropov’un yapmak istediği reformları Çernenko, tutucu, otoriter ve “her şeyi parti yapar, sistemimiz iyidir, reformlara ihtiyacımız yoktur, sistem böyle devam etsin” diye düşünmüştür (Uludağ, 1990: 75). Fakat o da Andropov gibi fazla yaşamamış ve başladığı işleri yarım bırakmıştır. Andropov ve Çernenko toplam 2,5 yıla yakın kısa sürede parti genel sekreterliğini yürüttükleri için önemli uygulamalar yapamamışlardır. Çöküş sürecine girmiş ekonomiye ve çürüyen ideolojiye paralel olarak, toplum hayatı da hızla kötüleşmiş, 1984 yılında legal satışlarda kişi başına düşen saf alkol miktarı 8,4 litreye yükselmiştir. Bu çözülme süreci 1985’te Gorbaçov’un Parti Genel Sekreteri seçilmesinden sonra da hızlı bir şekilde devam etmiştir.

Brejnev'in iktidardan gitmesiyle birlikte Azerbaycan'da da yönetim değişikliği olmuş ve Aliyev'in yerine Kamuran Bağırov Az.KP I. Sekreterliği görevine getirilmiştir. 1982-1988 yılları arasında bu görevini yürüten Bağırov, genellikle Moskova'nın politikalarını Azerbaycan'da uygulayan bürokrat izlenimi vermiştir. Aliyev'den farklı olarak otoriter bir yönetim politikasından uzak kalan Bağırov 1988'de Ermeni-Azeri çatışmasında aktif tutum sergilemediği için görevinden alınmıştır.

Bütün olumsuzluklara rağmen bu dönemde hâlâ kısıtlı olmakla birlikte kültürel ve fikri tartışmalar; kendisini "Azerbaycan, Gobustan, Edebiyat ve İncesenet" gibi dergilerde gösterme şansı bulmuştur. Diğer taraftan SSCB'deki merkezi iktidar mekanizmasındaki sarsıntıların ortaya çıkmaya başladığı bu dönemlerde süreli yayınlar, kültür alanında olduğu gibi, siyasette, ekonomi ve yönetimde daha fazla söz hakkı talepleri için birer forum haline gelmiştir. Zamanla bu dergiler, Azerbaycan Türkçülüğünün birer temsilcileri olarak önemli roller oynamışlardır.

Bu dönemin diğer önemli bir özelliği ülke nüfusu içinde Azeri Türklerinin oranındaki artış olmuştur. Özellikle 1979 sayımında görülen bu artış sonucu, ilk defa Azerbaycan'da şehir nüfusu (%53) köy nüfusunun (%47) üstüne çıkmıştır. Toplam nüfusun 1,5 milyondan fazlasının Bakü'de yaşaması, burada da Azerilerin oranının daha fazla olduğu sonucuna götürmüştür. Ülkenin nüfus oranındaki bu gelişme çok geçmeden siyasi, sosyal ve kültürel politikalara da yansımıştır. Aydınlar tarafından siyaset ve ekonomide daha köklü bir güce dönüştürülen bu gelişme, kültürel hâkimiyeti yaygınlaştırmak için kullanılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GORBAÇOV'UN GLASNOST VE PERESTROYKA POLİTİKALARININ UYGULANMASI VE AZERBAYCAN'DAKİ ETKİLER

1. Glasnost ve Perestroyka Politikalarının Ortaya Çıkışını Hazırlayan Unsurlar

Bir toplumun geleceği hiçbir zaman önceden belirlenmediği için hangi yönde gittiğini tanımlamak mümkün olmamıştır. Özellikle SSCB'nin tarihi; bir toplumun yönünün, olayların akışını iyi ya da kötü bir doğrultuda değiştirmiş bulunan liderlerine pek çok şey borçlu olduğunu aralıksız biçimde hatırlatan bir işlev görmüştür. Bu liderlerden özellikle Mikail Gorbaçov Sovyetler Birliği'nin tarihinde tartışma götürmez biçimde kesin bir ileri adımı temsil etmiştir.

Mikail Gorbaçov aslında Andropov'un hastalığı sırasında ve daha sonra Çernenko'nun yönetimi süresince filli lider sekretarya kadrolarından sorumlu olan kişi olmuştur (Akaş, 1995: 64). Bu nedenle Çernenko'nun ölümünden sonra 11 Mart 1985'te Gorbaçov'un göreve uygun tek aday olmasa bile genel sekreterliğe getirilişi kesinlikle şaşırtıcı olmamıştır. Gorbaçov'un konumunun özgünlüğü, sık sık danışmanlarından edindiği fikirlerinden çok, kökü derinlerde yatan problemlerin üzerine gitmekte zevahiri kurtarmaya yönelik çabalara aldanmayıp, sorunu kökünden çözmedeki kararlılığı ve cesaretinden kaynaklanmıştır.

Önceki dönemlerin ve özellikle Brejnev dönemi Sovyet rejimi ideolojisinin tersine Gorbaçov önderliği, Sovyet ekonomisinin ve toplumunun 70'li yıllardan bu yana çok ciddi sorun ve açmazlarla karşı karşıya olduğu saptamasından yola çıkmıştır. Gorbaçov ile Sovyet yönetimi ilk kez "sistemin tıkanıdığı", "çağın gerisinde kaldığı" gibi ifadelerle birtakım sorunları net olarak kabul etmiş ve tartışmaya açmıştır (Ölmezoğulları, 1988: 133). Gorbaçov ve kadrosu, kendilerini Kruşev'in devamı olarak görüyor, Kruşev'in programının derinleştirilip, ısrarla uygulanmaması yüzünden çeyrek yüzyılın kaybedildiğini vurgulamıştır.

Gorbaçov bu düşüncelerini SSCB Komünist Partisi Genel Sekreteri olarak katıldığı Şubat 1986 tarihli SBKP 27. Kongresinde resmileştirerek, Sovyetler Birliği'nde köklü, ekonomik ve yapısal reformları ön gören “Perestroyka” ve “Glasnost” politikalarıyla kapsamlı bir reform süreci başlatmıştır. Gorbaçov’un temel amacı özellikle eleştirilme konusunda daha fazla isteklilik göstererek (glasnost) ülkenin kurumlarının işleyişini ”demokratikleştirmek” ve büyümeyi hızlandırmak (uskorenie) amacıyla ekonomik ve toplumsal sistemin yeniden yapılandırılması (perestroyka) olmuştur. Gorbaçov’a göre bu reformların gayesi; “gelecek iki veya üç yıl içinde aşırı derecede merkezleşmiş olan yönetim sistemini siparişlere dayanarak, demokratik olan ve demokratik merkezizetçilik ile kendi kendine yönetimin karışımını temel alan bir sisteme dönüştürmek” olmuştur (Gorbaçov, 1988: 35). Uygulanan bu politikalardan “Perestroyka” iktisadi boyutu içerirken “Glasnost” ise daha çok toplumsal boyutu içermiştir.

“Sovyetler Birliği’nde Sosyalizmin Çözülüşü” isimli eserinde Y. Küçük SSCB’de uygulanmaya başlayan reformların üç aşamalı olduğunu vurgulamıştır (1991: 212-213). Küçük’e göre reformların ilk aşaması olan Perestroyka aşaması ekonomi üzerine yoğunlaşırken, 1987’de uygulanmaya başlayan Glasnost aşamasında ise Sovyet sisteminin tümü ve tarihi sorguya çekilirken, aynı zamanda Sovyet tarihi kendi içinden mahkûm edilmiştir. Reformların üçüncü aşaması olan demokratikleşme aşamasında ise Gorbaçov’un programları tümüyle siyasal platforma aktarılmıştır. Sonuçta Doğu Avrupa’daki komünist rejimlerin kapitalist restorasyonu yapmaları ve kapitalist Avrupa Birliği içinde yer almak için adım atmaları süreci tamamlanmış; buna ek olarak da Sovyetler Birliği’nde Komünist Parti sürükleyen değil, sürüklenen bir konuma getirilmiştir.

Ruşça bir kelime olan ve sözlük anlamı “yeniden yapılanma” anlamına gelen Perestroyka, Sovyet ekonomisi ve toplumunun içine düştüğü durgunluğun aşılması ve üretici güçlerin yeni gelişme evresinin gerektirdiği yeni üretim ilişkileri aşamasına ulaşılması için gerekli reformların tümüne verilen adı kapsamıştır. Gorbaçov’a göre perestroyka “tıkanıklığı gidermek, frenleyici mekanizmayı kırmak, ekonomik ve sosyal süreçleri hızlandırmak ve bunlara daha büyük bir dinamizm vermek için, güvenilir ve etkin bir mekanizma yaratmak” anlamını taşımıştır

(Gorbaçov, 1988: 35). Özker'e göre "Perestroyka" sosyo - ekonomik gelişmeye ve kültürel değişim sürecine radikal bir ivme kazandırması nedeniyle "yeni bir devrim" görünümü vermiştir. Özellikle Perestroyka yukarıdan başlayan girişimi tabandaki sosyal hareketler ve değişim ile birleştirmeyi amaç edinmesi nedeniyle hem aşağıdan, hem de yukarıdan bir devrim olmuştur (Özker, 1999: 92). Nihai sonucu Sovyet yaşamının bütün yönlerinin baştan aşağı yenilenmesi olan Perestroyka Gorbaçov'a göre 15 yılı alacaktı.

Perestroyka politikasını uygulamakta temel düşüncesi klasik idari tedbirleri ve bürokratik yeniden örgütlenme yöntemleriyle tepe taklak gitmekte olan Sovyet üretim aygıtını yeniden ayakları üstüne oturtmak olan Gorbaçov, bu düşüncesini uygulamak için birçok tedbirler almıştır. İlk tedbirlerden biri 1986'da alkolizme karşı açılan kampanya olmuştur. Bunu işletmelerin gelirlerini azaltmak yetkisiyle donatılmış devlet müfettişleri eliyle sanayi ürünlerinin kalite kontrolünü yapmak izlemiştir. Buna ek olarak Gorbaçov bakanlıkları yeniden gruplandırmış ve Stalin'den bu yana görülmemiş boyutta bir kadro yenilenmesine gitmiştir. Tüm bunların sonucunda 1986 sonbaharından itibaren gerek politika, gerekse de personel değişmelerine karşı "aparata" içinde radikal bir direniş baş göstermiştir. Bu da Gorbaçov'u ikinci bir politikayı, Glasnost politikasını gündeme sokmaya itmiştir.

Ruşça'da "önceden gizli olan şeyi açığa çıkarmak" anlamına gelen "Glasnost" politikasında amaç; Perestroyka ile yapılan yeniden idari ve ekonomik yapılanma işlemini herkesin önünde açıkça yapmak olmuştur. Gorbaçov, Glasnost'un asla sosyalizmin ve sosyalist değerlerin gömülmesi anlamına gelmediğini, sistemde var olan hata ve eksiklerin eleştirisi olduğunu söylemiştir (Artam, 1993: 6). Bu yeni yolu seçerken Gorbaçov'a iki görüş rehberlik etmiştir. Birincisi modern dünyayı tanıyan, hatta Sovyetler Birliği'ndeki gerçek koşullardan bile habersiz olan edilgin bir halkla, dinamik bir ekonominin kurulamayacağıydı. Bu nedenle ülkeyi canlandırmak için düşünülmüştü. İkincisi ise siyasal bir taktik olarak ayak diremekte olan aparata reform konusunda baskıda bulunması için "yaratıcı entelijensiyayı" harekete geçirmek gerekliliği olmuştur. Glasnost'la kabaaran açıklık seli, Kruşev'in başlattığı "buzların erimesi" sürecindekinden çok daha radikal bir muhafazakâr tepkiye yol açmış, zira geçmişte işlenen suçlar ve felaketler hakkındaki

her yeni ifşaat muhafazakârların gözünde halkı daha çok çalışmak yerine sistemden daha çok kopmaya itmekten başka bir sonuç vermemiştir. Bu kopuşun özellikle gençler arasında önüne geçecek hiçbir engel kalmamıştır.

1.1. İktisadi Unsurlar

SSCB’de Gorbaçov politikaları yepyeni bir görüntü meydana getirirken, dünya politikalarını da ciddi olarak etkilemiştir. Reform süreci geliştikçe ve siyasi liberalleşme konusunda sınırlı olsa da adımlar atıldıkça, gerek SSCB içinde, gerekse Doğu Avrupa’da önemli liberalleşme ve milliyetçilik hareketleri çığ gibi büyümeye başlamıştır.

SSCB ve diğer sosyalist ülkelerdeki bu değişimleri sadece 1985’te Çernenko’nun ölümüyle yönetimi devralan Gorbaçov’un başlattığı “Glasnost ve Perestroyka” politikalarına bağlamak yanlış bir değerlendirme olur. Çünkü Kruşev’den itibaren Sovyetlerde özlemi duyulmaya başlanan reformları Gorbaçov fiili hale getirmiştir. Bu reformlar yıllardan beri birikmiş sosyo-ekonomik faktörlerin Gorbaçov’la gün yüzüne çıkmasıdır.

SSCB’nin sanayi toplumuna uyum sağlayamaması iktisadi yapının fosilleşmesine sebep olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonlarına kadar sanayileşme yolunda önemli çabalar harcamakla beraber, genellikle etkin olmayan, bürokrasiye boğulmuş, batılı ülkelere nazaran çok geri bir ekonomiye sahip olduğu kabul edilen Sovyet Rusya son 40-50 sene içinde hızlı bir iktisadi kalkınma sağlayarak 1960’lardan itibaren gelişmiş olan sanayi ülkeleri arasına girmiştir (İslatince, 1999: 160). Ancak sanayi toplumu teşekkül ettikten sonra, yeni yatırım yapmaktan, ekonomiyi genişletmekten daha çok verimliliğin ön plana çıktığı dönemde sosyalizm tıkanmıştır. Özellikle Stalin politikalarının sonucunda Sovyetler Birliği üretim açısından kinci büyük sanayi devleti haline gelse de, kalite ve teknoloji yönünden çok geride kalmıştır. 1955’te Vulkalin, Komünist Parti’ye sunduğu raporda, “yılda 13,5 milyar ruble değerinde ağır sanayide defolu mal üretildiği”ni açıklamıştır. Bu rakam Kruşev döneminde 25 milyar rubleye, 1989 yılında da 150 milyar rubleye çıkmıştır (Uludağ, 1990: 84).

Ekonomik verimsizliğe ek olarak, Sovyetlerin ABD ile silahlanma yarışına girmesi, tarım sektöründeki büyümenin yetersiz olması ve ekonominin dışa kapalı olmasından dolayı dünya ticaretinde Sovyetlerin payının giderek küçülmesi de reform programını gerektiren unsurların başında gelmiştir. Resmi görüş, Sovyetler Birliği'ndeki tüm sorunları iki temel nedene bağlamıştır: katı merkezîyetçilik ve yoğun büyüme geçememe.

Lenin ve Stalin döneminde uygulanan ekstansif sanayi politikası ile birlikte Sovyetler Birliği'nde bir sanayi toplumu kurulmuşsa da 1950'lerden sonra ekonomide verimlilik düşmeye başlamıştır. Nitekim 1913'te Çarlık Rusya'sında verimlilik, Amerikan ekonomisinin verimliliğinin %24,2'sine eşit iken bu oran 1955'te %21'e inmiştir (Uludağ, 1990: 84). 1930'dan itibaren sanayide emek verimliliği tüm sosyalist ülkelerde olduğu gibi SSCB'de de düşmeye başlamıştır. Sermaye verimliliği ise bu yıldan itibaren tüm sosyalist ülkelerde negatif değerler almıştır.

Hiç şüphesiz 1939 da yapımı tamamlanan Sovyet binası, son derece kötü malzemedan yapılmış, dokunsan yıkılacak bir binaydı; nitekim Stalin de bunu bildiği için, Hitler'le anlaşma yoluna giderek, bu yapıyı savaşın hengâmesi içine sokmaktan umutsuzca kaçınmaya çalışmıştır. Sovyet ekonomisinde Stalin döneminde, savaş ekonomisi kuralları içerisinde ortalama %15 civarında olan büyüme oranı; çok kaynak tüketen az üretim yapan, verimsiz ve müsrif yapısı dolayısıyla 1983 yılında %3,2'ye, 1984'te %1,4'e, 1985'te %1,1'e düşmüştür (Yılmaz, 1993: 86).

Sovyetler Birliği tarım toplumundan sanayi toplumuna doğru evrimleştikçe, rejim değişen şartlara gerekli esnekliği gösterememiştir. İş gücünde gittikçe artan verimlilik düşüşü özellikle aşırı istihdamdan ve işgücünün kontrol mekanizmasından kaynaklanmıştır. SSCB'de istihdam artış oranı 1970-1980 yılları arasında %17,6, 1980-1985 yılları arasında %3,7, 1985-1986 yılları arasında ise %0.41 oranında olmuştur (Uludağ, 1990: 92). Verimsizliğin en önemli sebeplerinden biri de iş gücünün yönetim ve kontrol metotlarının çok karmaşık ve hatalı oluşundan kaynaklanmıştır. Rejimin temel hatası birimin ferdi çıkarları ile organizasyon arasındaki çatışmalar olmuştur. Problem de bu hatayı giderici bir mekanizmanın ortaya konulmamış olmasından kaynaklanmıştır.

Sovyet ekonomisinin en önemli ekonomik problemleri, verimsizliğe ve buna bağlı olarak da iktisadi büyümedeki düşmeye bağlı olmuştur. Stalin döneminde daha çok işçi ve hammadde kullanarak daha çok tesis kullanmak şeklinde uygulanan ekstansif politika yerine, entansif politikaya geçilmediği için bu kaynak israfı giderek büyümüştür. Çek reformist iktisatçı Otta Şile, kolektifçi, merkeziyetçi, Sovyet modeli ekonomiyi “azami çalışma ile asgari sonuçlar almak” tarzında tanımlamıştır. Sovyet ekonomisinde meydana gelen kalkınma hızı, 1980’lerden başlayarak duraklama dönemine girmiş, gerileme her alanda kendisini göstermiş, ortalama yaşam süresi düşmüş ve çocuk ölüm oranı yükselmiştir.

Sovyetler Birliği’nde tarımsal verimlilik çok düşük, besin maddesinin miktarı yetersiz, çeşitleri sınırlı ve kalitesiz olmuştur. Tarım Sovyet ekonomisinde tüm tarih boyunca en kritik ve en zayıf alanı oluşturmuştur. Bütün Sovyet liderleri yönetime geçer geçmez, önce tarımsal üretimi arttırmak için gerekli tedbirleri almıştır. Buna rağmen verimlilik ve üretim, hedeflerin çok altında kalmıştır. Ayrıca teknolojisi eskimiş ve geri olan Sovyetler Birliği’nin tarımda iktisadi etkinliğini arttıramaması da, bu sonuçta önemli bir neden olmuştur. Devletin toplam yatırımlarının hemen hemen %30 ‘unu kapsayan işgücünün %20’sinden fazlasını istihdam eden tarımı korumak için SSCB her yıl 78 milyar dolar yatırım yapmak ve yiyecek fiyatlarını 50 milyar dolar daha harcayarak desteklemek zorunda kalmıştır (Uludağ, 1990: 104-105). Hatta 1970 ‘li yılların başından itibaren her yıl dışarıdan on milyonlarca ton buğday ve mısır alma gereği duyulmuştur.

Dünya ticaretinde ekonominin dışa kapalı olması ve artan savunma harcamaları da Sovyet ekonomisinde iktisadi büyümeyi olumsuz yönde etkileyen önemli sebeplerden olmuştur. 1960’ta SSCB ‘nin dünya dış ticaretinde payı 2.977 milyon dolar olurken ABD ‘nin payı 36.982 milyon dolar, Japonya ‘nın ise 8.546 milyon dolar olmuştur. 1985 ‘e gelindiğinde ise SSCB'nin dünya dış ticaretinde payı 65.967 milyona yükselirken ABD'nin payı 574.771 milyona, Japonya'nın payı ise 307.652 milyona yükselmiştir (Uludağ, 1990: 106). Dış ticarete rekabet gücü kalmayan SSCB mamül maddeler ihracatı bakımından, bir şehir devleti olan Singapur kadar bile dünyaya endüstriyel mal ihraç edememiştir. Dış ticaretteki payı gittikçe azalan SSCB'nin savunma harcamalarındaki payı ise gittikçe artmıştır.

1960'ta SSCB'nin savunma harcamalarına ayırdığı pay 36,9 milyar dolar, ABD'nin 45,3 milyar dolar, Japonya'nın ise 0,4 milyar dolar olmuştur. 1970'e gelindiğinde ise SSCB'nin savunma harcamaları 72 milyar dolara yükselirken, ABD'nin payı 77,8 milyar dolara, Japonya'nın payı ise 1,3 milyar dolara yükselmiştir (Uludağ, 1990: 108). Sonuçta SSCB ile diğer kapitalist ülkeler arasında sektörel bakımdan önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Nitekim Sovyet ekonomisi aşırı yatırım ve eksik tüketim malı üreten bir yapıya kavuşmuştur.

1.2. Siyasi ve Sosyal Unsurlar

Sovyetler Birliği'nin doğal kaynaklar bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden birisi olmasına bakmayarak kaynakların israf edilmesi, tahrip edilmesi, çevrenin kirlenmesi sebeplerinden dolayı diğer kapitalist ülkelere nazaran geri kalmış bir ülke olmuştur. Aşırı materyal etme hırsı Sovyet politikacılarının gözlerini kapatmış, tabii kaynakların aşırı israfıyla ortaya çıkan fiziki ve ruhi kuraklığı görmemelerine neden olmuştur. Özellikle Çernobil olayı, Sovyetlerin yarattığı çevre kirliliğine çok açık bir örnek oluştururken, yine Orta Asya ovaları çölleşmiş, toprağı zehirlenmiştir. Sovyet ekonomisi sadece çevrenin yok edilmesi ile yetinmemiş aynı zamanda müsrif-yani kaynaklarını ekonomik olarak işletmeyen pahalı bir ekonomi olmuştur. Sovyet ekonomisinin emek ve hammadde kaynakları bakımından çok müsrif ve pahalı çalışmasını sermaye/hâsıla oranlarının 1950'den itibaren yükselmesi de göstermektedir. Şöyle ki, 1951-1955 yılları arasında %1,3 olan sermaye/hâsıla oranı, 1981 -1985 yılları arasında %1,7 gibi yüksek bir ölçüye erişmiştir (Uludağ, 1990: 110). SSCB'nin Gorbaçov reformları ile başlayan çözülme sürecine neden olan en önemli unsurlardan biri de ülkede insan hak ve hürriyetlerinin olmayışı olmuştur. Bunu Gorbaçov da sık sık dile getirmekten kaçınmamıştır. Gorbaçov konferanslarının birinde Sovyet sistemi hakkında aşağıdaki açıklamaları yapmıştır: "Bizde kurulmuş olan sistem sosyalizm değildi, gerçek bir devlet kapitalizmiydi. Elbette sosyal adalet öğeleri vardı, Sosyalizm alanı vardı, bilim ile eğitim ile kazanılmış, erişilmiş noktalar vardı; ancak bunların dışında başka toplumsal sistemler de vardı. Bu toplumsal sistemler ise sosyalist nitelikte değildi. Bu yüzden bu kazanımları sosyalizme aitmiş gibi göstermek doğru değildir. Bütün bunlardan yola çıkarak şu sonuca varalım: Varılan model totaliterdir. Bu da ülkeye dayatılmış

bir modeldi, insanları bağlıyor, zincire vuruyordu ve biz bu zinciri çözmek zorundaydık. Ben yıkma taraftarı değilim, zincirleri çözmeye taraftarıyım” (Çendeoğlu, 1997: 27).

Sovyetler Birliği’nde komünizmin ilk dönemlerindeki baskı geri bir köylü toplumundan ileri bir sanayi toplumuna hızla geçiş için ödenilmesi zorunlu olan yüksek bir fiyattı. Tarımda feodal yapının tasfiye edilmesi, sanayileşmenin artması, eğitimin her kесе yaygınlaştırılması ve nüfuzun ağırlıklı kısmının kentleşmesi ile Sovyetler Birliği’nde baskı ve hukuksuzluk azalmış toplum normalleşmişti. Sistemde demagojik ve aldatıcı bir demokrasi bulunmuştur. Demokrasinin işleyebilmesi için sabit hükümlerin olmayışı, kuralların yokluğu, baskılar daha demokratik bir topluma geçiş için özlemlerin birikmesine yol açmıştır. 1930’larda Stalin’in temizlik hareketleri, muhaliflerini tasfiye hareketleri ve iktisadi kalkınmayı zorunlu bir şekilde, kuvvete başvurarak gerçekleştirme yolunda attığı adımların çıkardığı bazı olaylar, bu dönemin gayri insani, hunhar yönlerini yeteri derecede ortaya sermiştir. Brejnev döneminde ise silah ve doğal kaynak ihracı ve dış krediler yolu ile sağlanan dış kaynaklarla, tüketim pompalanmış, ancak gerçek bir tüketim toplumuna geçmek için gerekli yapısal reformlar yapılamamıştır. Brejnev dönemi, bu anlamda, devletin daha fazla tüketim malı sunup, karşılığında halkın sessiz onayını aldığı bir toplumsal sözleşmeye dayanmıştır (Yılmaz, 1993: 16). Bu sözleşmenin ve istikrarın sürekliliği de Sovyetlerin doğal kaynak ve silah ihracatının ve Batıdan Sovyetlere kredi akışının sürekliliğine bağlı olmuştur.

Amerikan ana akımının en ünlü yayın organlarından “Daedalus”te “Z” takma adlı yazar “Stalin Mozolesine Doğru” başlıklı makalesinde, Sovyetler Birliği’ndeki siyasal rejimi, parti ve devletiyle, merkezi planı ile polisi ve nomenklaturası ile totaliter olarak adlandırılmıştır. Makalenin yazarına göre Sovyetler Birliği ne bugünkü, ne de geçmişteki despotizmlerin hiçbirine benzemeyen kendine özgü bir oluşumdur.

Aynı yazara göre Sovyetler Birliği, 70 yıldır tepeden aşağı uygulanmaya çalışılan, ancak gerçekleştirilmemiş bir ütopyadır. Bu ütopyanın sonu hüsrarla biten gerçekleştirilme çabası, ortaya “acayip bir gerçek dışılık”, “ters yüz edilmiş bir

dünya” çıkarmıştır. Sovyetler Birliği’ndeki sistemsel krizin kökeninde de, gerçekleşmeyen ütopyayı gerçekleştirme sürecinde yaratılan ve hedeflenen ütopya ile hiçbir ilgisi bulunmayan, Sovyet tipi ekonomi, Sovyet tipi siyaset ve Sovyet tipi insan yatmaktadır (Yılmaz, 1993: 329). Yazarın da dolaylı olarak anlattığı gibi insan hak ve hürriyetlerinin olmayışı, yıllarca baskı, demagoji ve aldatmadan ibaret olan sisteme karşı toplumda büyük huzursuzluklar belirginleşmiştir.

1953’te Stalin’in ölümüyle, Sovyetler Birliği’nde önemli bir takım değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Terörün yerini baskı alırken, parti bir kez daha gizli polise egemen olmuştur. Kruşev, “tüm halkın devleti” ve “tüm halkın partisi” söylemleriyle, Sovyet toplumu ile parti arasındaki terörizmi ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Kruşev’in yaptığı siyasal revizyonlar, tüm parti önde gelenlerinin konumunu tehlikeye sokarken, aynı zamanda kendisine yöneltilebilecek saldırılara karşı koyabilme yeteneğini de azaltmıştır.

Brejnev döneminde ise, SSCB’de hırsızlık ve rüşvet olayları hızla artmıştı. Brejnev’in oğlunun nasıl milyonlarca dolar rüşvet aldığı mahkeme kayıtlarından bütün dünyaya yayılmıştır (Uludağ, 1990: 115). Brejnev ile birlikte, Leninist “vaat”, -Sovyetler Birliği’nde yaşanabilir çekici “üstün” bir hayat tarzının doğacağına olan inanç-büsbütün yok olmuştu. Stalin’in ölümüyle Brejnev’in ölümü arasındaki yaklaşık 30 yılda, tam da Marx’ın tanımladığı özelliklere–engel tanımayan ego, bencillik ve tamahkârlık–sahip bir “sivil toplum” bizzat Sovyet Komünist Partisinin içinde yaratılmıştır (Yılmaz, 1993: 123). Brejnev öldükten sonra yerine kısa bir süre geçmiş olan Andropov ve Çernenko döneminden sonra, Gorbaçov iktidara geldiği vakit uzun süren Brejnev döneminin suiistimalleri teker teker Rus kamuoyuna intikal etmiştir.

Gorbaçov “Perestroyka” adlı kitabında reformu gerektiren sosyo-ekonomik unsurlara geniş yer vermiştir. Gorbaçov’a göre SSCB’de sosyal bilimlerde yapıcı düşünce uzaklaştırılmış, bunun yerine gereksiz ve uydurma değerlendirmeler ve hükümler, tartışmasız gerçekler olarak ortaya konmuştur. “Sorunlardan arınmış” bir gerçek gösterisi geri tepiyordu. Halkın moralinde de çürüme başlamıştı. Vatandaşlar arasında dayanışma duygusu zayıflamış, bunun yerini giderek alkolizm, uyuşturucu

madde alışkanlığı ve suç işleme olayları almaya başlamıştı. Bütün dürüst insanlar halkın sosyal konulara ilgisini kaybettiğini, çalışmanın artık saygınlığını yitirdiğini ve halkın özellikle, gençlerin, her ne pahasına olursa olsun kazanç peşinde koştuğunu ıstırap içinde seyretmişti (1988: 22-25). Gorbaçov'un sorguladığı şey, Sovyet düşüncesinin temeli ve şimdiye dek "gelişmiş" yâda "gerçek" sosyalizm denen olgunun tarihsel dayanağı olmuştur. Dolayısıyla Perestroyka temelde sağlıklı olan bir yapının reformu değil, Sovyetizmin sistemsiz krizinin bir ifadesi olmuştur.

Gorbaçov'dan önceki Sovyet hükümetleri, sistemin kendisini sorgulamaksızın, ekonomik güçlükleri çözmek için gözlerini hep teknolojiye çevirmişlerdir. Her derdin devası sırayla kimya sanayinde, otomasyon ve bilgisayarda, robotlarda aranmıştır. Gorbaçov'la birlikte Sovyet düşüncesi, gelişmenin amaçları ve araçları açısından, "insan faktörü"nü dikkate almış ve sonuçta bu tür sorunların ahlaki boyutlarına yönelmiştir.

Yeniden yapılanma sürecinde dönüşüme ilişkin sosyal politikalar SBKP'nin 27. Kongresi'nde özellikle ele alınarak Perestroyka'nın başarısının bu politikalarla daha başarılı olunacağına değinilmiştir. Hayat standardının yükseltilmesi gereği ve yükseltileceği, konut probleminin çözümüne ilişkin yaptırımlara hız verilmesi; sağlık hizmetlerinde daha rasyonel ve bireysel girişimciliği de önceleyen bir politika oluşturulması ve eğitimde dış bilimsel, akademik gelişmeleri de kapsayan bir reform yapılması gibi sosyal politikanın belirleyici konuları da özellikle irdelenmiştir. Dolayısıyla kısmi ve geçici önlemlere değil, köklü değişikliklere gerek olduğu kanısına varılmıştır. Gorbaçov'a göre değişim, sosyalist toplumun derin gelişme sürecinden kaynaklanan acil bir gerçektir ve uzun süre bu değişimi bekleyen toplum, bu değişim için olgundu. Dolayısıyla değişimi başlatmaktaki gecikme, ileride ciddi sosyal, ekonomik ve politik buhranlara yol açabilirdi.

Gorbaçov'un başlattığı bu reform programının ortaya çıkışını hazırlayan siyasi ve sosyal unsurları; Teknolojik ilerlemenin ve bilgi çağının gerekleri, kıt kaynakların israfı ve insan hak ve özgürlüklerinin olmayışı olarak üç ana unsurda toplayabiliriz.

Sovyetler Birliğinde geleneksel kitle üretimi, bilgi çağının ve teknolojik ilerlemenin arkasında kalmış ve rekabet edemez hale gelmiştir. Sanayileşmenin ortaya çıkardığı şehirleşmenin gelişmesi Gorbaçov reformları için zemin hazırlamıştır. Glasnost ve Perestroyka'nın bir "yeniden yapılanma" ihtiyacının sebeplerinden biri de artık köylü toplumunu baskıyla idare etmek, ekstansif bir sanayini "militarize" usullerle kurmanın mümkün olmaması, ama şehirleşmiş bir toplumda, daha rafine bilgi ve beceri isteyen sanayi işletmeciliğini aynı eski usullerle yürütmenin imkânsız hale gelmesi olmuştur. Kenneth Jowitt'e göre Sovyet ekonomik örgütlenmesi ve ekonomik kültürünün, modern bir araştırmacı rolü yükselmiş, bu sayede kültür ve eğitim standartları da yükselmiştir. Fakat Sovyet kolektifçi ideolojisi ile "ferdiyetçilik" birbirlerine tamamen zıt kutuplar olmuşlar. Totaliter yönetim fertleri standartlaştırırken bireysel düşünme ve inisiyatifini tamamen ortadan kaldırmıştır. Reformistler bu nedenle insan faktörünün rolünü vurgulamış, ferdi teşebbüs ve sorumluluğu teşvik edici tedbirlerin alınmasını istemişlerdir.

1.3. Soğuk Savaş ve Dış Unsurlar

İlk kez İspanyol yazar Juan Manual tarafından 14.yy da Hristiyanlar ve Araplar arasında sona ermeyen rekabeti anlatmak için ortaya atılan soğuk savaş terimi modern zamanlarda ilk kez Amerikan zengini ve diplomatı Bernard Baruch tarafından kullanılmıştır (Küçük, 1991: 239). Baruch soğuk savaş terimiyle iki düzen arasında ideolojik, ekonomik, psikolojik vb. her türlü imkânla sürdürülen savaşı anlatmıştır.

Soğuk savaş terimi 1947 yılına kadar genel bir kullanıma sahip olmakla birlikte, Churchill'in 1946 başında Amerika'da yaptığı ünlü "Demir Perde" (Iron Curtain) konuşmasıyla önem kazanmaya başlamıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşının bitmesiyle birlikte dünyanın iki kutuplu bir yapıya kavuştuğunun açıklandığı "Demir Perde" konuşması, SSCB ve ABD arasında tüm alanlarda acımasız bir rekabetin de başlangıcı olmuştur. ABD'nin atom bombasına sahip olması, SSCB'ni de bu silaha sahip olmak zorunda bırakmıştır. Bunu uzay araçları üretimi ve "Yıldız Savaşları Projesi" izlemiş ve SSCB zorunlu olarak kendisini acımasız bir rekabetin içinde bulmuştur. Küçük'e göre bu durum SSCB'nin

kuşatılması (Containment) ve sosyalizmin durdurularak yok edilmesi amacını taşımıştır (1991: 232).

Artık SSCB'de "Tek Ülkede Sosyalizm" görüşü ön plana çıkmış ve Sovyet işçi sınıfı da dünyanın ilk sosyalist ülkesinin kapitalist ülkeler tarafından kuşatıldığına bilincine vararak savunma pozisyonuna geçmiştir. Bu aynı zamanda ağır bir ekonomik yükümlülük anlamını da taşıyordu. Brejnev dönemi ile birlikte SSCB'nin sosyalizmin diğer ülkelerde de kurulmasına yardım için askeri müdahaleler yapması ve ekonomik yardımlarda bulunması, Gorbaçov döneminde ortaya atılan reformların önemli bir sebebini oluşturmuştur. Gorbaçov SSCB'nin zorunlu olarak girdiği silahlanma yarışının etkilerini şöyle açıklamıştır: "Silahlanma yarışı Sovyetler Birliği'ni ekonomik bakımdan ezmeye, halkın hayat standartlarını yükseltmek biçiminde olan parti çizgisini mayınlamaya ve sosyalist programın gerçekleştirilmesinin engellenmesine sebep olmuştur" (1987: 22). Özellikle Reagan döneminde hızlanan silahlanma yarışı Sovyet ekonomisini dize getiren en önemli olaylardan biri olmuştur.

Bu şekilde SSCB'nin kapitalist ülkelere karşı silahlanarak süper güç olma vasfını sağlama stratejisi ülke insanına çok ağır bedellere mal olmuştur. Bu büyük askeri güç, hürriyetlerin önemli ölçüde baskı altında tutulması ve halkın refahından sağlanan maddi imkânlarla yaratılmıştır. Bu zararları en aza indirmek için askeri harcamaları en aza indirmek gerekiyordu ki, bu da silahsızlanma görüşmeleri ve reformlarla aşılmaya çalışılmıştır. Batı ülkeleri ile ekonomik ve siyasi iletişim ve dayanışmaya girilmesi ise reform çizgisinin "Ortak Avrupa Evi" veya "Ortak Bir Avrupa Politikası" üzerinde yoğunlaşmasını gündeme getirmiştir. Birçok kolektif, politik ve düzeyli davranışların özgün kişiliğini ifade eden "Ortak Bir Avrupa Politikası" anlayışı, Gorbaçov tarafından da adeta ulusal, sosyo-ekonomik bir amaç gibi öncelikli olarak destek görmüştür (Özker, 1999: 66). Avrupa ülkelerinin sahip olduğu tarihi ve siyasal gelenek, Sovyetler Birliği'nin yeni yapılanması sürecinde model olarak liberal demokrasiye yakın bir yeni yapılanmayı da gerekli göstermesi ve yönlendirmesi çizgisinde daha büyük önem kazanmıştır. Sovyetler Birliği artık bu süreci Avrupa ile bütünleşme ve uzlaşma süreci olarak görmeye başlamış ve yeni politik yapılanmasını bu ortamı kolaylaştıracak yönde hazırlamıştır.

Avrupa'nın gereksinimlerini ve çıkarlarını saptadığı bir ortak Avrupa, batı ve doğu bloğu ülkelerini Sovyetler Birliği nezdinde zorunlu olarak yakınlaştırmış, ortak bir süreç ve ortak siyasi kurumsallaşmanın Sovyetler açısından gerekliliğini geçte olsa ortaya koymuştur (Özker, 1999: 68). Sovyetler Birliği'ndeki güncel batı tipi liberal-ekonomik kurumların merkezi yönetimce hukuksal ve siyasi desteği, Avrupa'nın maddi uygarlığının yok olmadan daha da ilerleyebilmesi açısından Sovyetler Birliği'nce akla en yatkın yol olarak algılanmıştır. Fakat Avrupa ile bu tip bir mobilizasyon birlik cumhuriyetlerinin kopuşu yönünde hız kazanmış ve zorunlu etnik demokratikleşmenin kurumsal yapısının zorunlu değişmesini bu politikası içerisinde gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. SSCB bu politikanın oluşumunda kendine özgü kurumlaşmasıyla "Ortak Avrupa Politikası"na katılımı ve liberal anlayışa güncel yakınlığı bazında çözülme ve teoriden kopuş sürecinin en belirgin adımlarını atmıştır.

2. Glasnost ve Perestroyka Politikalarının Uygulanmaları

Brejnev'in yerine genel sekreterlik görevine getirilen Gorbaçov Sovyetler Birliği'nin ciddi yapısal sorunlarının olduğunun bilincindeydi ve toplum hayatının iyileştirilmesi için artık elinde imkânları da vardı. Gorbaçov'a bu reformları başlatma cesareti veren esas neden halkın "aşağıdan devrim"i gerçekleştirememesi ve "yukarıdan devrim"e destek vermeye hazır bulunması olmuştur. Gorbaçov'a göre yapılacak olan "yukarıdan devrim" SSCB için "ikinci nefes" olacaktı. Fakat esas amaç yukarıdan başlayan bu girişimi, tabandaki sosyal hareketler ve değişim ile birleştirmek olmuştur. Bu yapıyla Perestroyka hem aşağıdan hem de yukarıdan bir devrim olmasıyla dikkati çeker bir görünüm arz etmiştir (Özker, 1999: 92).

1985 yılında uygulanmaya başlayan Perestroyka politikasıyla ilk üç yılda toplumun gelişmesi ve ülkenin kalkındırılması için bilinen tüm yolların denenmesi, fakat buna muvaffak olunamaması, totaliter sistemin reforma destek vermemsinden kaynaklanmıştır. İlk uygulamaların başarısızlıkla sonuçlanması yeni yöntemleri gündeme getirmiştir. Bu nedenle SSCB KP Merkez Komitesi'nin Haziran 1987'deki genel kurulunda, kitlenin büyüyen faaliyetlerinin ve devlet kurumlarındaki yönetim kadrolarının ve parti kuruluşlarının hala mevcut modası geçmiş yöntem ve usuller ile

bunların ortaya çıkardığı uyumsuzluklar ile süre gelemeyeceği, bunun üstesinden gelmek için eski teorik yapıdan uzaklaşmanın bir zorunluluk olduğu ve bu sürecin belli bir hız korelasyonu gerçekleştirileceğine ilişkin kararlar alınmış ve hemen uygulamaya konmuştur. Bu kararlarda etkin olan ana fikir, politik ağırlıklı ulusal sorunlar ve ideolojide revizyon ile toplumsal ekonomik ağırlıklı sorunlardı (Özker, 1999: 93). Bu yaklaşımla Sovyet toplumunun bireysel ağırlıklı sosyo-politik faaliyetlerini hayata geçirme süreci de başlamıştır.

Toplumun politik reforma ihtiyacı olduğu fikri Glasnost politikasını gündeme getirmiş ve kitle iletişim araçlarının büyük desteğiyle bu politika her alanda kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle kitle iletişim araçlarının Glasnost politikasını halka sunma tarzı, hep sosyalist sistemin geçirdiği kuruluş aşamalarındaki negatif olguları aktarma biçiminde olmuştur. Bu da halkın aydın kesimi üzerinde şok etkisi yaratmıştır. Bu devirde halkın politikaya ilgisi SSCB zamanında şimdiye kadar görülmemiş derecede çok daha fazla olmuştur. Komünist Partinin XIX. Konferansı'nın radyo ve televizyondan canlı yayınlanması ve halkın tamamının bunu seyretmesi olayın hangi boyutta olduğunu gözler önüne sermektedir.

Uygulanmaya başlayan yeni reformlar aslında 1960 ve 1970'lerdeki reform deneyimlerine kadar uzanmaktaydı. Uygulamalara 7,5 yıllık plan ile 1986 da başlanmıştır. 1990 yılında sona eren bu plan geleneksel Stalinist ekonomi sisteminden bir uzaklaşma olarak tanımlanmaktadır (Uludağ, 1990: 117). 1986 yılında ekonomik reformlar hakkındaki tartışmalar geniş bir tabana açılmış ve genellikle reform yanlısı iktisatçıların liberal yaklaşımları daha çok destek görmeye başlamıştır.

Gorbaçov'un geleneksel Sovyet ekonomik sistemini etkin hale getirmek için parti kongresinde çizdiği ekonomik reform plan taslağı, 1987'de açıkça ilan edilmiş, 1988'de ise piyasa, mülkiyet, işsizlik gibi ekonomik kavram tartışmaları uygulamaya dönüştürülmüştür. Cari Sovyet ekonomik reform yasalarındaki gelişmeler, Stalin'den Çernenko'ya uzanan Sovyet politikalarını karakterize eden yapıya uygun değildi ve artık yeni ortamda askeri bütçe, parti liderliği gibi iki-üç yıl

önce tabu olan konular eleştiriye açılmıştır. Gorbaçov Brejnev yanlısı yöneticileri görevden almış, yerlerine reform yanlılarını getirerek kendi ekibini hazırlamıştır.

Ocak 1989'dan itibaren ülkede yeni ekonomik şartlar geçerli olmaya başlamıştır. Yeni ekonomik şartların önemli bir amacı da bürokratik müdahaleleri bertaraf etmektir. Gerçekte teşebbüs yöneticileri mukaveleleri tanzim etmede, toptan satış, ticaret, iş ilişkileri ve ekonomik seviyelerden sorumlu tutulmuş, vergi ve kredi politikalarında ise merkezi kontrol devam etmiştir.

Gorbaçov 1988'deki özel bir parti konferansında muhalefete karşı bir avantaj elde etmek ve bürokrasiye karşı gücünü arttırmak için başkanlık sistemine geçmeyi önermiş, Kasım 1988'deki Yüksek Sovyet toplantısında da Sovyet politik sisteminin reorganizasyonuna karar verilmiş ve Gorbaçov SSCB'nin ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Bunun sonucunda SSCB'de çok partili sisteme geçilmiş, özel mülkiyet tasdik edilmiş ve sınıflı bir toplumsal yapıya geçişin temelleri atılmıştır

2.1. Perestroyka ve İktisadi Reformların Uygulanması

Gorbaçov'un daha önce genel çizgileri ile açıkladığımız Perestroyka ve Glasnost politikaları on ikinci planla birlikte uygulanmaya başlanmıştır. 1986'da toplanan 27. Kongrenin de onayladığı 12. beş yıllık plan (1986-1990), büyümeyi 1981-1985'te sağlanan %3'lük orandan her yıl %4-5'e çıkarma hedefini önüne koymuştu. Yavaşlayan büyüme hızını tersine çevirmek için, yatırımlar birkaç belli başlı sektörde yoğunlaştırılacaktı; bu alanlar, kimyasal maddeler, bilgisayar, biyoteknoloji, yeni malzemeler ve daha özgül olarak modernleştirilmesi gereken tesis ve makinelerin kapsamı nedeniyle mekanik mühendislik sektörleriydi (Akaş, 1995: 73). Devletin amacı yatırım, araştırma ve geliştirme faaliyetlerini yönlendirmeyi sürdürmek olurken, aynı zamanda işletmelerin yükümlülük ve öncelikleri saptama görevi yine merkezi organların elinde kalmıştır.

Gorbaçov'un Perestroyka politikası sanayi alanında radikal değişiklikler yaparak Sovyet ekonomisinin hantal yapısını gidermeye çalışmıştır. 1988 yılı başında yürürlüğe giren bir yasayla devlet işletmelerinin çalışma şekilleri tümüyle

değiştirilmiştir. Yeni yasaya göre başlıca müşteri yine devlettir; öncelikleri devlet saptar, fiyatları devlet koyar ve doğal kaynakların kullanılmasından doğan kar ve masraflardan devlet bütçesine ödenecek vergi miktarını devlet belirler. Ayrıca işletmeler yapacakları bir ve beş yıllık planlar doğrultusunda yatırımları belirleyecek, ilke olarak finansmanı da kendileri bulacak, yalnızca büyük yatırım projeleri için devlet bütçesinden kaynak tahsisi mümkün olacaktır (Günaysu, 1988: 7). 1988'de sanayinin %60'ı yeni esaslara göre çalışırken, 1990'da tüm sanayi işletmelerinin böyle bir yapıya kavuşturulması planlanmıştır.

Gorbaçov 'a göre bütün ülkede yapmaya planladığı şeyin özü, ağır basan idari yöntemleri, ağır basan ekonomik yöntemlerle değiştirmek olmuştur. Bu değişimi de onaylanmış olan beş yıllık plan çerçevesinde gerçekleştirmek, daha doğrusu plana uydurmak çok büyük bir problem olmuştur (Gorbaçov, 1988: 91). Sovyet sanayini yenilemek için iki yönlü strateji belirleyen Gorbaçov, yeni ekonomik yönetim mekanizmasını ehliyetle ve gecikmeden tam işler hale getirmek istemiştir. Belirlenen stratejinin ilki yatırımların teknolojik düzeyinin yüksek olmasına özen göstermek olurken, stratejinin ikinci özelliği yeni fabrikaların kurulmasından çok var olanların yenilenmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan sanayi kuruluşlarının bağlı olduğu bakanlıkların birbirinden kopuk olarak faaliyet göstermeleri, gerek yatırım kararlarında, gerekse üretim sürecinde önemli kaynak savurganlığına da yol açmıştır. Bu koordinasyonsuzluğu gidermek için bir yandan işletmeler arasında yatay ilişkilerin geliştirilmesine ve üretim birliklerinin kurulmasına özen gösterilmiş, öte yandan da bakanlıklar arası komiteler oluşturulmuştur.

Gorbaçov tarafından geleneksel Sovyet ekonomik sistemini etkin hale getirmek için çizilen ekonomik reform plan taslağı hükümet tarafından da benimsenmiştir. Sovyet hükümetinin iktisadi rejim paketleri üç aşamalı olmuştur:

Birincisi: 1990 yılının sonuna kadar enflasyonist baskıyı kesin bir şekilde azaltmayı amaçlayan bir istikrar programı

İkincisi: 1991'in başından itibaren gözükecek olan mülkiyet hakları, cumhuriyetler ve yerel özerkliklerin etkinliği ile ilgili düzenlemeleri içeren radikal reform paketidir.

Üçüncüsü: (Bu, Abalkin, Rijkov ve Voronin tarafından yapılan konuşmalarda ifade edildiği gibi) 1991 ‘de veya hemen sonrasında fiyatların ve arzın kontrolüne ciddi bir şekilde son verilmesidir.

SSCB de fiyatların merkezi planlama ile belirlenmesi, etkin olmayan üretime ve rasyonel dağılmayan tüketime yol açmıştı. Bunun için fiyatların üreticiden ve tüketiciden gelen işaretleri dikkate alarak, tespit edilmesi konusunda perakende fiyatlarla ilgili reform önerileri bulunmuştur. Fiyat reformu bütün problemlerin en güç olanı sayılmıştır. Çünkü fiyatların gerçek maliyeti yansıtması, işletmelerin de karlılığı hakkında gerçek bilgiler vermemiştir. Esas sorun Gorbaçov’un da bildirdiği gibi, fiyatların maliyetleri yansıtması isteniyorsa, üç milyar rublelik sübvansiyonun kaldırılması ve perakende fiyatların milyar ruble kadar yükseltilmesi zorunluluğu olacaktı. Fiyat reformunu uygulamanın güçlüğüne nedeni, bunun yalnızca yaşam maliyetine etkisi değil, aynı zamanda ekonomistlerin önceliğin daha fazla toplumsal adalete mi, yoksa ekonomiyi harekete geçirmek üzere var olan fiyat çarpıklıklarını düzeltmeye mi verilmesi gerektiği konusunda anlaşamamaları olmuştur (Akaş, 1995: 75). Merkezi fiyat kontrolü ve merkezi dağılımın devam etmesi, mal kıtlığına ve üretim azlığının sürmesine yardım etmiş, bu da enflasyonu körüklemiştir. Oudur ki, fiyat reformunun başarısı enflasyonun önlenmesine bağlı olmuştur. Bu konuda bir istikrar programı yapılmış, enflasyonu önleyici tedbirler alınmıştır.

Ekonomide baş gösteren enflasyonun maddi ifadesi olan “bütçe açığı” işletmelerin kısa dönemli nakit ve sermaye harcaması gereksinimlerini karşılamak için çok kolayca kredi almaya başvurabilmeleri nedeniyle, mal ve hizmetler arzında likidite fazlasından kaynaklanmıştır. Hükümet bu bütçe açığını azaltarak daha fazla para basmak yerine hükümet tahvilleri çıkararak bu bütçe açığının azalmasına yardım ederek (bu tahvilleri satın alan kuruluşlardan ve hanelerden para çekerek), ücret harcamalarını arttıran kuruluşlardan %3 daha fazla geçici vergi alarak (nihai mamul, tüketim malları üreten kuruluşlar hariç), devletin sahip olduğu evleri halka satarak, kuruluşlarının hisselerinin çalışanlarına satışını teşvik ederek ve daha fazla aktif faiz politikası uygulayarak (belki bankalardaki tasarruflarına daha yüksek faiz verilmek şeklinde) daha büyük gayretlerle desteklemiştir. Fakat

görülmelidir ki, vergi gelirleri 1989 yılı için planlanan 104 milyar rublelik tahmin edilen artıştan, iç piyasa tüketim malı üretimi ve tüketim malı ithalatının her ikisinden de tahmin edilen büyük miktardaki artışların sonucu olarak 122 milyar ruble olmuştur (Uludağ, 1990: 121). Alınan tedbirler en başta tüketim malları pazarındaki arz ve talebi etkileyen cari akışlara yönelmiş, bundan tüketicinin atıl satın alma gücü ve kuruluşların para dengeleri sadece marjinal olarak etkilenmiştir. Hükümet tahvilleri, kuruluşların hisse senetleri ve konut satışları değerlerinin yeterince büyük olmaması, istikrar planının anti enflasyonist karakterinden kaynaklanmıştır.

Batı ile olan ilişkilerin karşılıklı çıkar esasına dayalı iş birliğine dönüşmesi “Joint Venture”ler aracılığıyla hızlı yayılmıştır. Sovyet görüşüne göre “Joint Venture”lerin üç ana hedefi vardır: Birincisi döviz girişlerinde artış, ikincisi ileri teknoloji ve teçhizat akımında potansiyel artış, üçüncüsü ise batılı iş adamlarından yönetici uzmanlar transfer etmek (Uludağ, 1990: 123). Müşterek yatırımlar normalde %49 yabancı, %51 Sovyet hissesi esasına göre tesis edilmiştir. Öte yandan Sovyetler Birliği’nden dışarıya (Batı ülkelerine) teknoloji transferi de söz konusu olmuştur. Böylelikle Perestroyka ve Glasnost politikaları sonucunda Sovyetler Birliği hem ileri teknolojiyi ithal etmek, hem de kendi bilim ve teknolojisini batıya ve üçüncü dünya ülkelerine ihraç etmek için gerekli imkânlarla kavuşmuştur.

Ekonomik reformlar, emredici merkezi planlamadan, teşebbüslerin kendi kendine karar verme mekanizmasına dayalı bir sisteme kayışı amaçlamıştır. Rasyonel kararlar almak için gerçek fiyatlardan hareket eden ve temeli fiyat reformuna dayanan yeni sistem aşağıdakileri öngörmüştür:

1. Önemli stratejik mallar dışında, üretim kaynakları arzının idarece finanse edilmesi faaliyetlerini, toptancı ticaret kesimi üstlenecektir.
2. Teşebbüslerin karar verme sürecinde ekonomik araçlar yol gösterecektir.
3. Kararların merkez ile çeşitli teşebbüsler arasında nasıl dağılacağı açıkça tanımlanacaktır.

4. Merkezden desteklenen yatırımlar yerine çok daha büyük projeler önceden biriktirilmiş sermaye ile finanse edilecektir
5. Sistemin temeli fiyat reformuna dayanmaktadır ve rasyonel kararlar almak için gerçek fiyatlardan hareket edilecektir.

Reformun kısmen uygulanmasında geçen zaman içinde merkezin toplam ürün içindeki payının azaldığı görülmüştür. Toplam ürün, %60 - %70'inin "State Order"ler tarafından ortaya koyulduğu, pek çok bakanlıkların bu yükümlülüklerinden tamamen uzak olduğu Gosplan'da tartışılmış, her bakanlık kendi "State Order"ini Gosplan'dan alır ve uygularken, bazı yöneticiler bunu basın yoluyla protesto etmişlerdir. GPO'ların (State Production Association) aşağıdan gelen, teşebbüslerin kendi kendilerini yapılandırarak gönüllü bir temel üzerine şekillendirmeleri ve bakanlıkların da bunu kabul etmeleri, reform sisteminde açıkça emredilmiş bulunmuştur (Uludağ, 1990: 126). "Sosyalist Müteşebbislik" bütün Sovyet yöneticileri tarafından olumlu karşılanmamış, özellikle yeni fiyatlar ve merkezi olmayan arz düzenlemeleri konularında endişeler mevcut olmuştur.

Haziran 1988'de kabul edilen yeni Kooperatifler Kanunu, Teşebbüs Kanunundan daha radikal bir ruha dayansa da, kooperatifler ve ferdi işgücü aktiviteleri için başlangıç tedbirlerinden öteye gitmemiştir. Prensipten yeni kanun, kooperatiflerin yüksek seviyede bağımsızlığı için şartlar oluşturmada ve devlet sektöründen daha büyük bir bağımsız teşebbüs arayışları ile ortaya konulmuştur. İlk olarak Leningrad'da (Sankt-Petersburg) iki adet "Devlet Üretim Birliği" (State Interbranch Production Associations) kurulmuştur. Bunlar sanayi bakanlıklarının kontrolünde bağımsız, daha güçlü bir yapıya kavuşmuşlardır.

Yukarıda özetlenen sanayi için yeniden yapılanma düzenlemeleri işletmelerin verimliliğini ve etkinliğini sağlamada tek başına yeterli olmamıştır. Çok değişkenli bir yapıya ve bütünlüğe sahip olan Perestroyka, bu yapıda yer alan tüm öğelerin işlerlik kazanması halinde sistemi başarıya ulaştırabilirdi. Fakat sistemin dağılması Perestroyka 'ya başarı şansı bırakmamıştır.

En ciddi problemleri tarım sahasında bulunan SSCB’de tarımdaki durumu iyileştirmeye yönelik önlemler asıl olarak işçilerin üretimin yükselmesinde parasal çıkarlarının olmasının sağlanmasına dayanmıştır. Pratik deneyimin Gorbaçov’u inandırdığı gibi, özerk ekiplerin-bu ekipler tek bir ailenin üyelerini de kapsayabilir-üretimine dayanan sözleşmeler üretkenliği arttırıp üretim maliyetlerini aşağıya çekmenin oldukça etkili bir aracı olmuştur (Akaş, 1995: 75-76). 1986’dan itibaren Kolhoz ve Sovhozlara planlanmış üretimlerinin %30’una kadarını, üretim fazlalarının ise tamamını, şehir pazarında satma hakkı tanınmıştır. Bundan önce Gorbaçov 1985’te tarım sektöründe bir nevi süper bakanlık olarak "Gosagroprom"u kurmuştur. Fakat zamanla süper bakanlık bürokratik bir dev olmuş, hatta Gosagroprom için Ruslar, “CIA tarafından icat edilen canavar” deyimini kullanmışlardır. Bunun üzerine 15 Mart 1989 ‘da Gorbaçov Gosagropromları kaldırdığını açıklamıştır.

Milyonlarca çiftçisi olan Sovyet tarımının GSMH içindeki payı %20 olurken, iş gücünün %25’i bu sektörde istihdam edilmiştir. Tarım sektörünün yatırımlardan aldığı pay %33 olmakla birlikte, SSCB’ de toplam tarımsal ürünün %25 ‘i tarım alanlarının yalnızca %3 üne sahip özel çiftçilerden elde edilmiştir.

Gorbaçov’un yönetime geldiği ilk yılda yaptığı işlerden birisi, tarımla ilgili altı bakanlığı tek bakanlık çatısı altında toplamak olmuş ve bu operasyonla eski bakanlık personeli %47 oranında azalmıştır. Bu düzenleme eskiden var olan eşgüdüm bozukluklarını ortadan kaldırma yönünden de yarar sağlamış, kararların birbirini tamamlayan bir bütünlük içinde oluşturulması mümkün olmuştur. Gorbaçov’un tarım sektöründe hararetle desteklediği bir proje de, kolektif çiftliklerle çiftçiler arasında “sözleşmeli tarım” ilişkilerinin kurulması ve yaygınlaştırılması olmuştur. Bu tür ilişkide kolektif çiftlik, imzalanan sözleşme uyarınca belirli miktar ürün karşılığında çiftçiye arazi ve donanım tahsis etmekte, belirlenen miktarın üzerindeki ürün ise çiftçinin tasarrufuna bırakılmaktaydı (Günaysu, 1988: 9-10). Yapılan denemeler çok olumlu sonuçlar vermiş ve verimliliğin on misline varan artışlar kaydettiği gözlenmiştir.

2.2. Glasnost ve Siyasi reformların Uygulanması

Perestroyka politikası ile SSCB' de yeniden idari ve ekonomik yapılanma gerçekleştirilmeye çalışılırken, bu yeniden yapılanma işinin herkesin önünde açıkça yapılması işlemine ise Glasnost politikası denilmiştir.

Glasnost, kelime anlamıyla açıklık, aşikârlık anlamına gelmektedir. Glasnost, işin (yeniden yapılanma) politik yönüdür ve her şeyi her kesin önünde açıkça yapmaktadır (Artam, 1993: 6).

Gorbaçov Glasnost'u tarif ederken şöyle demektedir: "Glasnost ve demokrasi, bana ve bizim ortak görüşümüze göre delice bir özgürlük değildir. Glasnost, sosyalizmi, insanlarımızın manevi değerlerini, ahlakını ve toplumdaki ahlak atmosferini güçlendirmekle yükümlüdür. Glasnost, aynı zamanda da eksikliklerin eleştirisidir. Ama sosyalizmin ve sosyalist değerlerimizin kökünün kazınması değildir" (Gorbaçov, 1987: 147). Gorbaçov 'un Sovyet sistemini değiştirmeye veya kapitalist sistemin bir değişik seklini uygulamaya niyeti yoktu. Niyeti Perestroykayla komünist rejimin işlerliğini arttırabilmek, Glasnost'la ise bu sistemin iyi çalıştığını herkese gösterebilmektir.

Yine Gorbaçov Glasnost konusunda: "Biz, yeniden yapılanmamızı sosyalist nitelikli kendi seçimimiz doğrultusunda, toplumsal değerlere ilişkin kendi düşüncelerimizin temelinde gerçekleştirmekte ve bunu yaparken Sovyet yaşam biçiminin ölçütlerini çıkış noktası olarak almaktayız. Başarılarımızı ve yanlışlarımızı başka ölçütlerle değil, ama yalnızca sosyalist ölçütlerle ölçmekteyiz" demektedir (Gorbaçov, 1987: 88).

Glasnost politikasının uygulanmasından kısa bir süre sonra halk üzerindeki şok etkisini atmış ve bu çerçevede yeniden yapılaşma gayretine daha bilinçli katılmıştır. Çalışan insanlar kendi işlerinde daha yoğun bilinçli ve tutarlı politikaları daha içten ve gayretli desteklemişlerdir. Bu bağlamda işçiler ve toplumun diğer üretken birimleri, gelecek için özel amaçların saptandığı ve bunlara ulaşma araçlarının belirlendiği planlama süreçlerini ve ayrıca alım satım ile ilgili tüm fiyat

belirlemelerini mali ölçütler yardımıyla belirlemede daha etkin bir konuma getirilmişlerdir (Özker, 1999: 93-94).

Glasnost politikasının bir yansıması olarak, Komünist Parti'nin yeni platformunda aşağıdakiler açıklanmıştır:

1. Sovyetler Birliği çok partili sisteme geçmiş ve başkanlık sistemini onaylamıştır. Seçilecek devlet başkanı parlamentoya karşı sorumlu olacaktır.
2. Cumhuriyetlere kendi geleceklerini, kuruluşlarını ve devlet amblemlerini seçme hakkı verilecektir. İsteyen cumhuriyetlerin ayrılması için yasa hazırlanacaktır.
3. Parti, sosyal adalet ve kişilere özgürlük verecektir. İnsan hakları, kişi özgürlüğü, haberleşme özgürlüğü ve gizliliği tamamen serbest bırakılacaktır. Tüm insanlar eşit hakka sahip olacaktır. Sınıf diktası olmayacaktır.
4. Çalışma hakkı daha kuvvetli garantiler altına alınacaktır. Ücret, yetenek ve yapılan işin kalitesine ve sonuçlarına göre belirlenecektir.
5. Her fert, din ve vicdan hürriyetine sahip olacaktır. Bütün dini yerler, yasalar çerçevesinde içinde özgürce ibadete açık olacaktır.
6. Seçim sistemi çoğulculuk, eşitlik ve uluslararası nitelikte olacaktır. Komünist Parti tekelden vazgeçmiştir. Ülkede yasama, yürütme ve yargı organları birbirinden ayrılacaktır.

Dolayısıyla SSCB, sosyalist mülkiyetin başlıca sekli olan devlet mülkiyeti anlayışını terk etmektedir. Böyle olunca üretim araçları üzerindeki “kamusal mülkiyet” anlayışı da tarihe karışmaktadır. Yerini özel mülkiyete dayalı, vatandaşın tasarrufuna açık çeşitli alanları bu hakka olanak sağlayan bir “üretim ilişkisi” biçimi olacaktır. İşverenin yerini devletle değiştirmesi sonucu özel işletmeler kurulacak, işçi

işveren ilişkisi doğacak, dolayısıyla bir kapitalist sınıf ortaya çıkacaktır ki, bu da sınıfsız toplumun sonu demektir.

3. Glasnost ve Perestroyka Politikalarının Değerlendirilmesi

SSCB bir yandan doğal zenginlikleri, üretim kapasitesi, yetişmiş insani ve askeri gücü yönlendiren bir süper güç konumunda bulunmuş, öte yandan da kısa sayılabilecek bir sürede kendisini bu konuma getiren iki büyük savaşın yıkımına rağmen her alanda büyük aşamalar kaydettiren siyasi ve ekonomik sistemini gözden geçirme, yeni bir yapılanma arayışı içerisinde kurumlarını sorgulamaya gereksinim duymuştur. İlk başta çelişkili gibi gelen bu durum, aslında Sovyetler Birliği'nin en az son yirmi senedir içinde bulunduğu arayışların bir ifadesi olmuştur.

Buraya kadar yaptığımız incelemelerden de görüldüğü gibi Perestroyka ekonominin topyekûn yeniden düzenlenmesini öngören aşamalı bir reform hareketi olmuştur. Elbette ki bu hareketin başarısı salt ekonomik yapıdaki dönüşümlerin uygulamaya konulmasıyla gerçekleşmeyecekti. Ülkenin siyasi yapısı, bu dönüşümlere el verdiği ve desteklediği sürece yol alınmış, fakat reformların uygulanmasının çıkmaza girmesiyle SSCB dağılmıştır.

Glasnost ve Perestroyka politikasının bu başarısızlığının nedeni konusunda çeşitli düşünceler ortaya atılmıştır. Özellikle Çin Halk Cumhuriyetinde uygulanan reformlarla, 1921' de Lenin tarafından uygulanan NEP politikasının neden başarılı olduğu en çok üzerinde durulan konular olmuştur.

Gorbaçov'un Glasnost ve Perestroyka politikalarının başarısızlığını çeşitli nedenlere bağlayanlar olmuştur. Özellikle Amerikalı Sosyal Bilimciler bunun nedenini Marxizm-Leninizm ideolojisinin iflası olarak görmüşlerdir. Kenneth Jowitt'e göre bir reformist olarak Gorbaçov'un yenilgisi ve trajedisi, Sovyetleri güçlendirip parti komitelerini göreceleştirerek, devlet başkanlığını güçlendirip, parti genel sekreterliğini göreceleştirerek, Yüksek Sovyeti güçlendirip, parti merkez komitesini göreceleştirerek ve tek tek parti üyelerini güçlendirip parti aparatının gücünü göreceleştirerek, parti rejiminin mutlakiyetini göreceleştirme çabasında yatmaktadır (Yılmaz, 1993: 126).

Amerikan akımlarından “Totalitarizm Modeli” savunucularına göre Komünist toplum siyaset ve ideolojiyle açıklanabilir. Buradan hareketle denilebilir ki, Gorbaçov reformları siyaset ve ekonomik totalitarizme son vermiştir. Gorbaçov reformlarının siyasetal totalitarizme son vermesi kısa sürede çevre cumhuriyetlerinin fiilen bağımsızlık kazanmalarını sağlamış ve “Sovyet Siyaset Birliğı”ni kâğıt üzerinde bırakmıştır. Piyasanın yokluğunda Gorbaçov’un ekonomik totalitarizme son vermesi ise kaosla sonuçlanmıştır (Yılmaz, 1993: 14-15).

“Modernleşme Modeli” savunucularına göre ise Komünist toplum ve diğere toplum türleri totalitarizm modelinin yaptığı gibi siyaset ve ideolojiye değil, toplumsal ve ekonomik yapıya öncelik vererek incelenmelidir. Bu nedenle Gorbaçov’un Perestroyka ve Glasnost politikalarını, Sovyetler Birliğı’ni tüketim toplumu aşamasına sıçratan ekonomik ve siyasetal reformların 20 yıllık bir gecikmeyle uygulanmaya konması olarak görmek gerekir. Muhafazakârların Gorbaçov’u bir darbeyle devirmeleri, Yeltsin önderliğindeki radikal ekibin hem muhafazakârları, hem de orta yolcuları tavsiye ederek iktidarı ele almaları ve diğere tüm toplumsal ve siyasetal çalkantılar, Rusya’da ve Rus hinterlandında Bolşevik Devrimi ile başlayan modernleşme sürecinin son aşaması olan tüketim toplumunun doğum sancılılarıdır (Yılmaz, 1993: 16-17). Yine araştırmacıların bir kısmı Gorbaçov’un SSCB’nin dağılmasında oynadığı rolünün zorunlu olduğunu, onun âdete dağılma sürecini hızlandıran bir tür ‘katalizör’ olduğu görüşünü savunmuşlardır. SSCB’yi bir imparatorluk olarak gören bu araştırmacılara göre, her imparatorluk gibi SSCB de dağılmaya mahkûmdur. Fakat bu görüşe karşı olanlar SSCB’deki reformların başarısızlığını kişisel hatalara bağlamakta ve görüşlerini pekiştirmek için NEP politikasının ve Deng Siaoping’in “Çin’e Özgü Sosyalizm” politikasının başarısını örnek göstermektedirler. Günümüzde de bu tartışmalar önem kazanmış ve özellikle SSCB’nin dağılmasından sonra Çin “sosyalizmin kalesi” olmuştur.

Bu tartışmalar bağlamında biz de NEP ve “Çin’e Özgü Sosyalizm” politikalarını Glasnost ve Perestroyka politikalarıyla karşılaştırmaya gerek duyduk.

Bildiğimiz gibi NEP'in temel özelliği "Savaş Komünizmi Politikası"nın yadsımak olmuştur. Savaş Komünizmi Politikası Rusya'yı tam bir ekonomik iflasa sürüklemiştir. Sanayi üretim savaş öncesindeki düzeyin ancak 1/5'i kadardı. Ticaret kaybolmuş, köylüler şehirlere ürün sağlamayı reddetmişlerdir. Bu dönemde özellikle son yıllarda yoksulluk ve bıkkınlık son noktaya gelmiş, devrim yönetimine karşı yer yer ayaklanmalar olmuştur. 1921 de Kronştat ayaklanması Sovyet rejimine karşı ülkede ilk örgütlü isyan olarak tarihe geçmiştir. İflas ettiğini bu olayların ortaya koyduğu "Savaş Komünizmi"nin ekonomik sonuçları çözüm için hiç bir başlangıç noktasının bulunmadığı bir kısır döngü oluşturmuştur. Böyle bir ortamda 1921'de uygulamaya başlayan NEP'in amacı, köylüleri yeniden teşvik edip tahıl teslimatını artırmak, ticaret ve mübadeleyi geliştirmek ve nihayet sosyalizmi inşa etmenin şartı olan sanayi üretkenliğini arttırmaktı.

Partili işçilere yeni rotayı açıklamak için toplanmış olan Mayıs 1921 tarihli parti konferansında, Lenin NEP'in ciddiyetle ve uzun bir süre için kabul edildiğini ıslarla vurguluyordu. Öte yandan Lenin NEP'in bir geri çekilme olduğunu belirtiyordu. Lenin'e göre kapitalistlerden öğrenilebilecek ve öğrenilmesi gereken çok şey var ve NEP de yeni bir saldırı için bir yenilgi ve geri çekilme doğrultusunda atılmış bir adımdır. Lenin kongrede diğer ülkelerde devrim gerçekleşinceye kadar Rusya'da sosyalist devrimi köylülükle anlaşmak kurtarabilir ancak diyordu ve Riyazanov NEP'i bir "Köylü Brest-Litovsku" diye niteliyordu. Genellikle NEP'in özü köylülükle proletarya arasında iç savaşın kazanılmasını sağlayan bağı devam ettirmekle, köylülüğü sosyalizmin davasına kazandırmaktı. NEP'in tarıma yönelik bir politika olması onu sanayide değil ticarete daha başarılı kılıyordu. Böylece ticaret serbestisi rekabet ve sınırlı bir piyasa NEP'in önemli bir öğesini oluşturmuştur. Tarımsal kesimde görülen sınırlı kapitalist öğeler sanayi alanında küçük ve orta büyüklükteki teşebbüslere kadar uzanmış ve hükümetin denetiminde olmak koşulu ile yabancı sermayeye izin verilmiştir. Aynı zamanda dağıtım kesiminde özel ticarete izin verilmiştir. Ücret farklılaşmaları benimsenmiş ve verime göre prim esaslı getirilmiştir.

NEP, yabancı çevrelerce komünist topluma gidişten gerilime ve kapitalist düzene bir ölçüde dönüş olarak görünmek istenmiştir. Fakat NEP döneminde dış

ticaret denetimle yapılırken orta ve büyük çaptaki bütün sanayi devletleştirilmiştir. Yine bu dönemde, 1921 yılında ilk uzun vadeli plan hazırlanmıştır.

Lenin'in ölümünden sonra ise NEP konusunda parti içi tartışmalar yoğunlaşmıştı. Bazılarına göre NEP'e devam etmek ve liberal eğilimleri geliştirmek gerekiyordu. Diğerleri için ise Sovyetler Birliği yeniden kaderini zorlamalıydı. Bu tartışmalara ise Lenin'den sonra Sovyet Komünist Partisi birinci sekreteri makamına oturacak olan Stalin "Sovyetler Birliği yeniden kaderini zorlamalıdır" diye cevap vermiştir. Stalin'in bu tercihi sonucunda orta kesim tamamen yok edilmiş, Sovyetler Birliği bir diktatörce yönetilen totaliter bir devlet haline gelmiştir ve Gorbaçov'un Glasnost ve Perestroyka politikası ile tekrar NEP'e benzer bir politikaya dönülmesi Stalin'in bu tercihinin SSCB'nin dağılmasının temel hazırlayıcısı olduğunu gözler önüne sermiştir.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde ise reformlar tamamen farklı uygulanmıştır. Ekim 1949'da Beijing'de üç yüz bin kişinin toplandığı Tianaanmen Meydanı'nda kültür ve gelenek birliğine sahip bir ülke olan Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu törenlerle kutlanmıştır. Çin Halk Cumhuriyeti 25 yıllık bir süre içinde, önemli bir büyüme ve sanayileşme gerçekleştirmiştir. Ancak bu gelişme istikrarlı ve kesintisiz bir sürede olmamıştır. Buna karşılık uygulamalar, ciddi toplumsal gerilimler yaratmış ve bu gerginlik 1970'lerin ortalarından itibaren kitlesel bir hal almaya başlamıştır. 1970'li yıllarda sosyalist ülkelerde yaşanan bunalımlar ve 1976 yılında Mao'nun ölümünden sonra Çin Halk Cumhuriyeti tekrar bunalımlı bir döneme girmiştir.

Ülkede siyasi istikrarın sağlanmasından sonra 1978 yılı sonunda Çin Komünist Partisi 11. Merkez Komitesi 3. Genel Kurul toplantısından sonra Çin reform ve dışı açılma politikasını benimsemiş ve her alanda ciddi bir şekilde "Büyük Kültür Devrimi" ile ondan önceki "sol eğilimli"lerin hataları düzeltilmeye başlanmıştır. Çalışma odak noktaları merkezi ekonomi olan modernleşme inşasına dönüştürülerek adım adım "Çin'e özgü sosyalizm"i çağdaştırma yoluna gidilmiştir (Shi, 1996: 19). Bu amaçları gerçekleştirmek üzere, yol gösterici planlamaya yönelinmiştir. Ayrıca 1979 öncesinde tümü devlete aktarılan karların bir kısmının

girişimlerin ellerinde tutmalarına izin verilmiştir. Ücret politikası da eşitlikten çok verimliliğe göre ücret anlayışına yönelmiştir.

Reform çerçevesinde tarım kesiminde üretimin planlanmasında ve kontrolünde âdemi merkezîyetçilik sağlanmış, planlı ürün kategorilerinin sayısı ve zorunlu hedefler azaltılmıştır. Dış ticarete de âdemi merkezîyetçiliğe gidilmiştir. Amaç, dış ekonomik ilişkilerinin artırılması, ileri teknoloji girişinin sağlanması, yabancı yatırımların teşvik edilmesi olmuştur. Bu amaç doğrultusunda serbest bölge uygulamasına gidilmiş, 14 açık sahil kenti kurulmuştur.

Deng Siaoping 16 Ocak 1980’de kariyerinin “On Bin Kadro İçin Demeç” diye anılan en önemli konuşmalarından birinde, Çin’in 1980’ler için başlıca stratejik görevlerini listelemiştir (Remenade, 1999: 146):

1-Hegemonyacılığa karşı mücadele (Çinlilerin süper güçler, özellikle Sovyetler Birliği ve ABD tarafından izlenen dünya hâkimiyeti politikalarından söz ederken kullandıkları İngilizce söz)

2-Tayvan’ın anavatana iade edilmesi

3-Ekonomik yapılanmanın hızlandırılması

Bunlardan ekonomik yapılanmanın hızlandırılması için birçok siyasi reformlara da gerek duyulmuştur. Fakat Sovyetler Birliği’ndeki gelişmeler Çin yönetimini korkutmuş, 1997 yılına kadar bütün reform hareketleri durdurulmuştur. Çin’in içinde bulunduğu sorunu Deng Siaoping şöyle özetliyordu (Remenade, 1999: 189):

1- İktidarın kötüye kullanılması

2- İktidarın (parti komitelerinde) aşırı yoğunlaşması sonucunda demokratik süreçlerin engellenmesi

3- Patriarkal metotlar

- 4- Görevlilerin konumlarını bütün imtiyazlarıyla birlikte ömür boyu muhafaza etmeleri

Deng Siaoping'in ölümünden sonra, onun yerine geçen Jiang Zemin, Deng'in reformlarının koruyuculuğu görevini üstlendi. 29 Mayıs 1997'de Jiang'ın, Merkez Parti Okulu'nun önde gelen kadrolarının mezuniyet töreninde yaptığı konuşmasının başlığı "Deng Siaoping'in "Çin'e Özgü Sosyalizm"inin Kuruluşu Kuramının Sancaktarlığı ve Davamızın 21. Yüzyıla Taşınması İçin Mevcut Fırsatlardan Yararlanılması" üzerineydi. Çin Komünist Partisi de eylem kılavuzunun Marxizm-Leninizm-Mao Zedong düşüncesi-Deng Siaoping kuramı olduğunu parti tüzüğüne koyarak, Deng'in kuramını, "Bugünkü Çin'in Marxizm'i; Çin'e Özgü Sosyalizm" in kurulmasını sağlayacak bilimsel bir sistem olarak tanımladı. Bu sistemde "üç yarar" temel ölçütleri oluşturuyordu: Sosyalist toplumun üretici güçlerinden yararlanma, sosyalist devletin toplam gücünün artırılması ve yaşam standartlarının yükseltilmesi. Çin Deng tarafından uygulanmaya başlanan bu politikalarla yılda %10'a yakın büyüme hızıyla gelişmeye başlamış ve SSCB'nin tersine yapısını daha da güçlendirerek reformlarda başarı sağlamıştır.

Görüldüğü gibi NEP politikası 1921 yılında sosyalist bir toplum kurmak için aşçıların zorlaması ile kaçınılmaz olarak ortaya çıkmış ve amacı köylüleri sosyalizm davasına kazandırmak olmuştur. Buna mukabil Glasnost ve Perestroyka politikaları 1985 yılında 270 milyonluk gelişmiş bir sosyalist toplumu yukarıların zorlaması ile sosyalizm davasına kazandırmak için uygulanmıştır. 1921'deki feodal yapının ağır bastığı toplumla, 1985'in eğitimli, refah seviyesi yüksek, 15 cumhuriyette oluşmuş toplumunu karşılaştırmak kanımızca doğru sayılmaz. Ayrıca NEP döneminde dış ticaret tamamen devlet tarafından yapılırken, orta ve büyük çaptaki tüm sanayi devletleştirilmiştir. Glasnost ve Perestroyka politikasında ise bunun tam tersi bir tutum izlenmiştir. Fakat "Sovyet Tarih Kronolojisi" açısından NEP'le Glasnost ve Perestroyka politikalarının ortak yönleri vardır. 1921'de Lenin tarafından uygulanan NEP politikasına karşı itirazlar artmış ve 1928'de Stalin NEP'ten vazgeçerek SSCB'yi yanlış bir yola sürüklemiştir. 1985'te Gorbaçov bu yanlış yoldan Lenin'in çizdiği yola geçmiş, fakat NEP'in tersine bu kez Glasnost ve Perestroyka uygulamalarına karşı olanların darbe girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış

ve ülke tekrar totaliter (Stalinist) bir yola sapmaktan son anda kurtulmuştur. Aslında 1921’de başlatılan NEP devam etseydi, bu gün uygulanan Glasnost ve Perestroyka politikaları çok daha başarılı olur ve SSCB değil dağılmak, daha da gelişmiş bir yapıya kavuşurdu.

Çin’de uygulanan politikaların neden Glasnost ve Perestroyka politikalarının akıbetine uğramayıp da daha başarılı olduğunun da çeşitli sebepleri vardır. İlk önce Çin, tarihinin uzun bir döneminde siyasi birlikten mahrum kalsa da kültür ve gelenek birliğine sahip bir ülke olmuştur. SSCB ise 15 cumhuriyetin yanında çeşitli halklardan oluşan bir “mozaik”ti ve dolayısıyla kültür ve gelenek birliğinden söz edilememekteydi. Ayrıca Çin ekonomisine hâkim olan koşullar SSCB’ye veya Avrupa’daki halk demokrasilerine hâkim olan koşullardan o derece farklıydı ki, kolektifçi ekonomi Çin’de ister istemez tamamıyla ülkeye özgü özellikler kazanmıştır. Devrimden sonra sosyalizme geçiş için Çin yönetimi önce Sovyet modeline başvurup daha sonra bu modelin kendi strüktürlerine uymadığını görünce ondan uzaklaşmışlardır. Çin modeli ekonomide özel girişime sınırlı bir özerklik verirken, fakat merkezci bir plan uygulamış ve ekonomik faaliyetleri özendirici olarak kar unsurunu reddetmiş ve onu bir ölçüt olarak kabul etmemiştir. “Çin Sosyalizmi”nin bir diğer özelliği ise onun Avrupa dışında oluşan ilk sosyalizm olmasıdır. Bu oluş strüktürel doğrultuda ve küresel alanda iki özellik yansıtmaktaydı: Özelliklerin ilki, dini düşünce ve davranış strüktürleri bakımından genellikle Asya ve özellikle Çinlilerin felsefi ve endivüdalizmine karşın, Çin’de kolektif anlayış ve çoğunlukla “Asya Tipi Üretim” biçiminin uzantılarına dayanan pre-kapitalist strüktürler egemen bulunmuştur. Ayrıca Çin, Avrupa ve Japonya tarafından yarı sömürge haline getirilmiş bulunduğundan Çin’de sosyalizm sosyal olduğu kadar, milliyetçi bir nitelik de kazanmıştır.

Bu ayrıcalıkların yanında SSCB’den 32 sene sonra devrimi gerçekleştiren ve onunla kavga halinde olan Çin, reformların uygulanmasında da SSCB’nin deneyimlerinden yararlanmıştı. Özellikle Glasnost ve Perestroyka politikalarına benzer uygulamalarla SSCB’nin içine düştüğü olumsuz koşullar, Çin hükümetini kendi reformlarının bir kısmını 1997’ye kadar askıya almaya zorlamıştır. Diğer yandan Çin’de bu reformlar SSCB’deki gibi 80 sene sonra uygulanmamış, 29 sene

sonra, 1978 yılında uygulanmaya başlanmış ve bu uygulamalar için altyapı belli bir ölçüde ülkede mevcut olmuştur. Aslında Çin 1978'den itibaren Marxizm-Leninizm'den kopmuştur. Fakat ekonomisini %20'sini piyasaya açan Çin hükümeti Gorbaçov'un siyasal sistemin demokratikleştirilmesine dair vaatlerinden hiç birinde bulunmamış ve Çin'de Glasnost'a eşdeğer bir açılım görülmemiştir. Aslına bakılırsa Çin liderliği Mao'yu ve Maoizm'i eleştirme konusunda Gorbaçov'un Brejnev ve Stalin'e karşı tutumundan çok daha ihtiyatlı davranmış ve rejim ideolojik dayanağı olarak Marxizm ve Leninizm'e sahte bir bağlılık göstermeyi sürdürmüştür (Yılmaz, 1993: 206). Ekonomiyi yeni bir zemin üzerine oturturken, siyasal reform meselesini savuşturmakla hükümet Perestroyka'nın beraberinde getirdiği otorite boşluğuna düşmekten kaçınmıştır. Kısacası bu gün Çin'i yöneten yeni teknokrat seçkinlerin tutum ve tavırları, onların Marxizm'in ve ideolojik ilkelerin politika üretiminde kılavuz alınmaktan tamamen çıktıklarını ve burjuva tüketim normunun bu ülkede devrimden bu yana ilk kez hâkim konuma yükseldiğini göstermektedir. SSCB'yi kapitalist devletler karşısında yalnız bırakarak "sosyalizm davası"na ihanet eden Çin, bu gün "sosyalizm ağacı"nın meyvelerini toplamakla milliyetçiliğe ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Gorbaçov'un Glasnost ve Perestroyka politikalarının etkisiyle sosyalist sistemlerin birbiri ardına liberalizme geçişi adeta Poulantzas'ın bu sözlerini doğrular nitelik kazanmıştır: Sosyalizm ya demokratik olacaktır, yâda hiç olmayacaktır.

4. Glasnost ve Perestroyka Politikalarının Azerbaycan'daki Etkileri

Çernenko'nun ölümünden sonra 11 Mart 1985'te göreve gelen Gorbaçov, Sovyet ekonomisinin ve toplumunun 1970'li yıllardan bu yana çok ciddi sorun ve açmazlarla karşı karşıya olduğu saptamasından yola çıkmıştır. Gorbaçov ile Sovyet yönetimi ilk kez "sistemin tıkanıdığı", "çağır gerisinde kaldığı" gibi ifadelerle birtakım sorunları net olarak kabul etmiş ve tartışmaya açmıştır. Sonuçta Gorbaçov SSCB KP genel sekreteri olarak katıldığı, Şubat 1986 tarihli SBKP 27. Kongresi'nde Sovyetler Birliği'nde köklü ekonomik ve yapısal reformları öngören "Perestroyka" (Yeniden Yapılanma) ve "Glasnost" (Açıklık) politikalarının kabul edilmesini

sağlayarak, kapsamlı bir reform süreci başlatmıştır. Uygulanmaya başlayan bu politikaları şu şekilde özetleyebiliriz; (Artam, 1993: 5-6).

1. Ekonomide aşırı merkeziyetçiliğin yerine, ülkenin dışa açılması ve serbest piyasa mekanizmasına yönelinmesi.
2. Sadece ekonomiyle sınırlı kalmayarak, bu yeniden yapılanma akımını sosyo-kültürel alanda da, toplumun aktif katkılarıyla hayata geçirmek.
3. Dış ilişkilerde barışçı ve uzlaşmacı bir tutum izlemek, özellikle silahlanma konusunda çok büyük ilerlemeler kaydetmek.
4. Bütün bu uygulamaları “Glasnost” (Açıklık) içinde gerçekleştirmek.

Gorbaçov’un uygulamaya koyduğu politikalarla başlayan yeni süreç yerel elitlere ve milli demokratik fikirler peşinde koşanlara kaynak ve fırsat yaratarak, merkeze karşı etnik veya milli biçimlenmeyi harekete geçiren bir yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bütün SSCB cumhuriyetlerinde ortaya çıkan bu yapı Azerbaycan’da daha şiddetli gelişmiştir. Nitekim uygulanmaya başlayan reformlarla birlikte Azerbaycan siyasi tarihini belirleyen benzerlik ve yenilenen süreçlerden biri olarak aşağıdakiler ön plana çıkmıştır:

1. Darbeler ve merkezi otoritenin güç kaybetmesi.
2. Merkezi otorite tarafından kullanılan Ermenilerin, eski taleplerini tekrar gündeme getirmeleri.
3. Azeri Türklerinin milli faaliyetlerini siyasi alana taşımaları ve bağımsızlık mücadeleleri.

SSCB’de uygulanmaya başlayan yeni reform programlarının Azerbaycan’daki etkileri 1988’in başından itibaren hissedilmeye başlanmıştır. Bunda “Perestroyka ve Glasnost” (Yeniden Yapılanma ve Açıklık-Yenidengurma ve Aşkarlık) politikalarının, Azerbaycan toplumunda alışkanlık haline gelen, merkezi yönetim ve SBKP’nın çeşitli dönemlerde sergilediği “Az.KP ve bürokrasiye karşı

tutarsız değişiklikler”den biri olarak görölmesi etkili olmuştur. Diğer bir neden ölkedeki aydın kadroların, Az.KP’nin sürdürdüğü baskı nedeniyle faaliyetlerini siyaset yerine, daha çok kültürel alana kaydırmış olmaları olmuştur. Resmi olarak ise Az.KP bu reformları kültürel ve siyasal yapılanma yerine, ekonomik yapılanma olarak yorumlamış ve tüm baskısını bürokrasiye karşı kullanmıştır. Bütün bu nedenler 1988’e kadar uygulanan reformların devlet ve toplum yapısında etkili olamamasına sebep olmuştur. Bu tarihe kadar kendi içinde gelişen ve kültürel konular dışında kendini gösterebileceği bir alan arayan Azerbaycan’daki milli gelişim, aydınların öлке sorunları ve KP yönetimlerinin uyguladıkları politikaları açıkça tartışmaya başlamalarıyla siyasal alana taşınmıştır.

4.1. Perestroyka ve Ekonomik Değişmeler

Ruşça bir kelime olan ve sözlük anlamı “yeniden yapılanma” anlamına gelen Perestroyka, Sovyet ekonomisinin ve toplumun içine düştüğü durgunluğun aşılması ve üretici güçlerin yeni gelişme evresinin gerektirdiği yeni üretim ilişkileri aşamasına ulaşması için gerekli reformların tümüne verilen adı kapsamıştır. Gorbaçov tarafından geleneksel Sovyet ekonomik sistemini etkin hale getirmek için çizilen ekonomik reform plan taslağı hükümet tarafından da benimsenmiştir. Hükümetin uygulamaya çalıştığı iktisadi rejim paketleri üç aşamadan oluşmuştur (Uludağ, 1990: 119).

1. 1990’ın sonuna kadar enflasyonist baskıyı kesin bir şekilde azaltmayı amaçlayan bir istikrar programı.
2. 1991’in başından itibaren gözükecek olan mülkiyet hakları, cumhuriyetler ve yerel özerkliklerin etkinliği ile ilgili düzenlemeleri içeren radikal reform paketi.
3. 1991’de veya hemen sonrasında fiyatların ve arzın kontrolüne ciddi bir şekilde son verilmesi.

Görüldüğü gibi ekonomik reformlar, emredici merkezi planlamadan, teşebbüslerin kendi kendine karar verme mekanizmasına dayalı bir sisteme karşı

kayışı amaçlamıştır. Yeni sistem rasyonel kararlar almak için gerçek fiyatlardan hareket etmekle temeli fiyat reformuna dayanan bir sıra tedbirleri öngörmüştür.

SSCB döneminde Azerbaycan ekonomisi Ekonomi Bakanlığı (Halk Tasarrufatı Nazirliği) tarafından merkezi plana göre yönetilmiş, Moskova'nın emir ve direktifleri doğrultusunda hareket edilmiştir. Cumhuriyetlerin ekonomik bağımsızlık prensiplerine uyulmaması sosyal adaletsizliklere yol açmış, Azerbaycan da diğer cumhuriyetler gibi, SSCB'nin ekonomik kalkınma problemine zorunlu olarak katılmıştır. Cumhuriyetin sanayi üretiminin %7'si kendi tasarrufuna bırakılırken, kalan %93'lük kısım ise diğer birlik üyesi cumhuriyetlerin tasarrufuna bırakılmıştır (Uludağ, 1990: 248). Azerbaycan'da milli gelirin yalnız %23'ü cumhuriyetin kendi kullanımına bırakılmış, ülkede üretilen malların %80'i hammadde ve yarı mamul mal şeklinde olmuştur. Azerbaycan'dan yılda 38 milyar dolar gelir elde eden Sovyetler Birliği bu ülkeye sadece yılda 1,5 milyar dolar harcama yapmıştır. Bağımsızlığını kazandığı döneme kadar Sovyetler Birliğine 1 milyar 300 milyon ton petrol veren Azerbaycan, sadece, 1970-1988 yılları arasında 39 milyar dolarlık mal ve diğer araç gereci birliğin kullanımına sunmuştur. Bu zenginlik içinde hâlâ hammaddesini işleyemeden çok ucuza veren ve onları tekrar işlenmiş olarak çok pahalıya geri alan ve üstelik kendi milli gelirinden kendisine çok az bırakılmış bir payla ithalatını finanse etmek zorunda kalan Azerbaycan, sömürge ekonomisinin xx. yüzyılın sonlarına kadar yaşayan en tipik bir örneğini oluşturmuştur.

Bu şartlar altında Perestroyka politikasının Azerbaycan'da uygulanması ekonomik bağımsızlığın kazanılması için bir araç olarak görülmüştür. Nitekim Haziran 1991'de Ayaz Muttalibov başkanlığındaki Azerbaycan Sovyet Hükümeti tarafından "Ekonomik Bağımsızlık Temeli" hakkında kanun kabul edilmiştir. Bu kanunda müttefik bir devlet olarak Azerbaycan'daki milli servetin, onun reel bir şekli olarak kendi mülkiyetine bırakılması, ekonomik bağımsızlığın başlıca şartı olarak kabul edilmiştir. Ayrıca hükümet bütçe açığını azaltmak için Moskova'dan bağımsız olarak gelirleri arttırmaya ve harcamaları azaltmaya yönelik çeşitli önlemler almıştır. Sanayi potansiyelinin geliştirilmesi amacıyla yatırım imkânları araştırılarak

Amerikan ve Avrupa firmalarıyla petrol modernizasyonu anlaşmaları da imzalanmıştır.

Diğer bir önemli gelişme Azerbaycan Petrol Sanayinin bağımsızlığını kazanarak, Moskova'dan kopması olmuştur. Bu bağımsızlık Perestroyka politikasının Azerbaycan'da uygulanmaya başladığı 1988 başlarında gerçekleşmiş ve tamamen Azerbaycan'a bağlı olarak faaliyet gösteren Azerbaycan SSC Devlet Yanacak (Yakıt) komitesi kurulmuştur. 1990 başlarında ise "Azerneft" devlet petrol şirketi SSCB Petrol ve Gaz Bakanlığı'nın terkiibinden çıkartılmış ve yabancı ortaklıklar kurulması hakkında kararname yayınlanmıştır.

Tarım alanında da Perestroyka politikasıyla önemli değişiklikler yaşanmıştır. Tarımda "Kolhoz" ve "Sovhoz" tipli örgütlenmelerle yapılan üretim, yeni reformlarla birlikte, toprağın kiralanmasıyla oluşan kooperatif çiftlikleri de bünyesine katmıştır. Ayrıca verimsiz olan kolhoz ve sovhozlar ya tamamen tasfiye edilmiş ya da daha küçük parçalara bölünerek yenileri kurulmuştur. Yeni uygulamalarla birlikte tarımsal üretimde olumlu gelişmeler sağlanmış, verimlilik artmış, halkın sosyo-ekonomik düzeyinde önemli iyileşmeler sağlanmıştır. Sosyo-ekonomik alanda yapılan diğer değişikliklerle ülkede gelişmiş bir sosyal güvenlik ağı kurulmak istenmiştir.

Kurulan yeni sistem ile yaşlılar, sakatlar, çok çocuklu aileler ve işsizlerin korunması hedeflenmiştir. Sistem, devlet emekli aylığı fonu, sosyal sigorta fonu ve istihdam ve sosyal hizmetler bakanlığı fonu olmak üzere üç değişik bütçe dışı fondan oluşmuştur. Fakat bu sistem etkili bir şekilde çalışmamış, devletin halka sağladığı parasal yardım sembolik anlam taşımış, ayrıca ödemeler zamanında yapılmadığından, 2-3 ay sonra alınan bu paralar enflasyondan etkilenecek değerini kaybetmiştir.

Sonuç olarak Perestroyka politikalarıyla Azerbaycan'da uygulanan sosyo-ekonomik reformlar ileride bağımsızlığını ilan edecek olan cumhuriyet için bir önayak olmuş ve bağımsızlık dönemi uygulamalarına kolaylık sağlamıştır.

4.2. Glasnost ve Sosyal Hayattaki Değişmeler

Rusça'da "önceden gizli olan şeyi açığa çıkarmak" anlamına gelen "Glasnost" politikasında amaç "Perestroyka" ile yapılan yeniden idari ve ekonomik yapılanma işlemini herkesin önünde açıkça yapmak olmuştur. Perestroyka uygulanan reformların ekonomik yönünü oluştururken Glasnost bu reformların politik yönünü oluşturmuştur (Artam, 1993: 6).

Gorbaçov kendisi Glasnost'u tarif ederken şöyle demektedir (Gorbaçov, 1987: 147): "Glasnost ve demokrasi, bana ve bizim ortak görüşümüze göre delice bir özgürlük değildir. Glasnost, sosyalizmi, insanlarımızın manevi değerlerini, ahlakını ve toplumdaki ahlak atmosferini güçlendirmekle yükümlüdür. Glasnost aynı zamanda da eksikliklerin eleştirisidir. Ama sosyalizmin ve sosyalist değerlerimizin kökünün kazınması değildir". Buradan da anlaşılacağı gibi Gorbaçov'un amacı Perestroyka politikasıyla komünist rejimin işlerliğini arttırabilmek, Glasnost politikasıyla ise bu sistemin iyi çalıştığını herkese gösterebilmektir.

Glasnost politikasının uygulanmasından kısa bir süre sonra halk üzerindeki şok etkisini atmış ve bu çerçevede yeniden yapılanma gayretine daha bilinçli katılmıştır. Çalışan insanlar işlerinde daha yoğun bilinçli ve tutarlı politikaları daha içten ve gayretli desteklemiştir. Bu bağlamda işçiler ve toplumun diğer üretken birimleri, gelecek için özel amaçların saptandığı ve bunlara ulaşma araçlarının belirlendiği planlama süreçlerini ve ayrıca alım-satım ile ilgili tüm fiyat belirlemelerini mali ölçütler yardımıyla belirlemede daha etkin bir konuma getirilmişlerdir (Özker, 1999: 93-94).

Sovyetler Birliği'ndeki genel gelişmelerden farklı olarak Azerbaycan bu dönemde kendi içinde ve kendine özgü bir Karabağ sorunu ile karşılaşmıştır. Bu yerel sorun dikkatleri üzerine toplamış ve Azerbaycan'da rejim aleyhine doğması muhtemel harekâtı hızlandırmış, ona milli nitelik kazandırmıştır. Ruslara ve Ermenilere duyulan tarihi nefret ile biçimlenmiş ve teorik olarak tepkisel bir nitelik taşıyan Azerbaycan'daki siyasi ve kültürel faaliyetler, bu gelişmelerle daha da hızlanmıştır. Azerbaycan'da içten-içe gelişen bu milli yön, Karabağ'da başlayan olaylar ve Rusların Ermeni milliyetçiliğini kullanmaya başlamaları üzerine, sadece

Bakü’de toplanmış sınırlı bir aydın kesimin değil, halkın da ülkenin diğer genel sorunları hakkında harekete geçmesi bakımından “katalizör” görevi görmüştür. “Karabağ Sorunu”, Azerbaycan’daki milli hareketin toplumun geneline yayılmasında önemli rol oynasa da, Ermenistan’ın (Ermenilerin) Azeri milliyetçiliği için bir halk tabanı sağladığı asla söylenemez (Roy, 2005: 146). Bu dönemde çok yoğun bir şekilde kendini gösteren bu Ermeni aleyhtarlığı, aslında Ruslara duyulan nefretin dışa vurulmasının dolaylı yolu olmuştur.

“Karabağ Sorunu” ile birlikte toplumda öteden beri içten içe yaşatılan rahatsızlıklar, daha açık bir şekilde ortaya konmaya başlanmıştır. Halk arasında, gerek merkezi gerekse yerel, KP ve hükümet kadrolarının devam eden sorunları kendi amaçları doğrultusunda kullandıkları inancı güçlenmiştir. Başlangıçta siyasi olmayan bu hareketler, zamanla siyasi bir karakter kazanmıştır. Geçmişte olduğu gibi (Çar Rusya’sı devrinde) bu dönemde de Azerbaycan milliyetçiliğinin gelişimi Ermenilerin saldırganlıklarına paralel olarak biçimlenmiştir. Bu sorun aynı zamanda “Lenin Meydanı”ndaki (daha sonra özgürlük meydanı olarak değiştirilecektir) toplantılar ve başlattıkları genel grevler gibi protesto gösterileriyle kendilerine olan güvenleri artan Azerbaycan aydınları arasında teşkilatlanma konusunu da gündeme getirmiştir. Daha sonra bu konu Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) adı altında yapılan teşkilatlanmayla son bulmuştur.

4.2.1. Milliyetçilik ve Azeri Milli Kimliği

Bu dönemde Azeri milliyetçiliği ve milli kimliğini şartlandıran çok önemli etkenler ortaya çıkmıştır. Bildiğimiz gibi SSCB’deki Azeriler, kendi din kardeşlerinden milletlerarası sınırlar ve güçlü Hıristiyan topluluklarla ayırt edilmiş Müslüman bir azınlıktı. Bu nedenle milli şuurları ve milliyetçi duyguları yerli ve dış faktörlerce SSCB’nin diğer Müslüman gruplarındakinden daha fazla şartlandırılmıştır. Quelguejay’e göre bu yerli (iç) faktörleri 4 grupta toplayabiliriz (1986: 20-21).

1. Azerbaycan’da bulunan geniş, dinamik ve gelişmiş bir Ermeni kolonisinin varlığı.

2. Azeri toplumunun daima demografik bir canlılık içinde olması.
3. Azerbaycan'daki Rus hükümlerinin karakteri.
4. Şii geleneği Takiya'nın yarattığı etki.

Azeri milli kimliği ise 1917 öncesinde de var olan ve bugün de varlığını koruyan birçok unsurun karışmasından oluşmuştur. Bu unsurları aşağıdaki gibi özetleyebiliriz (Quelquejay, 1986: 22).

1. Dini ve saf Şii Kimliği,
2. Sınırlı, Tarihi, saf Azeri Kimliği,
3. "Oğuz Türkçülüğü" Kimliği
4. Pan-Türkçü Kimliği
5. Pan-İslam Kimliği
6. Kafkas-Kimliği

Azeri milliyetçiliği ve milli kimliğini etkileyen dış faktörlerin başında Türkiye gelmiştir. Fakat Azeri elitinin dini duygularının zayıflaması sonucu Türkiye'ye duyulan ilgi çoğunlukla platonik nitelik taşımıştır. Ne Türk solu, ne de dindar muhafazakâr Türk sağ, Azeri elitini etkilememiş ve Azerilerin ilgisini Atatürk'ün 1930'lar Türkiye'si çekmiştir. Şimdiki Türkiye Cumhuriyeti Azerilerin gözünde, gerçek bir etkisi bulunmayan ve siyasi hareket tarzıyla ilgili bir model sunamayan "uzaktaki anayurt" veya "büyük kız kardeş" olmaktan öteye gidememiştir. İkinci bir etki İran etkisi ise geniş ölçüde güneyli Azerilerle dayanışma ve akrabalık hissini belirleyen saf bir "Azeri" kimliğinin varlığından kaynaklanmıştır. Fakat Sovyet Azerilerinin Güney Azerbaycan'a duydukları ilgi, gerçek olmaktan daha çok, "laf olsun" cinsinden olmuştur.

4.2.2. Siyasi Teşkilatlanma ve Azerbaycan Halk Cephesi'nin Ortaya Çıkması

Daha sonra “Özgürlük Meydanı” (Azatlık Meydanı) ismi verilecek olan Lenin Meydanı'ndaki protesto gösterileri devam ederken ülkenin ilk gayri resmi grupları da yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlıyordu. İlk olarak 1. Varlık, 2. Yurt Birliği, 3. Genç Bilimciler Kulübü, 4. Çenlibel olmak üzere dört grup Azerbaycan Türklerinin milli çıkarlarını korumak amacıyla kurulan sivil toplum örgütü olarak ortaya çıkmışlardır.

Bu örgütler kendi tüzük ve programlarında siyaset dışı olduklarını vurgulasalar da milletin siyasi çıkarlarının korunmasına çalışmış ve kendi çevrelerine sosyal taban toplayabilmişlerdir. Sözü geçen örgütler, söz konusu dönemde demokratik değerler uğrunda mücadele eden ilk kurumlardı ve bunların gittikçe siyasi düzeye girmesi kendi üstünlüğünü korumaya çalışan Komünist Parti'nin gücünü tamamen zayıflatmıştır. Bu teşkilatlar dışında ülkenin birçok yerinde “Halk Cephesi” oluşturulması bu dönem için çok önemli bir mesele olarak ortaya çıkmıştır (Elçibey, 1992: 10). Bu tür bir örgüt ise, 16 Haziran 1989'da kurulan Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) olmuştur. Sosyal bir kuruluş olarak AHC, sıralarında çeşitli düşünce akımlarını ve onların taşıyıcıları olan siyasi teşkilatları birleştirmiştir. Bu dönem, ülkede daha ideolojik çizgiler ve siyasal amaçlara göre grupların oluşmadığı, siyasal çizgilerin ise tamamen milli-bağımsızlık ülküsüne dayandığı bir dönem olmuştur. Bu nedenle de, siyasal faaliyetler genellikle imparatorluk karşıtı ve Sovyet karşıtı bir nitelik taşımıştır.

AHC, kendi sıralarında sınıfsal kökenlerine bakmadan toplumun en geniş kesimlerini birleştirmiştir. Bu nedenle AHC'nin üyeleri arasında hem komünistler, hem sosyal demokratlar, hem de radikal milliyetçilere rastlanmaktaydı. Fakat harekâtın hem hareketlendirici kısmını, hem de temel ideolojik yönünü milliyetçiler ve milliyetçilik oluşturmuştur. Bu yönüyle amacı “ortak düşman karşısında (Rus ve Ermeniler) birlikte hareket etme” olan AHC, bu amacın gerçekleşmesiyle çözümlene sürecine girmiş, hatta AHC'den ayrılan birçok farklı grup ve kişiler daha sonra cepheye karşı muhalefet ve mücadele içine girmişlerdir.

Daha önce 13 Mart 1989'da Azerbaycan Yüksek Sovyet'ine yapılan tanınma başvurusu reddedilen AHC; artan baskılar sonucunda 5 Ekim 1989'da Yüksek Sovyet tarafından da tanınmıştır. AHC'nin resmi olarak tanınmasıyla birlikte milliyetçi gruplar arasında daha da artan gerilim ve rahatsızlıklar, Ocak'ta olağanüstü kongre yapmaya hazırlanan Halk Cephesi'ne bölünme olarak yansımıştır. Cephe içinde liberaller ve radikaller olarak kendini gösteren bu bölünme, radikallerin Halk Cephesi'nin daha sert yöntemlere başvurmasını istemeleriyle başlamıştır. "Cephe" içinde etkileri daha da artan radikaller, bu tarihten itibaren cephe yönetimini ele geçirmek için mücadeleye başlamışlardır. 6-7 Ocak 1990 tarihinde yapılan kongreden radikaller daha da güçlenerek çıkmış ve "Cephe" yönetiminde önemli mevkilere getirilmişlerdir. Radikallerin bu başarısı, "Cephe"ye yönelik karalama kampanyası başlatan provokatörlerin "Cephe"nin adını kendi eylemlerinde kullanmasına ve dolayısıyla "Cephe"nin yıpratılmasına neden olmuştur.

4.2.3. Siyasi Söylemin Değişmesi ve Demokrasi Kavramı

AHC içinde kendini gösteren liberal-radikal çekişmesi, aslında tüm toplumda ortaya çıkan değişiklikleri göstermesi bakımından önemli bir gerçeği de yansıtmaktaydı. Nitekim 70 sene totaliter bir ideolojinin baskısıyla topluma empoze edilen siyasi kavramlar, bu tarihten itibaren farklı söylemlerle ikame edilmeye başlanmıştır. Bu söylemler daha önce I. Bağımsızlık Dönemi ile paralellik göstermiştir. Birinci Bağımsızlık döneminde de Azerbaycan'ın en önemli partisi olan "Müsavat" Rusya dâhilinde bir özerklik fikrini savunurken daha sonra "Bağımsız Azerbaycan" sloganıyla ülkenin tamamen Rusya'dan ayrılması düşüncesini topluma aşılıyarak bu amacını gerçekleştirmiştir. 1990'larda ortaya çıkan II. Bağımsızlıkta da AHC aynen "Müsavat" örneğinde olduğu gibi kendi programında Azerbaycan'ın SSCB'den ayrılmasını uygun görmediğini belirtmiş, bu görüş kısa bir süre sonra "SSCB'den tamamen ayrılma" düşüncesiyle yer değiştirmiştir. AHC'nin 1990'da değiştirilen yeni programında ise bu görüşün yanında, demokrasi ve insan hakları, insanın mutluluğu, özgür düşünce ve çok partili sisteme geçiş gibi konular da yer almıştır.

Özellikle AHC içinde liberal ve radikal karşı durmasıyla gerilen ortamda radikallerin güçlenmesi üzerine Elçibey, “bağımsızlığın demokratik yollarla kazanılması gerektiği ve asla diktatörlükle bu amacın gerçekleştirilmesine çalışılmamasını” savunmuştur (Elçibey, 1992: 236). Elçibey’in bu görüşleri ilk başlarda halk tarafından benimsense de özellikle Ermeniler karşısında savaşın kaybedilmesiyle ortaya çıkan psikolojik eziklik; Sovyet yönetiminin ülkeye yerleştirdiği totaliter sisteme özgü zora dayalı düşünce yapısı, demokrasi savunucusu Elçibey’in 1993’te Nahçevana’ya kaçması ve en önemlisi ise ekonomik krizle birlikte halkın refah seviyesinin önemli derecede düşmesi ortaya atılan yeni siyasi söylemlerin halk tarafından desteklenmesini olumsuz yönde etkilemiştir.

Sosyalist ideoloji doğrultusunda milletin düşünce yapısına yerleşmiş “Halklar Dostluğu”, “Sosyalist Demokrasi”, “Komünist Ekonomi” gibi terimler bu dönemde anlamlarını tamamen kaybetmiş, “Bağımsızlık”, “Milliyetçilik”, “Liberal Ekonomi ve Demokrasi” kavramları siyasi söylemin ana taşıyıcıları olmuştur.

Ortaya atılan diğer bir düşünce ise Azerilerin “siyasi millet” olarak ortaya çıkmalarının bu olaylarla daha da hızlanacağı yönünde olmuştur. Fakat bunun tam tersi bir gelişme yaşanmış ve “etnik millet”e doğru bir yeri çekilme psikolojisi toplumda oluşmaya başlamıştır. Siyasi bolluk ve demokrasi zenginliği, Platon’un da belirttiği gibi, insanların beyinlerini dumanlandırmış, demokrasi bolluğundan “sarhoş” durumuna düşen halk tamamen etkisiz kalmıştır (Tağıyev, 2004: 74). Bunun sebebi ise Azeri milliyetçiliğinin, romantik milliyetçilik aşamasından, gerçek milliyetçilik aşamasına geçememesinden kaynaklanmıştır.

Nitekim “Cephe” içinde bölünmeler, İtibar Memmedov’un öncülük ettiği genç ve radikal grubun “önce bağımsızlığın kazanılması, daha sonra da demokrasinin yerleştirilmesi”, Elçibey öncülüğündeki liberallerin ise “her iki mücadelenin aynı anda yürütülmesi” görüşlerini savunmalarından dolayı ortaya çıkmıştır. Hatta radikallerin temsilcisi olan Nimet Penahov’un liberalleri “komünist yanlısı, işbirlikçi, KGB ajanı” olarak suçlaması siyasi söylemin hızlı bir şekilde nasıl değiştiğini göstermesi açısından önemli bir örnek oluşturmaktadır.

4.2.4. Komünist Parti İktidarına Karşı Ayaklanmalar ve Milli Şura'nın Kurulması

İçteki derin fikir ayrılıklarıyla önemli ölçüde zayıflayan AHC, 20 Ocak 1990 tarihinde Sovyet Ordusu'nun Bakü'ye müdahalesiyle birlikte daha da güçsüz bir konuma düşmüştü. Nitekim Ocak 1990 tarihi itibariyle kayıtlı üye sayısı 200 bin olan AHC, Mayıs 1991'de sadece 70 bin üyesi bulunan sıradan bir teşkilat haline gelmişti. Bunun sebebi "20 Ocak Olayları"yla birlikte 250 yöneticisinin tutuklanması ve Muttalibov yönetiminin olaylardan AHC'nin sorumlu olduğu yönündeki olumsuz propagandası olmuştur.

Azerbaycan siyasi hayatına "Gara Yanvar-Kara Ocak" adıyla geçen olaylar, 2 Ocak 1990'da Hankendi'nde Ermenilerin, Azerileri taşıyan bir otobüse saldırılarıyla başlamış ve 20 Ocak 1990'da Sovyet Ordusu'nun Bakü'yü ikinci kez işgali ile sonuçlanmıştır. Askerlerin sivil halka açtığı ateş sonucunda, ilk anda yaklaşık 100 kişi ölmüş, binden çok insan ise ağır yaralanmıştır. Bu tarihe kadar "SSCB içinde özerklik" şeklinde belirlenen milliyetçi gelişmenin stratejisi, bu tarihten itibaren, 1918 döneminde olduğu gibi "Sovyet Rusya ve Ruslardan tamamen bağımsız olma" şeklinde değişmiştir.

Ülke içinde AHC'nin güç kaybetmesi Az.KP'nin daha da aktif bir tutum sergilemesini de beraberinde getirmiş ve artan Ermeni saldırılarının da etkisiyle ülkede cumhurbaşkanlığı seçimine gidilmesi gündeme getirilmiştir. Az.KP'nin AHC ile anlaşması sonucunda cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmış ve Ayaz Muttalibov 18 Mayıs 1990'da cumhurbaşkanı seçilmiştir. Muttalibov'un cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte Azerbaycan Yüksek Sovyet'i "Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Hakkında Kanun"u onaylayarak kabul etmiştir. Daha çok ekonomik bağımsızlığı öngören bu karar dışında, Yüksek Sovyet, ülkedeki Sovyet askerlerinin hemen ülkeden çıkarılmasını da istemiştir. Haziran 1990'da ise Yüksek Sovyet seçim kanununu kabul etmiş ve ülkede ilk kez Eylül'de serbest ve çok partili seçimlerin yapılacağını açıklamıştır.

Eylül'de yapılacak seçimlerde muhalefet güçleri arasında, koordinasyonu arttırmak amacıyla AHC öncülüğünde "Demokratik Azerbaycan Seçim Bloğu"

(Demblok) kurulmuştur. Demblok içinde yaklaşık 34 parti ve teşkilat seçime katılmıştır (Aslan, 1992: 91-92). Seçime katılan muhalifler arasındaki bu bölünme Az.KP karşısında siyasi bakımdan güçlü bir muhalefetin meydana gelmesini engellemiş ve Azerbaycan toplumunun zaten sınırlı olan siyasi katılımı tam anlamıyla milli amaçlar doğrultusunda kullanılamamıştır (Elçibey, 1992: 249).

Muhalefetteki bu bölünmeye ülkede olağanüstü hal uygulaması ve Ermeni saldırılarının artması Demblok'un bir dizi teklifler sunmasına neden olmuştur. 10 Temmuz 1990 tarihli bildiriye yer alan teklifler aşağıdakilerden ibaretti;

1. Azerbaycan'ın tam bağımsızlığını ilan eden kanunun çıkarılması.
2. BMT tarafından belirlenen ve dünyanın tüm gelişmiş ülkelerinde uygulanan ve savunulan insan haklarının yerleştirilmesi.
3. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün ve halkın güvenliğinin sağlanması için halka kendini savunma imkânlarının tanınması.
4. Ekonomik ve siyasi hayatta gerçek çoğulculuğun sağlanması.
5. Azerbaycan'da barış ve milli dayanışmanın oluşturulması.

Bu önerilerin hiçbiri kabul edilmemiş, hatta iktidarın AHC'ye olan baskısı, bütün şiddeti ile devam etmiştir. AHC'den olan iki aday ve AHC teşkilat sorumlusu Abdullayev katledilmiş, çok sayıda AHC üyesi ise tutuklanmıştır. Muhalefetin televizyon aracılığı ile propaganda yapmasına izin verilmediği gibi, AHC ve Demblok'un diğer liderleri de halk düşmanı olarak ilan edilmişlerdir.

Bu koşullar altında yapılan seçimlere Demblok 231 adayla katılmış, fakat 360 sandalyeden yalnızca 10 sandalye kazanabilmişti (Aslan, 1992: 92-93). Bu sonuçların alınması nedeniyle Demblok'un yeni seçilen yüksek Sovyet'i tanımaması yönünde bir karar almasına milletvekili seçilen diğer üyeler itiraz etmiştir. Bu aynı zamanda AHC içindeki bölünmeleri daha da hızlandırmış, bu kez "Cephe" içinde bulunan sosyal-demokratlar (Zerdüş Alizade ve Leyla Yunusova) "Cephe"den ayrılarak Azerbaycan Sosyal-Demokrat Partisini kurmuşlardır.

Çalışmalarına 5 Şubat 1991’de başlayan Yüksek Sovyet’te 310 kişilik komünist grup, 30 kişilik AHC üyesi milletvekilinin çalışmalarını büyük oranda engellemişlerdir. Bu durumda Yüksek Sovyet’te etkisiz kalan AHC, faaliyetlerini kamuoyu oluşturulması alanında yoğunlaştırmıştır. Bu arada Ağustos 1991’de SSCB’nin fiilen sona ermesiyle birlikte Azerbaycan Yüksek Sovyet’i, 30 Ağustos 1991’de, diğer SSCB Cumhuriyetleri gibi bağımsızlık kararı almıştır. Bu kararlar birlikte Mutallibov da otomatikman bağımsız Azerbaycan’ın ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Diğer önemli bir gelişme ise Rusya’da Yeltsin’in emriyle tüm RKP bürolarının kapatılması olmuştur. Bu gelişmeyle birlikte AHC de ülkedeki bütün Az.KP bürolarının kapatılması için yoğun propaganda çalışmaları başlatmış ve sonuçta 21 Eylül 1991’de Az.KP kapatılmıştır.

Az.KP’nin kapatılması Yüksek Sovyet’te 310 milletvekili bulunan komünist milletvekillerinin de pasif duruma düşmelerine neden olmuştur. Yüksek Sovyet’in çalışmaz hale gelmesi üzerine AHC’nin teklifiyle, iktidar ve muhalefetin eşit sayıda temsil edileceği 50 üyeli bir yasama organının kurulması kararlaştırılmıştır. AHC’nin baskısı sonucu Yüksek Sovyet 7 Ekim 1991’de Yüksek Sovyet’e kongre statüsü vererek 25 iktidar ve 25 de muhalefet milletvekilinden meydana gelen mini bir Parlamento’nun kurulmasını kabul etmiştir (Elçibey, 1992: 263).

Daha sonra “Milli Şura” olarak adlandırılan 50 kişilik bu parlamento resmen 26 Kasım 1991’de kurulmuştur. Milli Şura ilk iş olarak 29 Aralık 1991’de “Azerbaycan’ın devlet olarak bağımsızlığı” yönünde halk oylaması yapılmasını kararlaştırmış ve 8 Aralık 1991’de kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu’na (BDT) Azerbaycan’ın katılmayacağını ilan etmiştir. 29 Aralık’ta yapılan halkoylaması sonucunda “Azerbaycan’ın bağımsızlığı” halkın %95’inin oylarıyla kabul edilmiş ve böylece Azerbaycan’da komünist rejim fiilen sona ermiştir. Böylece AHC’nin 3 yıldır sürdürdüğü yoğun faaliyetler sonucu, Azerbaycan 1920’de kaybettiği bağımsızlığına, henüz siyasi olmasa bile, fiilen ve resmen tekrar ulaşmıştır.

5. SSCB Merkez Hükümetinin Azerbaycan'daki Gelişmelere Tepkisi

Gorbaçov'un Glasnost ve Perestroyka politikalarının ortaya çıkardığı önemli sorunlardan biri de birlik cumhuriyetlerinde şiddetle yükselen milliyetçilik akımıydı. Özellikle yolsuzluklarla mücadele bağlamında Perestroyka ve Glasnost politikaları, diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da "Ruslaştırma ve boyun eğdirme"nin bir aracı olarak görülmüştür. Nitekim Glasnost politikasına engel olarak görülen Müslüman cumhuriyetlerdeki siyasal kültür, (Stalin döneminde de sosyalizmin kurulması karşısında engel olarak algılanmıştır) bu cumhuriyetlerdeki ilgili kişiler tarafından kendi kimliklerinin bir savunusu olarak görülüyordu (Roy, 2005: 181). Artık Andropov ve Gorbaçov birer Rus milliyetçisi olarak Brejnev tarafından açıkça tanımlanan Sovyet ideale ihanet eden kimseler olarak algılanmaya başlanmıştır.

Azerbaycan 'da tüm bu gelişmelerin yanında patlak veren "Karabağ Sorunu" durumu daha da bir radikal çizgiye doğru sürüklemekteydi. İlk tepkiler Kasım 1988 'de kitle yürüyüşleri ve grevler halinde kendini gösterirken, iki hafta süreyle devam eden gösteriler durumu daha da ciddi boyutlara taşımıştır. İlk kitlesel gösteriler 17 Kasım 1988 'de "Azatlık" meydanında başladı ve durmadan devam etti. Bunun sonucunda SSCB merkez hükümeti 23 Kasım'da Bakü 'ye ordu güçleriyle müdahale ederek, şehirde sokağa çıkma yasağı ilan ettiğini açıklamıştır. Fakat gösteriler devam etmiş ve meydanlarda "Bağımsız Azerbaycan" sloganları gibi siyasi talepler yankılanmaya başlamıştır. 5 Aralık 1988'de Sovyet ordusu göstericilere müdahale ederek dağıtmış ve gösterileri yöneten kişileri ise tutuklamıştır (Elçibey, 1992: 14). Bu müdahale halk kitlelerinin itirazını daha da arttırmış, milli uyanış hareketinin daha örgütlü bir şekilde yürütülmesi için zemin hazırlamıştır.

1989 yılı temmuz ayından itibaren gösteriler daha da şiddetlenmiş, Eylül'den itibaren ise ülkeyi kitlesel grevler ve iş bırakma eylemleri sarmıştır. Daha sonra göstericiler taleplerinin yerine getirilmediği takdirde süresiz greve gideceklerini açıklamışlardır. Sovyet yönetimi göstericilerin birçok talebini kabul etmekle birlikte artan bu olaylar karşısında tutumunu daha da sertleştirmiştir. Sonunda 20 Ocak 1990 'da gece yarısı ordu birlikleri Bakü'ye girerek göstericilere silahlı müdahalede

bulunmuş, neticede 131 kişi ölürken 744 kişi ise ağır yaralanmıştır. Olaylardan yerel yönetimin sorumlu tutulması nedeniyle Azerbaycan KP Yüksek Sovyet başkanı halka seslenerek Bakü'ye Rus ordularının Yüksek Sovyet'in sızısı olmadan girdiğini açıklamıştır.

Bu açıklama aynı zamanda Azerbaycan'ın SSCB'den ayrılmasının artık kaçınılmaz bir durum olduğu görüşünün halk kitleleri tarafından benimsenmesini de beraberinde getirmiştir. Bu aynı zamanda ülkedeki yerel yönetimin halka birlikte merkez hükümete karşı tepkisini de içinde taşımıştır. Sonuçta bu tarihten itibaren "SSCB içinde bağımsız Azerbaycan" görüşü yerini, "SSCB'den bağımsız Azerbaycan" görüşüne bırakmıştır.

6. SSCB'nin Dağılması ve Azerbaycan'ın İkinci Bağımsızlığı

11 Mart 1985 tarihinde SSCB Komünist Partisi'nin başına getirilen Gorbaçov, Sovyetler Birliğinde siyasal ve ekonomik hayatta sürdürülmekte olan katı merkeziyetçi sistemin iflas ettiği farkına varıp, onun yerine Perestroyka ve Glasnost politikalarını uygulamaya koymuştur. Fakat uygulanan bu politikalar sistemin çöküşünü durdurmak yerine daha da hızlandırmıştır. Ekonomik, siyasi ve kültürel meselelere gerekli çözümlerin bulunmayışı Sovyetleri büyük bir kaosa sürüklemiştir.

Sovyetler Birliği'nde ekonomik çözüme, meselenin kendi doğasına uygun olarak üretim biçimi ve yapısıyla ilgili yaptırımların değişmesi, merkeziyetçi yapının kendisine özgü karar prosedürlerinin dışına çıkılması tartışması ile başlamıştır (Özker, 1999: 20). Ülkedeki ekonomik çözüme, şüphesiz sadece ekonomik faktörlerin zorunlu nedenler ile değişmesinden kaynaklanmamış, Sovyet toplumundaki iç dinamiklerin arayışı ile ilgili yeni beklentiler, yeni yapının şekillenmesi için hep belirleyici ve aktif unsurlar olarak karşımıza çıkmışlardır.

Gorbaçov, devlet bürokratlarının ve Komünist Parti'nin reformlara karşı artan direnci karşısında amacına ulaşmaya zorlanınca başkanlık sistemine geçmeyi önermiş ve Mart 1990'da yapılan Anayasa değişikliği ile başkanlık sistemine geçiş sağlanmıştır. 5 Şubat 1991'de ise KP Merkez Komitesi gizli toplantısında

Gorbaçov'un teklifiyle, yeni bir anayasa değişikliği yapılmış ve bu değişiklikle 73 yıllık KP iktidar tekeli de ortadan kalkmıştır. Bu durum Komünist Parti yöneticilerini rahatsız etmiş ve Gorbaçov'a karşı Kızıl Ordu-KGB- Komünist Parti ittifakı şeklinde bir darbe girişimi yapılmıştır. Fakat Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin liderliğindeki halk kitleleri ve ordu darbeye karşı çıkmış ve darbe bastırılmıştır. Darbeden sonra ise KP Yeltsin tarafından yasadışı ilan edilmiş ve kapatılmıştır. Bu gelişmeler karşısında bütün SSCB Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

8 Aralık 1991'de Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya devlet başkanlarının Minsk'te "1922 tarihli SSCB'nin kuruluş anlaşmasının yürürlükten kalktığını ve SSCB'nin hukuken sona erdiğini" açıklamaları ise fiilen ortadan kalkan SSCB'yi resmen sona erdirmiştir. Diğer taraftan bu 3 cumhuriyet tarafından bağımsız devletler topluluğu (BDT) adlı yeni bir sistemin kurulduğu ve buna eski SSCB Cumhuriyetlerinden isteyenlerin de katılabileceğini öngören bir anlaşma imzalamışlar. 21 Aralık 1991'de imzalanan Alma-Atı anlaşmasıyla BDT'nin üye sayısı da 11'e yükselmiş ve SSCB'nin tarihi mirası olan topraklar çok az bir kısım hariç, bu kez BDT adı ile kurulan yeni sistem altında toplanmıştır.

SSCB'deki bu gelişmeler doğal olarak Azerbaycan'da da birçok değişimin yaşanmasına neden olmuş ve ülkenin tam bağımsızlığının ilanı ile sonuçlanmıştır. Nitekim SSCB'nin fiilen dağıldığı Ağustos 1991 darbesinden sonra Azerbaycan parlamentosu 30 Ağustos 1991'de, diğer SSCB Cumhuriyetleri gibi "bağımsızlık" kararı almıştır. Daha sonra Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) 21 Ağustos 1991'den itibaren ülke genelinde KP'nin kapatılması için yoğun bir kampanya başlatmış ve sonuçta 21 Eylül 1991'de Az.KP kapatılmıştır (Elçibey, 1992: 261).

Az.KP'nin kapatılması parlamentoda çoğunluğu ellerinde bulunduran komünistler üzerinde büyük bir baskı oluşturmuş, bu durum ise doğal olarak parlamentoyu tamamen etkisiz hale getirmiştir. Parlamentonun bu krizi, iktidar ve muhalefetin eşit sayıda temsil edildiği 50 üyeli bir yasama organının kurulmasıyla aşılacak istenmiştir. Sonuçta parlamento 7 Ekim'de yaptığı toplantısında parlamentoya kongre statüsü vererek 25, iktidar ve 25 de muhalefet milletvekilinden meydana gelen mini bir parlamentonun kurulmasını kabul etmiştir (Elçibey, 1992:

263). İsmi daha sonra “Milli Şura” olarak değiştirilen bu küçük parlamento resmen 26 Kasım 1991’de kurulmuştur. Milli Şura’da parlamentoda yer alan 40 siyasi grup, 31 milletvekili ile temsil edilmiştir.

8 Aralık 1991’de kurulan BDT’ne Azerbaycan’ın katılmayacağını ilan eden Milli Şura 29 Aralık 1991’de “Azerbaycan’ın devlet olarak bağımsızlığı” yönünde halk oylaması yapılmasını kararlaştırmıştır. Yapılan halk oylaması sonucunda “Azerbaycan’ın devlet olarak bağımsızlığı” halkın %95’inin oylarıyla kabul edilmiştir. Bu sonuç aynı zamanda Azerbaycan’da komünist rejimi fiilen sona erdirmiştir. Böylece Halk Cephesinin yaklaşık 3 yıldır sürdürdüğü yoğun faaliyet sonucunda Azerbaycan 1920’de kaybettiği bağımsızlığına henüz siyasi olarak olmazsa bile, fiilen ve resmen tekrar ulaşmıştır. Daha sonra 7 Haziran 1992’de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimiyle AHC’nin adayı Elçibey seçmenlerin %60 oyunu alarak cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bu seçimle aynı zamanda ikinci bağımsızlığın son ve en önemli halkası olan siyasi boyutu da tamamlanmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SSCB'NİN DAĞILMASINDAN SONRAKİ DÖNEMDE AZERBAYCAN

1. SSCB'nin Dağılmasından Sonraki Dönemde Azerbaycan'ın Mevcut Sosyo Ekonomik Durumu

26 Nisan 1920'de Bolşevik'lerin iktidara gelmesiyle Azerbaycan 1922'de Kafkasya Ötesi Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyetine katılmış, 1936'dan sonra ise Azerbaycan SSC adını almıştır. 70 sene sosyalist sistemle yönetilen bir ülke olan Azerbaycan, 21 Ocak 1990'da bağımsızlığını ilan etmiş fakat hiçbir ülke tarafından tanınmamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması Sovyetler Birliği'nde ordunun 1991 Ağustos'taki başarısız darbe girişiminin ardından, diğer cumhuriyetlerdeki çözülmeyi izleyerek, 21 Ağustos 1991'de söz konusu olmuştur. 30 Eylül 1991'de Azerbaycan Milli Meclisi bağımsızlık kararını onaylamış, 18 Ekim 1991'de yapılan halk oylamasıyla Azerbaycan'ın istiklali kesinleşmiştir.

70 sene Bolşevik yönetiminde kalan Azerbaycan 1991'de bağımsızlığını ilan ettiğinde tüm alanlarda gelişmiş bir yapıya sahipti. Bu yapıda ülkedeki mevcut yönetimin katkısı olsa da, özellikle ülkenin zengin doğal kaynaklara sahip olması da esas sebeplerden biri sayılmıştır.

Sovyet döneminde Azerbaycan'da okuma yazma bilenlerin sayısı hızla yükselmiş, SSCB'nin son dönemlerinde ise %100 civarında olmuştur. Ülke SSCB döneminde uzman yetiştiren uluslararası bir merkez olarak da ün yapmıştır. Azerbaycan'daki öğretim kurumlarında 67 ülkeden genç çeşitli branşlarda eğitim almışlardır. Azerbaycan Bilimler Akademisi'nin 123 bilimsel araştırma enstitüsünde geniş kapsamlı uzay araştırmaları yapılmıştır. Edebiyat ve güzel sanatlar da bu dönemde çok hızlı bir gelişme göstermişlerdir. Azerbaycan'daki bu gelişmeleri inceleyen Walsh'a göre; "Azeriler Rus İmparatorluğu içindeki Türk halkların en okumuş ve kültürlüsü olmuşlardır" (Bainbridge, 1995: 239).

Sovyet yönetiminin ülkedeki uygulamalarıyla birlikte Azerbaycan kadının da hayat tarzı tamamen değişmiştir. Bu tarihten sonra Azerbaycan'da kurulmaya çalışılan sosyalist rejim, kendi ideolojisi doğrultusunda bir kadın tipi ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Sistemin kendisine sunduğu imkânların dışına çıkamayan Azerbaycan kadını, zorunlu olarak bu ortama ayak uydurmuştur. Sosyalizmin temel taşlarından olan merkezi ekonominin en önemli birimleri olan Kolhoz ve Sovhozlarda genellikle kadınlar istihdam edilmişlerdir. Kolhoz ve Sovhoz sisteminin dağılma dönemi olan 1989–1991 yılları arasında buralarda çalışan toplam 600.000 işçinin yarısından fazlasını kadınların oluşturması, Azerbaycan kadınının ağır şartlar altında bile yıllarca çalıştığına bir göstergesi sayılmıştır (Gül, 1997: 21). 1975 yılı verilerine baktığımızda ise toplam işçilerin %42,5'i, kolhozda çalışanların %48,4'ü, akademisyenlerin %36,4'ü, sanayide çalışanların %44,4'ü, memurların %45,8'i, eğitim ve kültür elemanlarının %49,8'i kadınlardan teşekkül etmiştir.

Azerbaycan'daki demografik sorunların en önemlisi genç erkek nüfusun SSCB'nin diğer bölgelerine göçü olmuştur. Giden bu nüfusun çoğunluğunun köy yerlerinden olması dolayısıyla evlilik hayatı kurmayan genç kızların sayısı giderek artmıştır. Bu yüzdendir ki, Azerbaycan, her 1000 kişisine düşen evlenmemiş kız ve erkeklerin sayısına göre SSCB ortalamasında ilk sırayı almıştır. Bu dönemde Azerbaycan'da 20-30 yaşları arasındaki gelinlerin %42'si annelik kabiliyetini yitirmişlerdir. SSCB genelinde boşanmaların asıl sebebini içki oluşturduğu halde, Azerbaycan'da buna “aileda çocuk olmayışı” sebebiyet vermiştir (Gül, 1993: 23). 1960-1986 yılları arasında ise ülkede boşanmalar iki kat artmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde en hızlı nüfus artışına sahip olan Azerbaycan, cumhuriyetler arasında altıncı sırada yer almış; nüfus Sovyet yönetimi döneminde (1920-1990) 3,8 defa artmış ve 1991 yılı sonu itibariyle 7,8 milyona ulaşmıştır. 1960'ta Azerbaycan halkının 22,27'si kentlerde yaşarken, 1989'da bu oranın %54'e çıktığı, köylerde ise bunun tersi istikamete azalma olduğu görülmüştür.

1990'lara gelindiğinde ülkede Kültür Bakanlığı'na bağlı 6500 kültürel tesis, 3500 kütüphane, 1990 kültür evi, 40 dinlenme evi, 124 müzik okulu, 14 tiyatro, 43 halk tiyatrosu salonu ve 43 kültürel dernek bulunmuştur (HAK, 1995: 24). Araştırma

yapan yüksek öğretim kurumlarının sayısı 120 olurken, bunların 79'unu çeşitli kolları ve bölümleri olan araştırma kuruluşları, 31'ini ise bilimsel akademi ve enstitüler oluşturmuştur. Kalan 10 tanesini ise diğer çeşitli eğitim kurumları oluşturmuştur. 1989 yılı itibariyle Azerbaycan'ın bilimsel harcamalara devlet bütçesinden ayırdığı pay ulusal gelirin %40'ı olmuştur.

Merkezi planlamaya bağlı bir ekonomik örgütlenme içinde olan Azerbaycan, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte ağır ekonomik buhranla karşı karşıya kalmıştır. Bu zorlukların yanında Ermenistan'la savaşa girişilmesi ülkede ekonomik ve siyasi düzeni felce uğratmış, üretimde önemli düşüşler yaşanmış, bunun sonucunda ise ithalat patlaması yaşanmıştır. 1987 yılında 250 bin olan işsiz sayısı, Ermenistan'la savaşın başlaması neticesinde ülkeye göç etmeye zorlanan Azeriler, 1989'da Özbekistan'dan göç eden Meshet (Ahıska) Türkleri ve bazı işyerlerinin üretimi durdurmasıyla 1991'de 1 milyondan fazla olmuş, bu da bağımsızlıktan sonra ülke için çözülmesi gereken en önemli sorunlardan biri olmuştur.

2. Çokpartili Hayata Geçiş

Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi Azerbaycan Yüksek Sovyeti Haziran 1990'da kabul ettiği "Seçim Kanunu" ile Eylül 1990'da Azerbaycan'da ilk kez serbest ve çok partili seçimlerin yapılacağını açıklamıştır. 30 Eylül tarihinde yapılan seçimlere ise "Azerbaycan Demokratik Bloğu" (Demblok) içinde yaklaşık 34 parti ve teşkilat, blok dışında ise 40'a kadar parti ve teşkilat katılmıştır. Sayı olarak seçime katılan parti ve teşkilatların fazlalığı, demokrasi açısından olumlu görülebilirse de, bunların siyasi hayat içindeki rolleri ve ağırlıkları bakımından yararlı olduğu söylenemez. Hatta Elçibey bile bu durum karşısında "partilerin bazılarının liderinden başka üyelerinin olduğuna adam şüphe ile bakmakta haklıdır" diyerek tepkisini ortaya koymuştur (Elçibey, 1992: 249). Ayrıca seçimlerde hileye başvurulması ve çeşitli şekillerde Az.KP lehine düzenlemeler yapılması, bu seçimlerin çokpartili hayata geçişte oynadığı rolü etkisiz bırakmıştır.

Çokpartili hayata geçişte önemli sayılabilecek diğer bir gelişme ise 7 Haziran 1992'de yapılmış başkanlık seçimleri olmuştur. Bu seçimlere 7 aday katılmış, fakat seçim gününe kadar iki aday seçimlerden çekilmiştir. Seçimler

sonucunda AHC adayı Abulfaz Aliyev (Elçibey) seçmenlerin %60'ının oyunu alarak cumhurbaşkanı seçilmiştir. Elçibey Azerbaycan siyasi tarihi içinde halkın oyu ile seçilen ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Bu aynı zamanda Azerbaycan'da demokratikleşme sürecinin birinci aşamasının tamamlanması ve ikinci aşamaya geçilmesi olmuştur. İkinci aşamanın başlaması ise 3 Temmuz 1992 tarihli Siyasi Partiler Kanunu'nun (SPK) çıkması ve siyasi partilerin kurularak tescil edilmeleriyle oluşmuştur. Siyasi partiler kanunu yeni kurulan partilerin faaliyetlerine ortam hazırlamış ve bu olayla birlikte Azerbaycan kendine çok partili sistemi seçmiştir. Bu yasaya göre, belirli sayıda bölgede örgütlenme şartı aranmaksızın, 1000 üyesi olan partinin, Adalet Bakanlığı'na başvurup izin almasıyla o partinin yasallaşma süreci tamamlanmış oluyordu.

Yasada getirilen önemli bir kısıtlama “milli çatışmaya yol açmama” şartı olmuştur. Bu nedenle etnik azınlıkların kurduğu, Taliş Halk Partisi, Lezgi Demokrat Partisi ve Kürt Beraberlik Partisi gibi partilere Adalet Bakanlığı tarafından izin verilmemiştir (İncioğlu, 1994: 110). Ayrıca partilere üyelik için minimum taban koyulması, birçok partinin kurulması için yapay bir engel oluşturmuştur. Yeni parlamentoya seçimlerin yapılmaması, çok partili parlamentonun oluşumunu, dolayısıyla çok partili demokrasinin gerçekleştirilmesini engellemiştir.

Bu aşamada diğer önemli bir gelişme ise AHC'nin siyasal süreç üzerindeki etkisinin tamamen ortadan kalması şeklinde gerçekleşmiştir. Daha önce AHC içinde sadece bağımsızlık ideolojisi gibi ortak noktada birleşmiş olan sosyal demokratlar, komünistler, liberaller ve milliyetçiler bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte AHC içinde yönetim mücadelesine başlamış ve kaybeden taraflar zamanla AHC'den ayrılarak kendi partilerini kurmaya başlamışlardır. Sonuçta 20 Ocak 1993 itibarıyla Azerbaycan'da resmen kurulmuş 22 parti ve Adalet Bakanlığınca kuruluşuna izin verilmemiş birçok azınlık partisi ortaya çıkmıştır.

2.1. Partileşme Süreci ve AHC'nin İktidar Olması

SSCB'nin dağılması ve bağımsızlığın halk tarafından tanınmasının hemen ardından, başta Türkiye olmak üzere pek çok ülke, Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmi olarak tanımıştır. Fakat ülke iktidarını elinde tutan Mutallibov ve parlamentoda

büyük bir çoğunluğu oluşturan, eski Komünist Parti üyesi milletvekillerinin devlet yönetimi ile ilgili görüş ve yöntemleri, Halk Cephesi'nin demokratikleşme için büyük gayret göstermesine sebep olmuştur.

1992 yılı Halk Cephesi'nin ülkede yasal bir yönetimin kurulması yönündeki siyasi mücadelesinin olduğu kadar, aynı zamanda Karabağ'daki Ermenilerin, Azerilere yönelik saldırılarının yoğunlaştığı bir yıl olmuştur. Ocak ve Şubat aylarında Karabağ'da, Şuşa ve birkaç kasaba dışında, Azerilere ait bütün yerleşim bölgeleri Ermenilerin eline geçmiştir. Buna karşılık, Mutallibov, "Cephe"nin ısrar ettiği "Milli Ordu"nun kurulmasına karşı çıkmayı sürdürdüğü gibi, halktan oluşan küçük savunma birliklerinin de çatışmalara katılmasına izin vermemiştir.

Karabağ konusunda bütün ümidini BDT'ne bağlayan Mutallibov yönetimi, Şubat 1992'de Ermenilerin bölgedeki Eski Sovyet Ordusu'na ait 366. Zırhlı Alayı'nın da desteğiyle Azerilere ait yerleşim yeri olan Hocalı ilini işgal ederek çoğu kadın ve çocuk olmak üzere, yaklaşık 2 bin kişiyi katletmeleriyle (Hocalı Katliamı) birlikte tüm gücünü kaybetmiştir. Mutallibov'un her şeye rağmen Rusya ile aynı kulvarda yürüme politikası Rusya Ordusu 366. zırhlı Alayı'nın 26 Şubat 1992'de Hocalı Katliamında aktif rol almasıyla çökmüştür (Cefersoy, 2000: 10). "Hocalı Katliamı"nın ardından olağanüstü toplanan parlamento komünist milletvekillerinin de desteğiyle, büyük bir çoğunlukla (%90) Mutallibov'u suçlu bularak, istifasını istemiştir. Mutallibov'un istifasının ardından devlet başkanı vekili ve parlamento başkanlığına Yakup Memmedov atanmıştır.

Mutallibov istifaya gitmek zorunda kalırken "ben gidiyorum ama Azerbaycan'ı büyük felaketler bekliyor" diye söylediği sözleri kimse önemsememiş, herkes AHC'nin "oy verirsek Elçibey'e umut var geleceğe" sloganının peşine takılmış, yaklaşmakta olan felaketlerin farkına varamamıştı (Hacıyev, 1993: 49). Nitekim 9 Mayıs'ta Karabağ'da Azerilere ait son yerleşim yeri olan Şuşa şehrinin Ermeniler tarafından işgali felaketin habercisi olmuştu. Şuşa'nın düşmesiyle ülkede bir kaos ortamı yaranmış, halkta adeta psikolojik bir eziklik ve güvensizlik hisleri baş göstermeye başlamıştır. Bu durum KP ve Mutallibov yanlılarını daha da cesaretlendirmiş ve parlamento toplanarak Mutallibov'un devlet başkanlığı görevine

tekrar dönmesini kabul etmiştir. Göreve geri dönen Mutallibov 14 Mayıs gece yarısından itibaren Bakü’de sıkıyönetim ilan ederek sokağa çıkma yasağı koymuştur. Fakat bunu “devlet darbesi” olarak niteleyen AHC kendine bağlı silahlı gruplarla parlamento ve cumhurbaşkanlığı binasını ele geçirmiş ve Mutallibov yönetiminin sona erdiğini açıklamıştır.

Mutallibov’un ülkeyi terk etmesiyle, AHC “Milli Şura’yı” olağanüstü toplantıya çağırmış ve şura 7 Haziran’da cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılması yönünde karar almıştır. Daha sonra alınan diğer bir kararla parlamento feshedilmiş, ayrıca istifa eden Yakup Memmedov’un yerine AHC başkan yardımcısı İsa Kamberov, parlamento başkanı ve cumhurbaşkanı vekili olarak atanmıştır. Böylece ülkedeki en yüksek yasama ve yürütme organı olan parlamento başkanlığını üstlenen Cephe, devlet sistemine yerleşmiştir. 7 Haziran 1992’de Elçibey’in cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte AHC, bu durumu tamamen pekiştirmiş ve ülkenin yönetiminden tek başına sorumlu hale gelmiştir.

Mutallibov’un olaylı istifasıyla 7 Haziran 1992’de Azerbaycan’ın Cumhurbaşkanı seçilen Ebülfaz Elçibey, Mutallibov’dan farklı olarak Rusya Federasyonu ile mevcut tüm ilişkileri tersyüz eden, ön planda Türkiye olmak üzere Amerika ve batılı devletlere uyum sağlamak isteyen ve Kuzey İran’da yaşayan 20 milyon civarındaki Azeri Türkü ile Kuzey-Güney Azerbaycan’ın (İran Azerbaycanı-Kuzey İran) birleşmesi konularını sürekli işleyen bir dış politika izlemiştir (HAK, 1995: 55). Bu politika ülkenin ekonomisini de önemli ölçüde etkilemiş, özellikle Rusya Federasyonu ile olan 70 yıllık sosyal-siyasi-ekonomik ilişkilerin tamamıyla koparılması Azerbaycan’da sosyo-ekonomik istikrarsızlıklara sebep olmuştur.

Siyasi alanda ortaya çıkan önemli değişikliklerden birincisi Resulzade ve Hüseyinzade’nin ortaya koyduğu ilkelere dayalı olarak, Elçibey’in ülkede yerleştirmeye çalıştığı coğrafi ve kültürel yönden Azerbaycanlılık ve Türklük anlayışına dayalı yeni milli kimlik anlayışı; ikincisi ise ülkenin siyasi yapılanması ile ilgili hazırlanan Siyasi Partiler Kanunu olmuştur. Basın Kanunu’nun kabul edilmesiyle ülkede basın-yayın kuruluşları üzerinde eskiden kalan bütün yasaklar kaldırılarak, faaliyetler devlet güvencesi altına alınmıştır. Ruble alanının terk

edilerek ülkenin kendi para birimi olan Manat'ın kullanıma sokulmasıyla ekonomik bağımsızlığın sağlanması yönünde önemli adımlar atılsa da, ülkenin genel ekonomik yapısı “Karabağ Sorunu” nedeniyle ciddi bir darboğaz içinde kalmayı sürdürmüştür.

AHC iktidarı döneminde gerçekleştirilen en önemli başarılarından biri de ülkede bulunan Rus Ordusu'nun çıkarılması olmuştur. Bu konuda Eski SSCB ülkeleri arasında ilk örnek teşkil eden Azerbaycan, aynı zamanda bağımsızlığını kazanan yeni cumhuriyetler arasında kendi sınırlarını korumak için ilk defa Sınır Muhafız Birlikleri oluşturarak, milli ordunun temelini atmıştır (Cafersoy, 2000: 13). Elçibey kendisi, AHC döneminde Rus Ordusunun içten aşındırılarak Azerbaycan'dan gitmesinin 3-4 ayda sağlandığını belirtmiştir.

Bu dönemde Milli Meclis tarafından (15 Mayıs 1992-17 Haziran 1993 tarihleri arasında) toplam 18 kanun ve 160 kanun hükmünde kararname çıkarılarak bağımsızlığın yasal temelleri oluşturulmuştur. Ayrıca 30'a yakın siyasi parti ve 200 kadar sosyal amaçlı örgüt kurulmuş, Azerbaycan Birleşmiş Milletler Teşkilatı (BMT) ve İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) gibi uluslararası kuruluşlara üye olmuştur. AHC kurucularından olan İsa Kamberov, bu dönemde AHC'den ayrılarak Yeni Milli Müsavat Partisi'ni kurmuş, ayrıca yine bu dönemde Anavatan Partisi, Birlik Partisi, Milli İstiklal Partisi, Bağımsız Sosyal Demokrat Parti, Milli Muhabbet Partisi, Tövbe Partisi, Halk Partisi, Yeşiller Partisi ve ülke geleceğinde önemli rol oynayacak oylan Yeni Azerbaycan Partisi kurulmuştur.

“Karabağ Sorunu” nedeniyle Ermenistan'la şiddetli bir savaşa girişen AHC iktidarı, Ermeni işgali altındaki bazı bölgeleri geri alsa da, Milli Ordu kuruluşunda başarılı olamamıştır. Karabağ'daki çatışmaların mali yükü ile birlikte ekonomik sistemin hareketsizliği, bağımsızlık sonrası toplumun ilk defa karşılaştığı işsizliği arttırmıştır. Sonuçta, genel ekonomik sorunlar ve işsizlikteki artışlar, muhalefet partilerinin, AHC iktidarına karşı baskılarını arttırmış ve bu da yönetimi ciddi sıkıntıya sokmuştur.

2.2. Haziran 1993 Darbesi ve AHC İktidarının Sonu

Azerbaycan'ın daha önceki bölümlerde incelediğimiz I. Bağımsızlık döneminde etkili olan sorunlar, AHC'nin iktidar olduğu II. Bağımsızlık dönemiyle büyük benzerlik göstermiş ve hatta iktidarın bir “devlet darbesiyle” devrilmesinde önemli etkenlerin başında gelmiştir. Bu sorunlardan en önemlisi idari tecrübesizlik olmuştur. Çünkü AHC, açık ve belirli ideallerle ortaya çıkmadığı gibi, uzun yıllar, Sovyet yönetiminin baskıcı politikaları altında varlığını sürdüren Azerbaycan halkının, “Türk Milliyetçiliği”ne ve serbest pazar ekonomisine dayalı görüşlerini gereği gibi bilen ve idari yönden de tecrübeli bir kadrolaşma imkânına sahip olamamıştır. Diğer taraftan Sovyetler Birliği döneminde var olan idari ve bürokratik yapı aynen korunmuş, eski hukuk sistemi ve bürokratik yapı da herhangi bir değişiklik yapılmadığı için, varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Yönetimde karşılaşılan en büyük sorunlardan biri de devlet kadrolarına uygun personelin bulunmayışından kaynaklanmıştır. Özellikle istihdam edilen personel Sovyet dönemi bürokrasinin yapısal idari ve ahlaki olumsuzluklarını devam ettirmiş (rüşvet, tembellik, adam kayırma vs.) memurların makamlarını alınıp satılabilen bir ticaret metası olarak görmesi, hükümeti içten içe kemirmişdir. Milli ordunun kuruluşunda başarılı olunamaması, Rusya'nın desteklediği Ermenilerin saldırılarını arttırmalarına ve ülke topraklarının önemli bir bölümünü işgal etmelerine sebep olmuştur. Uluslararası alanda gerekli tanıtım yapılamamış, aynı zamanda Ermenistan'ın Azerbaycan aleyhindeki uluslararası propagandası engellenememiştir (Akyol, 1990: 257). Sonuçta ekonomik kriz, yolsuzluk ve savaş mağlubiyeti gibi sebeplerle içeride yıpranan AHC yönetimi, dış politikada Türkiye'ye bağlanan ümitlerin gerçekleşmemesiyle birlikte ağır bir darbe yemiştir.

Bazı batılı araştırmacılara göre ise AHC, iktidarı döneminde cumhurbaşkanlığını yeniden yapılandırmak için herhangi bir girişimde bulunmamış, “demokratik” ortaklarını yeni seçimlere gidilmesi konusunda da zorlamamıştır. Oysa komünizm sonrası yeni bir meclisin seçilmesi, AHC yönetimine demokratik bir meşruluk sağlayabilir, hatta belki rejimini bile kurtarabilirdi. Yönetimin bunu yapmayı, müttefiklerini ve eski dostlarını kendisine düşman etmiş ve “gerçek demokrasi”yi kurma adına Elçibey hükümetini devirmek isteyecek herkese geniş bir

oyun alanı açmıştır (Goltz, 1993: 32). Kısacası AHC meşru bir rejim kurma şansını kendi elleriyle kaybetmiş ve bir daha böyle bir şans asla yakalayamamıştır. Bakü Stratejik ve Uluslar arası Araştırmalar Merkezi ise AHC iktidarının iflas sebeplerini aşağıdaki gibi açıklamıştır (Hacıyev: 1993: 47)

1. Darbeden iki sene önce AHC'ye, kendi tüzük ve programında değişiklik yaparak tüm demokratik güçler kongresine çevrilmesi teklif olunmuştu. Böyle olursa AHC tüm parti ve örgütleri kendi bünyesinde birleştirecekti. Oysa AHC bu teklifi geri çevirmiştir.
2. 1992 Mayıs Olaylarından sonra iktidara koalisyon hükümeti kurma önerilmişti (Haydar Aliyev'in Yeni Azerbaycan Partisi ve İtibar Memmedov'un Milli İstiklal Partisi ile birlikte). AHC bu teklifi de reddetmiştir.
3. Cumhurbaşkanı seçildikten sonra Ebülfez Elçibey'e AHC Başkanlığından çekilmesi önerilmişti. AHC bu teklife de önem vermemiştir.

Bütün bu olumsuzluklar yanında AHC yönetiminin iktidardan uzaklaştırılmasına sebep olan esas olaylarsa, 4 Haziran 1993'te hükümetin ülkenin ikinci büyük şehri olan Gence'deki bir garnizonu silahsızlandırmaya kalkışmasıyla baş göstermiştir. Bu garnizon, komuta merkezinden gelen emirleri dinlemeyen 34 yaşında, mafya üyesi türünden Suret Hüseyinov isimli bir komutanın emri altındaydı (Goltz, 1993: 31). İddialara göre bu harekât sırasında 70'e kadar asker öldürülmüş, ayrıca Hüseyinov görevinden uzaklaştırılmıştı. Fakat General Şerbak'ın komutanlık ettiği Rusya Ordusu'nun 10 bin kişilik 104. Çıkarma Tümeni 25 Mayıs 1993'te Gence'den ayrılırken Azerbaycan Ordusuna bırakması gereken silahları, orduyla hiçbir resmi ilişkisi kalmayan Albay Suret Hüseyinov'a bırakmıştır (Cafersoy, 2000: 14). Hüseyinov Elçibey yönetimine karşı, görevden alınmanın verdiği intikam duygusu ve garnizonunun silahsızlandırılmasının istenmesini de kullanarak isyan başlatmıştır. Bu isyan Bakü'de muhalif partilerin hepsi ve hatta AHC içindeki bazı gruplarca da desteklenmiştir. İsyanın inanılmayacak kadar halk desteği bulmuş

olması, Sovyet sonrası Kafkasya'daki demokrasi deneyimlerinin bütün zayıflık, yetersizlik ve sonul sığığını ortaya koymuştur.

Hüseyinov'un isyancı birlikleri hiçbir yerde sorunla karşılaşmadan Bakü'ye doğru ilerlemiş ve AHC hükümetinin bütün üyelerinin istifa etmesini şart koşmuştu. Hüseyinov'un asileri başkente doğru yaklaşıyor ve Karabağ'daki Ermeniler bütün bunlardan yararlanırken, Cumhurbaşkanı Elçibey paramparça olan devleti toplamak için son bir çaba göstermiş: Büyük deneyim ve bilgeliğiyle, bunalıma son verilmesine aracılık etmek üzere Haydar Aliyev'i yardıma çağırmıştır. Yeni Azerbaycan Partisi (YAP) başkanı olan Haydar Aliyev ülkedeki bunalıma son vermek için Bakü'ye dönmüş ve meclisin milletvekili üye sayısını arttırmasıyla da Meclis Başkanı seçilmiştir. Daha sonra Cumhurbaşkanı Elçibey'in Nahçevan'a kaçması üzerine Anayasa gereğince cumhurbaşkanının görevlerini geçici olarak üstlenmişti.

2.3. Yeni Azerbaycan Partisinin İktidar Olması

Nahçevan'da bulunan Elçibey, Haydar Aliyev'in tüm davetlerini geri çevirerek Bakü'ye dönmeyeceğini, bir Azeri bölgesi olan Nahçevan'dan da ülkeyi yönetebileceğini bildirmiştir. Bu durum karşısında Azerbaycan Parlamentosu devlet başkanlığı görevinin Elçibey'den alınarak Aliyev'e verildiğini açıklamıştır. Fakat Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'na göre parlamentonun devlet başkanını görevden alma yetkisi bulunmadığından, bu durum Aliyev yönetimini bir meşrutiyet sorunuyla karşı karşıya bırakmıştır.

Ortaya çıkan bu sorunu çözmek için Aliyev 29 Ağustos 1993 tarihinde eski başkan Elçibey'e karşı AGİT gözetiminde referanduma gitmiş ve halk oylamasına katılanların %97'si oylarını Elçibey'e karşı kullanmıştır. Daha sonra 3 Ekim 1993'te yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerine 3 aday katılmıştır; Kerrar Abilov (Birleşik Azerbaycan Partisi), Zakir Tağıyev (Himmet Partisi) ve Haydar Aliyev (Yeni Azerbaycan Partisi). AHC seçimleri boykot etmiş ve sonucunu tanımayacağını açıklamıştır. Seçimler sonucunda Haydar Aliyev, geçerli oyların %98,8'ini alarak, 10 Ekim 1993'ten itibaren başkanlık görevini yürütmeye başlamıştır.

Göreve başlamasıyla birlikte izlediği politikalarda yılların deneyimini ve birikimini kullanan Aliyev, Elçibey'in Türkiye ağırlıklı siyasetinden vazgeçerek, tüm bölgesel güçlerle eşit ilişkilere dayalı, bir denge politikası izlemeye çalışmıştır. Özellikle Dağlık Karabağ konusunda Ermenilerle devam eden savaşta, Rusya Federasyonu'nun rolünü iyi bilen Aliyev, bu ülkeyi bu konuda en azından nötreleze edebilmek amacıyla BDT'ye üye olmuş, Ortak Güvenlik ve Ekonomik İşbirliği anlaşmalarını imzalamıştır. Fakat Aliyev Rusya'dan umduğu desteği bulamamıştır.

Ermenistan'la savaşta dış devletlerin oynadığı rolü iyi bilen Aliyev, Ermenistan'ı barışa davet etmiş ve Mayıs 1994'te savaşta ateşkes ilan edilmiştir. Aliyev Mayıs 1994' ün ilk haftasında NATO ile Azerbaycan arasında Barış İçin Ortaklık (BİO) anlaşmasına da imza koymuştur. Ayrıca dünya devletlerinin Azerbaycan'a ilgisini arttırmak ve böylece Karabağ Savaşı'nın sona erdirilmesine katkıda bulunması açısından 20 Eylül 1994'te batılı büyük petrol şirketleri ile yaklaşık 8 milyar dolar değerinde petrol üretimini öngören anlaşma imzalanmıştır.

Rusya, Aliyev'in bu tutumundan rahatsız olmuş ve 1994 yılında kendisine iki kez darbe girişiminde bulunmuş, fakat her ikisinde de başarısız olmuştur. Bunun üzerine Aliyev'in ülkede prestiji daha da artmış ve 12 Ekim 1998'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde tekrar (Ekim 2003'e kadar) cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Ülkede siyasi istikrarsızlığa son veren ve Ermenistan'la savaşta ateşkes ilan eden Aliyev, çoğunluğunu eski Komünist Partisi üyelerinin oluşturduğu Yeni Azerbaycan Partisi'ni de (YAP) iktidara taşımıştır. Fakat piyasa ekonomisine geçişte Aliyev hükümeti aynı başarıyı gösterememiştir. Sovyet ekonomisinin (merkezi planlı ekonomi) işleyiş mekanizmasının ve eski Sovyet alışkanlıklarının yeni sistemde geçerli olmaması hükümeti zor durumda bırakmıştır. Yeni hükümet çareyi yabancı yatırımları ülkeye çekmekte ve IMF'in ekonomik reçetelerini uygulamakta görmüştür. Elçibey hükümeti tarafından benimsenen “şok tedavi” stratejisinin yerine, Aliyev hükümeti tarafından “aşamalı olarak yeni sisteme geçiş stratejisi” benimsenmiştir (Dikkaya, 1993: 52-53). Hükümet özelleştirme çalışmalarını hızlandırmış, tarımda toprak reformu yapmış, yabancı yatırımları ülkeye teşvik ederek, özellikle 1998'den itibaren ekonomik gelişmeyi başlatmıştır.

Aliyev SSCB döneminde, en yüksek makama çıkan Azerbaycanlı komünist, eski KGB generali, Azerbaycan'ın eski komünist önderi ve eski Politbüro üyesi, inançlı, iyi bir komünist olmuştu (Goltz, 1993: 35). Bu nedenle göreve gelmesiyle birlikte akıllarda ilk oluşan sorulardan birisi, demokrasinin sağlığı ve geleceği konusu olmuştu. Batılı araştırmacılar ve bazı Azeri aydınlar Aliyev rejiminin Azerbaycan'ı Özbekistan veya Türkmenistan'daki gibi bütün muhalif partileri yasaklayan ve basın özgürlüğünü kaldıran bir diktatörlüğe götüreceğini düşünmüşlerdi. Fakat Aliyev daha önceki açıklamalarında belirttiği gibi demokratik çoğulculuk ülküsü, evrensel insan hakları ve serbest piyasa ekonomisi konusundaki liberal görüşü benimsemiş, hatta kendisinden beklenenden farklı olarak tamamen Rusya'nın tarafına geçmek yerine, ülkenin ihtiyacı olan bağımsızlığı ve tarafsızlığını pekiştirmeyi tercih etmiştir (Aran, 1997: 66).

Aliyev döneminin en önemli olaylarından biri de 1995 başlarında yönetime karşı yapılan ayaklanmaların en önemlisi olan "Cavadovlar İsyanı" olmuştur. Rövşen ve Mahir Cavadov kardeşleri "Karabağ Sorunu"nun ortaya çıkmasıyla oluşturulan, İçişleri Bakanlığına bağlı özel "Omon" birliklerinin komutanları olmuş ve savaşta önemli başarılar elde etmişlerdir. Kardeşlerden Rövşen Cavadov milliyetçi görüşleri, sempatik kişiliği ve savaşta gösterdiği kahramanlıklar dolayısıyla halk tarafından sevilen birisi olmuştur. Bütün bu vasıfların verdiği cesaret ve özellikle yabancı istihbarat teşkilatlarının da adının karıştığı bir organizasyonla Rövşen Cavadov kendisine bağlı "Omon" birlikleriyle birlikte Bakü'de yönetim karşıtı silahlı eyleme girişmiştir. Elçibey'den farklı olarak Aliyev bu eylemi çok kısa sürede zorla bastırılmış, çatışmalar sonucunda Rövşen Cavadov ve 60 "Omon"cu yaşamını yitirmiştir.

Eğitim sisteminde de reformlar yapan yönetim 1996 yılında, daha önce çıkarılan Özel Öğretim Kanunu'nu yenilemiştir. Yapılan düzenlemelerle özel okulların açılması bir düzene bağlanmış, Yüksek Öğretim Kurumu (Ali Atestasiya Komitesi) kurularak, devlet ve özel üniversitelere girişte ortaya çıkan olumsuzlukların (rüşvet ve adam kayırma) önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Siyasi hayattaki yenilikler bu dönemde de devam etmiştir. Bağımsızlık döneminin başlamasıyla birlikte kurulan partiler siyasi faaliyetlerine devam etmiş, ayrıca birçok yeni parti daha kurularak faaliyete başlamışlardır. Aliyev yönetimi döneminde ülkede iki kez parlamento seçimleri yapılmış, her iki seçimde de 125 kişilik Azerbaycan Parlamentosunda YAP 80'in üzerinde milletvekilliği kazanarak çoğunluğu sağlamıştır. 1995 yılı parlamento seçimlerinde nispi temsil yöntemi ile 8 partinin seçime girmesine izin verilmiş, bu partilerden ancak 3 tanesi (YAP, AHC ve AMİP) %8'lik ülke barajını aşabilmişlerdir (Oğan, 2000: 35). Kasım 2000'de yapılan seçimlerde daha önce %8 olan ülke barajı artan iç ve dış baskılar sonucu %6'ya düşürülmüştür. Bu seçimlerde ise ülke barajını 4 parti (YAP, AHCP, VHP, AKP) aşarak parlamentoya girmeye hak kazanmışlardır. Bu seçimlerde de Azerbaycan'ın mevcut siyasal sorunları içerisinde; demokrasi, bölgecilik, muhalefet partileri arasındaki dağınıklık ve iç çekişmelerin önemli bir yer tuttuğu bir kez daha ortaya çıkmıştır.

3. Siyasi Hayattaki Gelişmeler ve Farklı Partilerin Ortaya Çıkması

1985'te eski SSCB'de göreve başlayan Gorbaçov'un "Perestroyka ve Glasnost" politikaları ile totaliter siyasal rejimin yapısı aşınmaya başlamış ve ilk defa SSCB'de alternatifli seçim düşüncesi ortaya konmuş, toplumun demokratikleşmesinin temeli atılmıştır. Partinin devlet yönetimindeki tekeli konumu ortadan kalkmış ve ilk defa 1989 yılında Sovyet Parlamentosu için alternatifli ve göreceli demokratik bir ortamda seçim yapılmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak SSCB'nin diğer cumhuriyetlerinde de Komünist Parti'ye muhalif olan çeşitli siyasi teşkilatlar kurularak çok partili siyasal sisteme geçişin temelleri atılmıştır.

Bu siyasi teşkilatlardan halk arasında en popülerleri SSCB'nin birçok cumhuriyetinde kurulan "Halk Cepheleleri" olmuştur. AHC'de bu ortamda kurulmuş ve ülkede demokratik söylemleri kullanan ilk hareket olmuştur. Sosyal bir kuruluş olarak AHC, sıralarında çeşitli düşünce akımlarını ve onların taşıyıcısı olan siyasal teşkilatları birleştirmiştir. Haziran 1992'de AHC Başkanı Elçibey'in Cumhurbaşkanı seçilmesiyle Azerbaycan siyasi hayatındaki gelişmelerin ilk aşaması tamamlanmıştır.

3 Temmuz 1992 tarihli Siyasi Partiler Kanunu'nun çıkarılması ile birlikte, ikinci aşama olan siyasi partilerin kurulması ve tescil edilmesi aşamasına geçilmiştir. Bu dönemde bünyesinde çeşitli düşünce akımlarını barındıran AHC de çözülme sürecine girmiş ve ortaya farklı partiler çıkmıştır. Bu çözülmeye birlikte AHC siyasal süreç üzerindeki etkisini tamamen kaybederek, normal bir siyasi partiye çevrilmiştir. AHC'nin siyasi partiye çevrilmesiyle birlikte siyasi hayattaki gelişmeler de üçüncü ve son aşamaya geçmiştir. Bu aşamada yeni partilerin kurulması olayı son bulmak üzereyken, partilerin birleşmesi veya parti blokları halinde mücadele etmeye başlamaları çoğalmıştır.

Baş veren bu olayların analizi gösterir ki, Azerbaycan'da çokpartili düzenin yerleşmesi karmaşık ve paradoksal bir sürecin sonucu olmuştur. Yeni ortaya çıkan siyasi partilerin oluşumunu ise aşağıdaki faktörler etkilemiştir (Mensimli, 1997: 11):

1. AHC dâhilinden ayrılmakla kurulan partiler
2. Önder çevresinde oluşan partiler
3. İdeal ve amaç birliği temelinde kurulan partiler.

Yönetim biçimi açısından ise Azerbaycan'da faaliyet gösteren partileri 3 gruba ayırabiliriz;

1. Karizmatik lideri olan partiler
2. Belirgin liderle birlikte etkin yönetici eliti olan partiler
3. Kurulca yönetilen partiler

Azerbaycan'da faaliyet gösteren partileri ideolojik açıdan sınıflamaya tabi tutarsak, genel olarak ülkede faaliyette bulunan partilerin 3 ideolojik görüşe dayandığını görebiliriz. Bunlar aşağıdakilerdir (Mensimli, 1997: 2):

1. Milliyetçilik
2. Liberal Eğilimli

3. Sosyal Demokrat

Görüldüğü gibi Azerbaycan'da şimdiye kadar yapılan incelemelerde hem parti sınıflandırmasında, hem de çok partili düzenin niteliğinde ortaya sağlıklı veriler çıkmamıştır. Bu konuda yapılan araştırmalara göre ülkedeki çok partili sisteme geçişte karşılaşılan engeller aşağıdakilerdir:

1. Partilerin kurulmasında acele edilmesi, dış etkenlere önem verilmesi ve parti kurmanın uzun bir süreç olduğunun kabul edilmemesi.
2. Partilerin üst yapısının kurulmasına önem verilmemesi.
3. Parti programlarının çok geniş ve somutluktan uzak olması.

Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası dönemde 3 parlamento, 4 cumhurbaşkanlığı ve 2 belediye seçimleri yapılmıştır. Sadece 1992 Haziran'ında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimini AHC kazanırken, diğer bütün seçimleri ise YAP kazanmıştır. Ülkede yürürlükte olan seçim kanuna göre 125 kişilik Azerbaycan Parlamentosuna seçimlerde Nispi Temsil Yöntemi (Majoritar) ve Dar Bölge Çoğunluk Yöntemi (proporsional) olmak üzere iki ayrı seçim sistemi uygulanmıştır. Majoritar sisteme göre bütün ülke tek bir seçim bölgesi olarak görülmekte ve milletvekillerinin %20'si siyasi partilerin 25 kişilik listesinden seçilmektedir. Ayrıca Merkezi Seçim Komisyonu'nun partilere verdiği anket forumlarıyla 50 bin seçmenin imzasının toplanması ve belirtilen ülke barajının aşılması gerekmektedir. Ekim 2000'de yapılan parlamento seçimlerine kadar ülke barajı %8, bu seçimlerle birlikte ise %6 olarak belirtilmiştir. Proporsional sistemde ise ülke 100 seçim bölgesine bölünmekte ve her seçim bölgesinden bir milletvekili seçilmektedir. Bu sistemde kişilerin şahsi başvuruları esasında adaylık veya partiler adına ayrıca müracaatla mümkün olmaktadır (Oğan, 2000: 36). Majoritar sistemde olduğu gibi bu sistemde de, adaylardan seçim öncesi 2000 seçmenin imzasını toplamaları şartı vardır. Toplanan imzalar Merkezi Seçim Komisyonu (MSK) tarafından kontrol edilmekte ve her türlü dış etkiye açık olan bu süreçte, birçok siyasi parti veya şahıs imzaların geçersiz olduğu ileri sürülerek seçime girmelerine izin verilmemektedir.

Ülkede SSCB'den miras kalmış toplumsal yapıda, doğal olarak sol, merkezci ve sağcı anlayışları tam olarak oturmamış, toplum klasik batı standartlarına göre politize olmamıştır. Özellikle dikkat çeken özelliklerden biri de ülkede siyasi güçler arasında dengeleyici rol oynayabilecek merkezci bir gücün henüz oluşmaması olmuştur. Yapılan araştırmalarla ülkedeki siyasi partilerin faaliyetlerinde ortaya çıkan olumsuzluklar ve demokrasinin gelişmesini engelleyen etkenlerin neler olduğu saptanarak mevcut problemler çözülmek istenmiştir. Genellikle ülkedeki mevcut siyasal sorunları içerisinde; demokrasi, bölgecilik, muhalefet partileri arasındaki dağınıklık ve iç çekişmeler önemli bir yer tutmuştur. Bu sorunlar konusunda daha geniş bir inceleme yapmamız için ülkedeki siyasi partileri daha yakından incelememiz gerekmektedir.

3.1. Milliyetçi Partiler

SSCB'nin dağılması aşamasında ve yeni cumhuriyetlerin oluşmaya başlaması sürecinde eski post-Sovyet mekânında en çok kullanılan siyasi söylemlerden biri de milliyetçilik olmuştur. Özellikle yeni bağımsızlığını kazanan ülkelerin birçoğunda etnik çatışmaların yaşanması ve SSCB'nin Rusların kontrolünde diğer cumhuriyetleri sömüren bir imparatorluk olarak lanse edilmesiyle bu görüş halk arasında kendine daha çok yer bulmuştur. Azerbaycan'da da bu süreç Ermenistan'la savaşın başlaması, Güney Azerbaycan sorununun gündeme taşınması ve Türkçülük düşüncesinin tekrar gündeme getirilmesiyle daha da hızlanmış, halk milliyetçi söylemi kullanan liderlere daha çok rağbet göstermeye başlamıştır. Bu esaslar üzerinde ülkede AHC adlı milliyetçi bir sosyo-politik örgüt doğmuş ve daha sonra ortaya çıkacak partileri de genellikle kendi bünyesinde taşımıştır. Bağımsızlık sonrası dönemde ülkede kurulan partilerin çoğunluğu AHC içinde bulunduğu için kendi ideolojilerini de milliyetçilik olarak belirtmişlerdir. Biz de incelememize ilk olarak bu ideoloji etrafında şekillenen partilerle başlamayı daha uygun gördük.

İncelememize ilk olarak Azerbaycan siyasi tarihinde önemli bir yeri olan AHC ile başlayalım. Daha önceki bölümlerdeki incelemelerimizde de gördüğümüz gibi AHC Azerbaycan'ı bağımsızlığa götüren en büyük örgütlü teşkilat olmuştur. Yeni kurulduğu dönemlerde Azerbaycan'ın "SSCB içinde özerk bir cumhuriyet

olarak kalması” görüşünü savunan AHC, daha sonra bu görüşü değiştirerek “tam bağımsızlık” söylemiyle mücadelesine devam etmiştir. 1992’de Mutallibov’un istifası ve Haziran’da yapılan başkanlık seçimiyle AHC adayı Elçibey’in cumhurbaşkanı seçilmesi, bu teşkilatın ülkede iktidar olmasını sağlamıştır. Muttalibov’un istifasında yaşanan olaylar AHC’nin “iktidara tanklar üzerinde geldiği” eleştirilerini arttırmıştır. 4 Haziran 1993 darbesiyle iktidardan uzaklaştırılan AHC, Elçibey’in Nahçevan’a kaçmasıyla etkisini tamamen kaybetmiştir.

1995 Kasım’ında yapılacak parlamento seçimleri öncesi AHC’nin statüsünün değiştirilerek partiye dönüştürülmesi gündeme gelmiş ve 25 Haziran 1995’te yapılan 3. kurultayda AHC’nin tüzüğünde değişiklik yapılarak, AHC sosyal-toplumsal teşkilat olmaktan çıkmış ve siyasi partiye dönüşmüştür. Tescil edilmesi için Adalet Bakanlığına müracaat eden parti, tüzüğündeki bazı maddelerin SPK’ya aykırı olması nedeniyle olumlu yanıt alamamıştır. SPK’ya aykırı olan ilgili maddelerin düzeltilmesi ve devlet başkanı Aliyev’in Meclis Anayasa Komisyonunun toplantısında “kanunlara tabi olan partiler tescil edilmelidir, o cümleden Halk Cephesi de...” demesinden sonra AHCP 1 Eylül 1995’te Adalet Bakanlığı tarafından tescili edilmiş ve faaliyetine izin verilmiştir (Veliyev, 1994: 5).

Amacını, “Azerbaycan’ın bağımsızlığının gerçekleşmesi ve demokratik hukuki devletin kurulması” olarak açıklayan parti, görüşlerinde milliyetçilik, demokrasi, insan hakları, özelleştirme gibi konulara da yer vermiştir. 1995 parlamento seçimlerinde 3 milletvekilliği kazanan AHCP, 2000 yılındaki seçimlerde ise 4 milletvekilliği kazanmıştır. Özellikle 1997’de Elçibey’in Bakü’ye dönmesiyle siyasi yaşamda etkinliği artan AHCP, 29 Ağustos 2000’de Elçibey’in vefatı dolayısıyla liberaller ve klasikler olarak iki yere bölünmüştür. AHCP’nin liberaller kanadının başında Fettayev, klasikler kanadının başında ise Kerimov durmaktadır.

Azerbaycan’daki bir diğer önemli milliyetçi parti ise, AHC’nin 1991 yılındaki 2. Kurultayı’nda parti içindeki ılımlı-radikal çekişmesinden yenik çıkan radikallerin kurduğu Azerbaycan Milli İstiklal Partisi (AMİP) olmuştur. Radikaller bu kurultay sonrasında AHC’den ayrılmış ve 4 Temmuz 1992 tarihinde AMİP’ni kurmuşlardır. Daha sonra Adalet Bakanlığında kaydı yapılan parti, bağımsızlık

döneminde devlet kaydından geçen ilk siyasi parti olma özelliğini kazanmıştır (Veliyev, 1994: 19). Partinin amacı, “Bağımsız üniter, demokratik, güçlü Azerbaycan Devleti’nin en kısa zamanında kurulmasını, böylelikle Türk milletinin tarih sahnesindeki şerefli yerini yeniden edinmesi sağlamak” olarak belirtilmiştir. Parti programında belirtilmiş olan üç hedef; “Demokratik Devlet”, “Piyasa ekonomisi” ve “Vahit Azerbaycan” kavramları AHCP’nin de programında yer almıştır. Bu açıdan Halk Cephesi Partisi gibi merkez-sağ özelliği olan ve AHCP ile aynı ilkeleri paylaşan AMİP, AHCP’den bu ilkelerin uygulanması konusunda farklı düşünceleri savunduğu için ayrılmıştır.

Partinin felsefesi 6 esas prensip üzerinde yoğunlaşmıştır: 1. Bağımsızlık, 2. Milliyetçilik (Türkçülük), 3. Azerbaycancılık (Vatanseverlik), 4. Milli Devletçilik, 5. Hürriyetçilik, 6. İlericilik. AMİP’ni diğer partilerden ayıran en büyük özelliklerden biri de ülke için en uygun yönetim sisteminin “Başkanlık Sistemi” değil “Parlamente Sistemi” olduğu yönündeki görüşleri olmuştur. Parti uluslararası ilişkilerde Azerbaycan’a komşu olan ülkelerin (Türkiye, Rusya ve İran) aynı derecede öneme sahip olduklarını belirterek “tam bağımsız ve bağlantısız” bir dış politika izlenmesi gerektiğini savunmuştur. Hiçbir siyasi bloğa katılmayan parti “bağımsız insan, bağımsız parti ve bağımsız devlet” ilkesini kendine şiar edinmiştir. AMİP milliyetçi partiler içinde, kitle partisinden çok, kadro partisi görünümünü kazanmaya çalışan tek parti olmuştur.

AHC’nin çözülmesiyle ortaya çıkan diğer bir milliyetçi parti ise 7 Kasım 1992’de İsa Kamberov tarafından kurulan Azerbaycan Müsavat Partisi (AMP) olmuştur. Parti ideolojisinin temel unsurları 9 esas prensip üzerinde yoğunlaşmıştır: 1. Hürriyetçilik, 2. Bağımsızlık, 3. Milliyetçilik, 4. Azerbaycancılık, 5. Devletçilik, 6. Liyakatçılık, 7. Türkçülük, 8. İslamcılık, 9. Modernlik. AHC içinden çıkan Müsavat Partisi, bu özelliği nedeniyle AHC’den farklı bir görünüm arz etmemiş, parti programında demokrasi ve liberal ekonomi görüşlerinin savunulduğu belirtilmiştir. Müsavat’ın AHC’den ayrılması, aynı zamanda ülkede merkez-sağın da bölünmesi anlamına gelmiştir. Müsavat ve AHC partileri arasındaki en büyük anlaşmazlık “Güney Azerbaycan” konusunda kendini göstermiştir. AHCP’den farklı olarak Müsavat, Güney Azerbaycan konusunda kararın orada yaşayan Azeriler tarafından

verilmesi gerektiği görüşünü savunmuştur. Bu ise Müsavat'ın Halk Cephesine oranla milliyetçilik konusunda daha yumuşak (ılımlı milliyetçilik) tavır takındığını ortaya koymuştur. Böylece Müsavat milliyetçilik konusunda Halk Cephesi ve AMİP arasında yer almıştır. AHC Başkanı Elçibey “Türkün Türk'ten başka dostu yoktur” görüşünü savunan ve “Güney Azerbaycan'la mutlaka birleşmelidir” düşüncesinde olan aşırı milliyetçi bir parti lideri olarak ortaya çıkmıştır. AMİP Lideri Memmedov ise “Türkiye ile ilişkiler sıkı tutulmalı, fakat diğer ülkelerle de milli çıkarı uygun yakın ilişkiler kurulmalıdır” görüşünü savunan, “Biz Güney Azerbaycan'dan önce Kuzey Azerbaycan'ın yönetimine talibiz” düşüncesiyle de yumuşak milliyetçi tipli bir lider olarak tanımlanmıştır. Kamber ise “Türkiye mutlak dost, İran, Rusya, Amerika belli değil” görüşünü savunan ve “Güney Azerbaycanlılarla ise ancak onların istemesi halinde bir siyasi birlik kurulabilir” düşüncesinde olan, “ılımlı milliyetçi” tipli bir lider olarak görülmüştür.

Bu partiler dışında, Azerbaycan Demokrat Partisi (ADP), Vatandaş Hemreyligi Partisi (VHP), Azerbaycan Demokratik İstiklal Partisi (ADİP), Ana Vatan Partisi (ANAP), Azerbaycan Milli Harekât Partisi (AMHP), Milli Demokratik İdrak Partisi (MDİP), Birlik Partisi (BP), Vahid Azerbaycan Partisi (VAP), Demokratik Azerbaycan Dünyası Partisi (DADP) ve Azerbaycan Yurttaş Partisi (AYP) milliyetçilik görüşünü savunan önemli partiler olarak ortaya çıkmışlardır.

3.2. Liberal Eğilimli Partiler

Milliyetçi partiler dışında Azerbaycan siyasi hayatında önemli bir yer tutan diğer partilerin başında ise liberal eğilimli partiler gelmiştir. Özellikle Yeni Azerbaycan Partisi (YAP) ve Azerbaycan Liberal Partisi (ALP) bu grup içindeki yerlerine göre diğerlerinden önemli ölçüde farklılık göstermişlerdir.

Liberal eğilimli partilerin içerisinde ilk sırayı alan YAP, aynı zamanda Azerbaycan'ın en büyük siyasi partisi unvanını da elinde bulundurmuştur. YAP'ın kuruluşu 1992 yılında birçok aydın ve siyaset adamının Nahçevan'da bulunan Haydar Aliyev'e yazdıkları bir mektup sonucunda olmuştur. Haydar Aliyev'i Bakü'ye davet eden aydınlar, Azerbaycan'daki mevcut durumun kötülüğünden bahsetmiş ve bir parti kurmasını istemişlerdir (Mirzezade, 1998: 84). Aliyev bu

teklifi olumlu değerlendirmiş ve 21 Kasım 1992’de Nahçevan’da 550 temsilcinin katıldığı YAP’ın kuruluş konferansı geçirilmiştir. Konferansta YAP’ın kuruluşu kabul edilerek partinin başkanlığına Haydar Aliyev seçilmiştir. Bu aynı zamanda Bakü dışında kurulan ilk siyasi parti olmuştur.

YAP’ın programı diğer merkez-sağ partilerden hem sosyo-ekonomik, hem de kültürel açıdan önemli derecede ayrılmıştır. Partinin amacı, “ekonomik reformların gerçekleştirilmesi ve toplumda istikrarı sağlayacak verimli, sosyal yönlü, düzenleyici piyasa ekonomisinin kurulması” olarak belirtilmiştir. Piyasa ekonomisinin oluşturulması için ise öncelikle gerekli altyapıyı oluşturmak en önemli mesele olarak ortaya koyulmuştur. Çünkü gerekli altyapının oluşturulmaması aşamalı olarak gerçekleştirilecek reformların mantığını bozacak ve olumsuz sonuçlar doğuracaktı. Parti programına göre reformlar halkın fakirleşmesi ve sosyal huzursuzlukların artması pahasına gerçekleştirilemez. Ekonomik reformların gerçekleştirilmesinin asıl amacı, bütün halkın yaşam düzeyinin ve biçiminin çok kısa bir zamanda yükseltilmesi olmalıdır. Yapılan değişiklikler yalnız geçmişe nefret duygularıyla yapılmamalı, reformlar aşamalı olarak gerçekleştirilmelidir.

YAP Halk Cephesi’nin “Türkçülük” politikasının, çok sayıda etnik azınlık bulunan Azerbaycan’da sorunlara yol açacağını belirtmiş ve “Vatandaşlık ve Azerbaycanlılık” ilkelerini savunduğunu kendi programında belirtmiştir (İncioğlu, 1994: 13).

1993 Ekim’inde Haydar Aliyev’in cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra, 1995 Kasım’ında yapılan parlamento seçimlerinde YAP 89 milletvekiliyle seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır. Ekim 1998’de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde tekrar Aliyev cumhurbaşkanı seçilmiş ve Kasım 2000’de yapılan parlamento seçimlerini yine YAP 87 milletvekiliyle kazanmıştır. 20 Aralık 1999’da parti ilk kurultayını yapmış ve kurultayda muhafazakârlar ve yenilikçiler olarak iki kanadın varlığı ön plana çıkmıştır. Muhafazakârlar başkan Aliyev’in değişmez olduğunu vurgularken, yenilikçiler başkan yardımcısı ve Aliyev’in oğlu İlham Aliyev’in ön plana çıkarılmasını istemişlerdir (Oğan, 2000: 40). Bu çekişme Kasım 2000 parlamento seçimlerinde de kendini göstermiş ve ilk defa Haydar Aliyev’den

başka birisi, oğlu İlham Aliyev kendisinden en çok bahsedilen politikacı olmuştur. Ekim 2003'te yapılacak olan cumhurbaşkanlığı seçimine az bir süre kala Haydar Aliyev'in vefat etmesi, İlham Aliyev'i partinin tek adayı yapmış ve seçim sonucunda İlham Aliyev cumhurbaşkanı seçilmiştir. İlk kez Haydar Aliyev'siz parlamento seçimlerine katılan YAP, Kasım 2005'te yapılan parlamento seçimlerinden de galip ayrılmıştır.

YAP'ın bu başarısının nedeni olarak, parti üyesi olmadan devlet kademelerine girmenin, var olmanın ve yükselmenin zor olması nedeniyle, herkesin eski KP'ye üye olduğu gibi, bu günde YAP'a üye olması gösterilmiştir. Diğer bir nedense bütün yüksek görevli devlet memurlarının, İcra Hâkimiyeti Başkanlarının (Vali + Belediye Başkanı) YAP'a üye olarak, bölgedeki muhalif teşkilatlara baskı yapmaları gösterilmiştir.

YAP'tan farklı olarak Azerbaycan Liberal Partiyası (ALP) liberal ideolojinin ülkede yayılmasını amaç edinen tek parti olmuştur. Ayrıca parti Bakü'de değil Berde şehrinde kurulması nedeniyle YAP'tan sonra dışarıda kurulan ikinci parti olmuştur.

ALP kuruluşundan bu yana, siyasi yaşamda etkin rol almaya ve liberal düşünceleri yaymaya çalışmıştır. Zıtlıklarla dolu siyasi yaşamı yumuşatmak, hoşgörü ve aşırılıkları dengelemek partinin temel prensibi olmuştur. İdeolojik bakımdan da liberal bir parti olan ALP, ülkede parlamenter demokrasi ve net kuvvetler ayrılığını savunmuştur. Partinin temel amacı; "her türlü ırk, din, etnik ve sosyal ayrımı reddederek uygar toplumun kurulması ve bağımsız Azerbaycan devletçiliğinin kuvvetlendirilmesi" olarak belirtilmiştir. Kendi yerini merkezde olarak gören ALP, reformları devrim değil seçim yoluyla uygulama yöntemini savunmuştur. ALP'nin faaliyetinin temelini oluşturan ve genel olarak Parti siyasetinin çerçevesini çizen ilkeler şunlardır: 1. Azerbaycan halkının ve Azerbaycan cumhuriyetinin devlet çıkarlarının üstünlüğü, 2. Azerbaycancılık, 3. Vatanseverlik, 4. Demokrasi, 5. Hukuka uygunluk, 6. Liberalizm düşüncelerine sadakat, 7. Siyasi faaliyetlerde her türlü zor kullanıma karşı koymak.

Parti, geleneksel liberalizm ülkelerinden yararlanmış, faaliyetlerinde bu ülkeleri temel alarak, milli ideolojinin oluşturulmasına çalışmıştır. Liberal ideolojinin rastlantıyla ortaya çıkmadığını, belli bir zorunluluktan kaynaklandığını ileri süren parti, milli ve evrensel değerleri uzlaştırma çabası içinde olduğunu vurgulamıştır. Milli ideoloji oluşturma gereği ve bu ideolojinin kaynağının halk olması zorunluluğu liberallerin düşüncelerinde önemli yer tutmuştur. Parti ideolojik boşluk içinde bulunan Azerbaycan halkının bu boşluğu milli çıkar ve dini değerlere dayanan, milli ideoloji aracılığıyla ortadan kaldırılabileceğinin mümkün olduğunu savunmuştur.

Azerbaycan siyasi partileri içinde, ideolojik bütünlüğü yönünden en güçlü partilerden biri olan ALP, 1988 yılı sonunda Genel Başkan Yardımcısı Zakir Memmedov'un ayrılarak, Azerbaycan Demokrat Liberal Partisini (ADLP) kurma çalışmalarına başlamasıyla büyük bir güç kaybına uğratmıştır. Ayrıca Parti Genel Başkanı Lale Şövket Hacıyeva'nın halen SSCB Pasaportu kullanıyor olması ve düşük gelirine rağmen, oğlunu İngiltere'de üniversitede okutması partinin kamuoyundaki imajını sarsmıştır.

ALP ve YAP'a oranla ülkede daha az etkin olan diğer bir liberal eğilimli parti ise Azerbaycan Demokratik Sahipkarlar (Girişimciler) Partisi (ADSP) olmuştur. Halk arasında daha çok burjuvazi partisi olarak bilinen ADSP'nin amacı, "serbest piyasa ekonomisinin gelişmesi için gerekli reformların yapılması, halkın refahının ve kültürel seviyesinin geliştirilmesi ve onların sosyal güvenliğinin sağlanması yolu ile hümanist, hukuki ve demokratik devletin kurulması olarak belirtilmiştir. Parti Azerbaycan'ın mevcut problemlerinden kurtulabilmesi için, dünya pratiğinde denenmiş ve başarılı olmuş serbest piyasa ekonomisinin uygulanmasını gerekli görmüştür. Hiçbir siyasi bloğa üye olmayan parti, toprak reformunun yapılarak toprakların köylülere dağıtılmasını, çözülmesi gereken en önemli meselelerden biri olarak gördüklerini açıklamışlardır. Özellikle, "70 yıl önce millileştirme adıyla, gerçekte ise komünist ideallerle, köylünün elinden alınmış topraklar yine köylülere dağıtılmalı, böylece toprağın sahihsizleştirilmesine son verilmelidir" görüşü parti tarafından her zaman dile getirilen bir konu olmuştur.

Bu partiler dışında Azerbaycan'da liberal eğilimli birçok parti daha bulunmasına rağmen, bu partiler ideolojik çizgilerinin net olmayışı ve marjinal konumları nedeniyle incelememiz dışında tutulmuşlardır.

3.3. Sol Eğilimli Partiler

Azerbaycan'ın sosyalist bir ideolojinin mirasçılarında biri olması ülkede çok sayıda sol eğilimli partinin de ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bu partilerden en etkin olanı ise Azerbaycan Komünist Partisi olmuştur. 1991 yılında Rusya'da kapatılan SSCB Komünist Partisi, daha sonra Mutallibov tarafından Azerbaycan'da da kapatılmıştır. Bunun sonucunda parti isim değiştirerek 1993 yılında iki eski komünist olan Ramiz Mehdiyev ve Ramiz Ahmedov tarafından Sosyal Adalet Partisi ismiyle tekrar kurulmuştur. 20 Kasım 1993'te partinin ismi tekrar değiştirilerek "Yenilenmiş Azerbaycan Komünist Partisi" olmuş ve 1994 yılında Azerbaycan Komünist Partisi (AKP) olarak Adalet Bakanlığında tescil edilmiştir (Oğan, 2000: 41). Programında amaçlarından biri de "Eski SSCB'yi tekrar canlandırmak" olunca, parti 1995 parlamento seçimlerine sokulmamıştır. Çünkü bu amaç Azerbaycan Anayasasına aykırıydı ve partinin kapatılması tekrar gündeme gelmiştir. Bunun üzerine parti bu amacı programından çıkarmış ve 5 Kasım 2000'de yapılan parlamento seçimlerinde %6'lık ülke barajını aşan 4 partiden biri olarak 2 milletvekilliği kazanmıştır.

AKP'nin sosyal tabanını aydınlar, işçi ve köylüler oluşturmuştur. Parti programında, Azerbaycan'da işçi çıkarlarının sonuna kadar savunulmasını sağlamak, toplumun barışmaz sınıflara bölünmesini engellemek, hümanizm ve sosyal adalet prensiplerini toplumsal hayata uygulamak ve Azerbaycan'da sosyalizmin kurulması esas amaç olarak gösterilmiştir. Kendisini eski Komünist Parti'nin varisi olarak gören AKP, Marxizm-Leninizm ideolojisini benimsediğini iddia eden eski Komünist Partinin uygulamalarıyla çelişki arz etmiştir. Ayrıca AKP özelleştirmeye karşı olmadığını ve farklı mülkiyet çeşitlerini kabul ettiğini de açıklayarak Marxist-Leninist ideolojiye hangi bakış açısıyla baktığını da ortaya koymuştur. AKP'nin bir diğer özelliği de eski Komünist Parti'den farklı olarak, parti hücrelerine verdiği özerklikle, "parti içi demokrasinin kuvvetli olması" olmuştur.

AKP'den farklı olarak diğerk bir sol eğilimli parti olan Azerbaycan Sosyal Demokrat Partisi (ASDP), önce AHC bünyesinde faaliyet göstermiş, 1991 yılından itibaren ise AHC'den ayrılmıştır. ASDP Dünya Sosyal Demokrat Birliğine üye olurken, partinin gençlik kolları da aynı zamanda Dünya Genç Sosyal Demokratlar Harekâtına üye kabul edilmiştir. Sol eğilimli diğerk partilerle ortak hareket halinde olan ASDP, hukuk devleti ve sivil toplumu oluşturmak, işçilerin refahını arttırmak ve adaletli gelir dağılımının sağlanması için çalışmayı, partinin esas amacı olarak belirlemiştir. AHC' ye kesin muhalefetiyle tanınan ASDP, görüşlerinde komünist yönetimi desteklediğini belirtmiş, fakat daha sonra parti kurucularından olan Leyla Yunusova'nın ayrılarak, Müstakil Demokrat Partiyi kurmasıyla önemli güç kaybetmiştir.

Bu partiler dışında ülkede faaliyet gösteren Azerbaycan Vahit Komünist Partisi (AVKP), Müstakil Azerbaycan Partisi (MAP), Sosyal Adalet Partisi (SAP) ve Ümit Partisi (ÜP) de sol eğilimli partiler kategorisine girmekte, fakat siyasi hayatta fazla etkileri bulunmayan partiler olmuşlardır.

3.4. Siyasi Bloklar

Azerbaycan'da siyasi yapının parçalı ve bölünmüş olması, siyasi partileri Siyasi Partiler Kanunu'nda gösterildiği şekliyle bir araya gelerek siyasi bloklar ve birlikler kurma zorunluluğuyla karşı karşıya bırakmıştır. Özellikle muhalefet cephesindeki partilerin iktidardaki YAP'a karşı tek başına mücadelede yetersiz kalmaları nedeniyle böyle bir örgütlenmeye girmeleri onlar açısından önemli gelişmelerden biri olmuştur. Daha sonra iktidardaki YAP da böyle bir oluşuma gitmiş, peşinden sol eğilimli partiler de siyasi birlikler kurarak ortak mücadeleye girişmişlerdir.

Ülkedeki ilk siyasi birlik 23 Mart 1994 tarihinde bir grup muhalefet partisi tarafından kurulmuş Demokratik Kongres (DK) olmuştur. Kongres'i oluşturan partiler esasen milli ve demokratik eğilimli, çoğunluğu da Aliyev'den önceki Elçibey iktidarını destekleyen partiler olmuşlardır. Amacını, "Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması ve demokratik ilkelere dayanan toplum düzeninin kurulması" olarak açıklayan DK, AHC iktidarına son veren "4

Temmuz Olayları”nı “Azerbaycan halkının birliğine karşı bir isyan” olarak değerlendirmiştir.

Azerbaycan siyasi hayatında 2000 yılına kadar en fazla etkinliğe sahip siyasi birlik olan DK, Ağustos 2000’de Elçibey’in vefat etmesiyle birlikte AHCP’de ortaya çıkan bölünmeye paralel olarak iki yere ayrılmıştır. Tartışmalar klasikler ve liberaller olarak iki yere ayrılan AHCP’nin hangi kanadının Kongres’te tanınmasıyla başlamıştır. Sonuçta DK içindeki 12 parti Kerimov yönetimindeki AHCP’nin klasik kanadını tanıırken, diğer 5 parti ise Fettayev yönetimindeki liberal kanadı tanıdığını açıklamıştır. Tartışmalar bununla da bitmemiş, Kasım 2000’de yapılan parlamento seçimleri sonrası Kongres’in klasikler kanadı seçimlere hile karıştığını ve milletvekilliği kazanmış DK adaylarının parlamentoya gitmemeleri gerektiğini savunurken, liberaller kanadı ise buna karşı çıkararak seçimi kazanmış adayların parlamentoya girmelerinde hiçbir sakınca görmediklerini savunmuşlardır. Bunun sonucunda DK klasikler kanadı diğer DK partilerini iktidarla işbirliği yapmakla suçlayarak bölünmeyi daha da derinleştirmiş, bu ise muhalefet partilerinin kamuoyundaki imajına önemli ölçüde darbe vurmuştur.

Diğer bir siyasi birlik olan Değirmi Masa (DM) ise, 7 Ocak 1995 tarihinde Bakü ve Köyler Birliği’nin (Muttalibov taraftarının oluşturduğu birlik) girişimi ile birliğin ikametgâhında 25 parti ve 8 sosyal teşkilatın bir araya gelerek, ortaklaşa hareket etme kararı almaları sonucunda olmuştur. İdeolojisine bakılmaksızın tüm siyasi partilerin üye olabileceği DM, kendisini toplumsal-siyasi kuruluşların “meşveret meskeni” olarak tanımlamıştır. Değirmi Masa, Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasını, seçim kanunu taslaklarını ve diğer uluslararası anlaşmaları, siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal sorunları görüşmek ve ülkedeki vatandaşların ortak bir fikre ulaşmalarını sağlamak ve bu kararları uygulamaya koymak için oluşturulmuştur. 1998 yılında DM’ye üye olan muhalefet partilerinin Haydar Aliyev iktidarını meşru kabul etmediklerini açıklamaları nedeniyle, diğer iktidar yönlü partiler bu kuruluştan ayrılmışlardır. Bu ayrılma DM’yi zayıflatmış ve 1997 yılına geldiğinde 33 olan üye sayısı, 17’ye düşmüştür.

Muhalefet partilerinin bir araya gelerek iktidara karşı siyasi birlikler oluşturması iktidar yönlü partilerini de harekete geçirmiş ve 5 Nisan 1995'te "Meşveret Meclisi" (MM) ismiyle bir siyasi birlik kurmalarına sebep olmuştur. "Meşveret Meclisi"ni oluşturan partilerin YAP hariç, hiçbirinin ciddi sosyal tabanı olmasa da bu birlik mevcut iktidar partisinin etkinliğini arttırmış ve toplumda var olan çok sesliliği göstermesi açısından önemli bir avantaj sağlamıştır. Kuruluşunda 9 üyesi bulunan birliğin, daha sonra üye sayısı 12'ye çıkmış ve "Meşveret Meclisi" iktidar partisinin propagandasını yapan bir kurum görüntüsü arz etmiştir.

Azerbaycan siyasi hayatının sağ yelpazesinde bulunan iktidar ve muhalefet partilerinin bir araya gelerek siyasi bloklar oluşturması, 70 sene boyunca eski SSCB'de hâkim parti olan Komünist Partisi'ni de kendi çevresini oluşturmaya ve böylece sol eğilimli partilerin de bir araya gelmesini sağlamaya yönelik çalışmalar yapmaya itmiştir. Sonuçta Ocak 1997'de sol yelpazenin iki önemli partisinin bir araya gelmesiyle (AKP ve ASDP) "Sosyalist Azerbaycan'ı" bloğu kurulmuştur. Fakat bu birlik sol eğilimli partilerin parçalanması ve diğer partilerin sol eğilimli partilerle işbirliğine girişmemesi sonucunda fazla etkili olamamıştır.

Komünist partilerin önemli problemlerinden biri onların hizmetinde ünlü ve büyük siyasi şahısların olmaması olmuştur. Özellikle eski komünist olan Haydar Aliyev'in SSCB KP'den büyük bir gösteriyle ayrılarak, komünist sistemin dışında gözükmeye önem vermesi ve geleceği hakkında verdiği açıklamalar, komünist ideolojinin nüfusuna büyük darbe vurmuştur. Bu durum karşısında Azerbaycan'daki komünist partiler açıktan açığa Aliyev iktidarına karşı siyasi muhalefet yapmaktan çekinmişlerdir. Bu da Azerbaycan komünistlerinin tamamen tecrit olunmuş bir şekilde faaliyet göstermeleri sonucunu doğurmuştur.

Azerbaycan'da siyasi partilerin ve siyasi blokların yanında belirli dönemlerde, belirli hedefler doğrultusunda oluşturulmuş ve tam siyasi olmayan yapılar da faaliyet göstermiştir. Bu yarı siyasi birliklerden, Azerbaycan'da Seçim Islahatları ve Demokratik Seçimler Uğrunda Hareket (SİDSUH) ve Birleşmiş Muhalefet Hareketi (BMH) en etkili birlikler olması açısından önem arz etmişlerdir.

SİDSUH, 1998 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimleri sırasında oluşturulmuş, muhalefetin önemli güçlerini birleştiren bir yapılanma olmuştur. İlk kurulduğunda 22 siyasi parti ve sosyal kurumu etrafında birleştiren SİDSUH, 10 kurumun daha katılmasıyla üye sayısını 32'ye yükseltmiştir. Hareketin amacı, “Azerbaycan’da demokratik seçimlerin yapılması için vatandaşların çabalarını birleştirmek, onların faaliyetlerini sivil yollar ve kanunlar çerçevesinde teşkilatlandırmak, yönlendirmek ve toplumun seçimlere aktif olarak katılmasını ve merkez seçim komisyonunun yapısında değişiklikler yapılmasını sağlamak” olarak açıklanmıştır. Diğer birlikler gibi SİDSUH da ilk kurulduğu yıllarda çok aktif ve etkin bir çalışma içinde olmuş, fakat daha sonra ortaya çıkan fikir ayrılıkları nedeniyle tamamen etkisiz hale gelmiştir.

Diğer bir yarı-siyasi kurum olan BMH, muhalefetin çeşitli kutuplarından olan çok sayıda partinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. İlk toplantısını 10 Ocak 2002 tarihinde yapan BMH, 26 partinin katılımıyla önemli bir birlik görüntüsü vermiştir. Aliyev iktidarını meşru olarak kabul etmeyen BMH, Haydar Aliyev istifa edinceye kadar protesto gösterileri düzenleyeceğini açıklamış ve ilk gösterisini 23 Mart 2002 tarihinde gerçekleştirmiştir. Daha sonra birkaç gösteri ve yürüyüş daha gerçekleştirmeye çalışan BMH, halkın katılımının az olması nedeniyle etkinliğini kaybetmiştir. Nitekim 2003 Cumhurbaşkanlığı seçimlerini YAP adayı İlham Aliyev’in kazanması, ülkede muhalefetin etkinliğini ve desteğini tamamen kaybettiğinin de bir göstergesi olmuştur.

4. Demokratikleşme Sürecinin Sosyo-Politik Problemleri

1991 yılında bağımsızlığına kavuştuktan sonra Azerbaycan’da ulus-devletin gereklerine uygun olarak devletin bütün sembolleri millileştirilmiştir. Milli semboller, yeni bayraklar, milli para, bayramlar ve milli marşlar Azeri kimliğine uygun olarak yeniden oluşturulmuş, her yıl başka bir tarihi “kahraman” etrafında dile getirilen söylemlerle, halka “tarihi zemin” ve “milli kimlik” referansları yaratılmaya başlanmıştır. Milli tarihin yeniden yazılması ve edebiyatın bilinmeyen devrelerinin keşfi, bunları yeniden yorumlayan sanat eserlerinin ortaya çıkarmaya başlamasıyla, bu konularda bir “Milli Kültür Politikası” oluşmaya başlamıştır. Yeni siyasi yapının

“üniter devlet” olarak gerçekleşmesi, “millet”in “vatan”a dayalı olarak tarif edilmesi ulus-devlet yolunda önemli bir gelişme olmuştur. Şehirleşme ve entelektüel birikim yeterli olmakla birlikte demokrasinin gelişimi ülkede çok yavaş olmuştur.

Azerbaycan’da demokratikleşme sürecine etki eden faktörlerin başında ise refah seviyesinin aşağı olması gelmiştir. Ülkede yapılan araştırmalarda halkın eski SSCB dönemindeki günlük yaşam standartlarının çok altında yaşadığı ve bugünkü durumlarından memnun olmadıkları görülmüştür (Ersanlı, 1995: 142). Araştırmada rey sorulanların %39,7’si ülkedeki siyasi rejim değişikliğinden memnun olduklarını söylerken, %39,8’i ise rejim değişikliğini olumsuz bulduklarını açıklamışlardır. Yine halkın %24’ü ülke yönetimi için sosyalizmi tercih ettiğini açıklarken %24,2’lik kısım ise çok partili demokratik sistemden yana olduğunu açıklamıştır (Ersanlı, 1995: 54) Ülkede halkın en çok öğrenmek istediği dilin “İngilizce” olması da ekonomik nedenlerden kaynaklanmıştır.

Ülkede eski SSCB tarafından oluşturulan “Homo Soviyetikus” insan tipi ve geçen 70 yıl içerisinde son derecede sistemli bir merkezi planlama ile şekillendirilen “zihniyet kalıpları”, demokratik merkezîyetçilik geleneğinin değişmesini engellemiştir. SSCB’nin totaliter ve baskıcı yapısının kamuoyunu tepeden oluşturmayı hedeflemesi, Azerbaycan’da da doğal olarak yukarıdan aşağıya elit nitelikli demokratikleşme sürecini ortaya çıkarmıştır (Canbaş, 1998: 304). Özellikle demokrasi söylemiyle iktidara gelen AHC iktidarının, ülke istikrarını bozucu etkileri de beraberinde getirmesi, kontrollü demokrasiye geçiş fikrinin Azerbaycan’da yerleşmesinde etkili olmuştur. Bunların yanında genel olarak ülkede demokratikleşme sürecini etkileyen esas faktörleri 4 başlık altında toplayabiliriz (Bacık, 1998: 73).

1. Bir seçkinler grubu oluşturularak yönetim bunlardan meydana getirilmiştir.
2. Yasama ve Yürütme (bazen yargı) birbirine çok yakınlaşmıştır.
3. Güç merkezleri (ordu, polis, basın, parasal kaynaklar) yönetimin eline verilmiş ve yönetim tarafından paylaştırılmıştır.

4. Ekonominin merkezi yapılanması söz konusu olmuştur.

Ayrıca muhalefet partilerinin iktidara savaş açmaları ve temel söylemlerinde yönetimin meşru olmadığı tezini kullanmaları sonucunda, ülkenin özgürlükler trendi sürekli olarak yükselen bir grafik izleyememiş, bu ise demokratikleşme sürecini olumsuz etkilemiştir. Bu problemler geçiş dönemi yaşayan bütün Eski SSCB ülkeleri için ortak problemler olmuştur. Azerbaycan'da ise bunların yanında ülkenin kendine özgü demokratikleşme sürecini etkileyen problemler ortaya çıkmıştır. Alt bölümlerde bu problemler incelenerek geçiş döneminin ve demokratikleşme sürecinin daha iyi analizi amaçlanmıştır.

4.1. Düşüncede ve Gerçeklikte Bağımsızlığın Anlamı

1985'te Gorbaçov'un başlattığı Perestroyka ve Glasnost politikaları sonucunda SSCB'de çözülme başlamış ve bu çözülme sonucunda SSCB dağılmıştır. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte diğer SSCB Cumhuriyetleri gibi Azerbaycan da bağımsızlığını ilan etmiş ve diğer ülkeler tarafından da tanınmıştır.

Bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte ortaya çıkan tartışmalardan biri de, bağımsızlığın SSCB'nin dağılmasıyla birlikte kendiliğinden oluşan bir sonuç mu? Yoksa halkın mücadelesiyle kazanılmış bir hak mı? olduğu konusunda olmuştur. Bazı araştırmacılar bağımsızlığın diğer cumhuriyetler gibi Azerbaycan'a da verildiği ve bu nedenle halkın bazı konularda pasif olduğu görüşünü savunmuşlardır. Özellikle Ermenistan'la savaşın kaybedilmesi ve toprakların %20'si Ermeni işgali altında olması bu düşüncelyi savunanları haklı çıkarmıştır (Tağıyev, 2004: 131). Çünkü eğer halk bağımsızlığı silahlı mücadeleyle kazansaydı, o zaman Ermenilerle savaşı da kazanır ve bağımsızlığın bekçisi görevini üstlenmiş olurdu.

Azerbaycan'da aydınların demokratikleşme sürecine katkıları ve halkı aydınlatmadaki isteksizliği ülkede özel sektörün gelişmemesi ile açıklanmıştır. Bu durumda ekonomik olarak devlete bağlı olan aydınlar, bu konularını kaybetmemek için kendi düşüncelerini serbest bir şekilde açıklamaktan mahrum olmuşlardır. Bu durumun düzeltilmesi ve aydın sınıfın üzerine düşeni yapması için onların devletten asıllığının ortadan kaldırılması ve insan yaşamı için gerekli sosyo-ekonomik

durumun yaratılması gerekmiştir. Tağıyev'e göre aydın kesimin önemli bir kısmını oluşturan üniversite öğretim görevlileri veya öğretmenlerin kendi konumları itibariyle öğrencilerden sınavı geçme karşılığında para talep etmeleri, bu insanlar için bağımsızlığın hiçbir anlam taşımadığını ortaya koymuştur (Tağıyev, 2001: 133).

Gelir dağılımındaki eşitsizlik ülkede iki tür gençliğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlardan ilkinin pahalı arabalarda dolaşarak, villalarda yaşayan ve hiçbir işle uğraşmayan gençlik, ikincisi ise gecekonducularda yaşayarak tamamen başka bir düşüncede olan gençlik oluşturmuştur. Bu etken demokrasi için en esas faktörlerden biri olan orta kesimin gelişmesini engellediği gibi, aynı zamanda gençler arasında vatandaşlık bilincinin de oluşmasına negatif etki yapmıştır. Ülkede işsizliğin artması milyonlarca Azeri'nin Rusya ve diğer yabancı ülkelere çalışması sonucunu doğurmuştur. Özellikle Rusya'da 2 milyondan fazla Azeri'nin çalışması ve onların çalıştıkları ülkede hiçbir haklarının olmaması, aşağılanmaları (Ruslar onlara kötü siyahlar diyorlar), öldürülmeleri ve hapse atılmaları sonucunda devletin bu konuda hiçbir yardımda bulunamaması önemli bir sorun olmuştur. Kapitalist ekonominin yeni iş kanunlarına alışamayan gençlik, daha az çaba gerektiren işlere yönelmiş, bu ise ülkede ileride oluşabilecek sosyal buhran için zemin hazırlamıştır.

Diğer önemli bir sosyal sorun ise genç kuşakların gelişimi yolunda önemli bir problem olan ve sosyalizmden Azerbaycan'a miras kalmış "kuşaklar çatışması"nın ülkede hâlâ varlığını koruması olmuştur. SSCB zamanının eski komünistleri devlet yönetiminde, yerli ve yabancı birçok kurumda kendi pozisyonlarını korumayı sürdürmüş, boşalmış ve yeni açılmış işyerlerine kendi yakın adamlarını yerleştirerek rüşvet ve yolsuzlukların ülkede yayılmasına ön ayak olmuşlardır. Genç kuşaklar bu olumsuzluklar karşısında toplumsal olaylara ilgisiz yavaşmış, demokrasi, insan hakları, milliyetçilik, siyasi partiler gibi kavramlar bu kuşaklar için hiçbir önem taşımamıştır.

4.2. Azeri Milli Karakteri ve Mantalitesi Anlayışı

Azeri milli mantalitesi bağımsızlık sonrası dönemde halkın toplumsal-siyasi düşüncesinde ve felsefi edebiyatında en çok ilgi çeken problemlerden birisi olmuştur. Özellikle demokratikleşme sürecine geçişte karşılaşılan zorlukların açıklanmasında milli mantalite kavramı önemli bir referans oluşturmuştur.

Mantalite sözü Latince mens sözcüğünden gelmekte ve anlamı düşünce, düşünce tarzı demektir. Mantalite derken ilk akla gelen, “milletin veya bireyin düşünmek, hissetmek etrafındaki olayları anlamak ve kabul etmek tarzı” olmaktadır. Geniş anlamda mantalite anlayışına ise halkın veya bireyin entelektüel seviyesi, manevi gelişim seviyesi, ahlaki nitelikleri, hayat tarzı, adet ve ananeleri, diğer halk ve milletlere münasebeti, dünyayı kavrama ve kabul etme seviyesi de dâhildir (Tağıyev, 2004: 139).

Milli mantalitenin gelişme seviyesi kendini milletin idea bakışlarında, daha sonra ise onun milli ideolojisinde göstermektedir. Demokratik toplumlarda düşünce plüralizmi hâkim olduğu için milli ideolojiye ihtiyaç duyulmuyor. Totaliter ve otoriter sistemlerde, geçiş dönemi aşamalarında ve diğer birçok hallerde devlet tarafından desteklenen herhangi bir ideolojik görüş milli ideoloji olarak kabul edilebilir. Böylece mantalite siyasi-ideolojik karaktere dönüşerek liberal, demokratik, totaliter, proleter, devrimci ve evrimci niteliklere bürünebilir. Bu anlamda mantalite siyasi düşünce ve siyasi kültürle iç içe geçmiş olmaktadır.

Siyaset ve milli mantalite kavramları birbiriyle karşılıklı ilişki içerisinde olan önemli iki kavram olmuşlardır. Özellikle bağımsızlık hareketleri ve bağımsızlığa ulaşmak için başvurulan yöntemler, milletin mantalitesiyle yakın ilişki içerisinde olmuştur. Eğer milletin siyasi kültürü, siyasi düşüncesi, siyasi olaylara tepkisi yüksekse, o millet bağımsızlık mücadelesinde genellikle başarılı olmuştur. Azerbaycan'da halkın siyasi kültürü, siyasi düşüncesi ve siyasi olaylara tepkisi aşağı olduğu için, Ermeni saldırıları, iktidar için yapılan mücadeleler, yerlililik, göçmenlik, işsizlik, sosyal ihtiyaçlar, siyasi hayattaki kaos ve kanunsuzluk halleri, 20. yüzyılın sonunda Azerbaycan Halkının milli mantalitesini önemli ölçüde etkilemiştir.

Bütün halkların mantalitesi gibi Azerbaycan halkının mantalitesi de kendi içinde zıtlıklar taşımıştır. Bir taraftan, bağımsızlığa meyilli, milli vatanseverlik hisleri, diğer taraftan ise konservatizm ve eski kurallara bağlılık, dine ve eski ananelere bağlılık, totalitarizm ve otoriterizme rağbet, başkalarının egemenliği altında yaşamaya alışmak, iyi bir yaşam tarzı istemek, fakat bu yaşam tarzına ulaşmak için kendine bir yol seçmemek, şeref ve namus hissini dar çerçevede kendi evinin sınırları içinde anlamak, bunu geniş çerçevede kabullenerek milli ve dini sınırlar içinde anlayamamak gibi etkenler, Azerbaycan milli mantalitesinde ön plana çıkan çelişkiler olmuştur. Bu çelişkiler demokratikleşme sürecinde ülkeye özgü birçok problemin ortaya çıkışını da beraberinde getirmiştir.

5. Azerbaycan'da Siyasi Kültür ve Demokratikleşme Sürecine Etkileri

Azerbaycan'da toplumun siyasi kültürünün biçimlenmesi farklı tarihi gelişim ve değerler sisteminin benimsenmesi sonucunda olmuştur. Bunlardan en önemlisi 20.yüzyılın başlarında oluşmaya başlayan kültürel gelişim olmuştur. Özellikle 1908 ve 1920'li yıllarda Güney Azerbaycan'da ortaya çıkan burjuva devrimleri, 1918 yılında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADC), 1920-1991 yıllarını kapsayan SSCB dönemi ve 1980 sonrası SSCB'deki gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan milli-bağımsızlık harekâtı Azeri toplumunun siyasi kültürünün oluşmasında önemli roller oynamıştır. Bağımsızlığın ilan edilmesi ve 1992'den itibaren ülkede demokratik kurumların, siyasi partilerin ortaya çıkması, 1995'te halkoylamasıyla anayasanın kabulü ve ülke parlamentosunun oluşturulması siyasi kültürün formalaşmasına etki eden diğer önemli gelişmeler olmuştur. Azeri toplumunun siyasi kültürünün formalaşmasına etki eden en önemli olaylardan biri ise "Dağlık Karabağ" sorunuyla birlikte Ermeni-Azeri çatışmasının başlaması olmuştur. Planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş ve vatandaşlık siyasi bilincinin gelişmesi de diğer önemli etkenler olmuştur.

Siyasi kültürün en önemli öğelerinden biri de demokrasi kültürüdür. Geniş anlamda demokrasi kültürü toplumsal bilincin tüm elemanlarını kendinde birleştirmektedir. Partilerarası rekabette demokrasi kültürünün en önemli

kriterlerinden biri olarak kabul edilmesi partilerin kendi aralarındaki ilişkilerinde siyasi işbirliği ve anlaşma zemini aramalarına olanak sağlamaktadır.

Azerbaycan'da demokrasi kültürü özellikle bağımsızlıktan sonra üzerinde fazla durulan konulardan biri olmuştur. 70 yıllık Sovyet döneminin siyasi kültür anlayışının toplum tarafından bağımsızlık dönemi sonrasında da devam ettirilmesi, devletin bazı önlemler almasına neden olmuştur. Özellikle ülkede demokratik seçki sisteminin kabulü, belediye, parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimleri ve anayasanın kabulü demokrasi kültürünün oluşması için önemli örnekler olmuşlardır. Toplumun siyasi kültüründe eski gelenekçi yapının kendini göstermesinin yanında, çağdaş batı tipi değerler sisteminin de yerleşmeye başlaması ülkedeki toplumsal yapının çeşitlilik göstermesine neden olmuştur. Geleneksel siyasi kültürün devlet başkanına veya siyasi lidere “üstün insan” tarzında bakışının yanında, serbest seçkiler, toplantı ve gösterilere katılma gibi günümüz demokratik değerleri de toplum tarafından biçimsel de olsa kabul edilmiştir.

Azeri toplumunda bağımsızlık ister 1918, isterse de 1991'de herhangi bir bağımsızlık savaşı sonucunda kazanılmamıştır. 1918'de Transkafkasya Federasyonu kendiliğinden ve dış ülkelerin o zamanki politik manipülasyonları sonucunda dağılmış ve Azerbaycan bağımsızlığına kavuşmuştur. 1918 yılında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti E. Carr'a göre “kukla bir cumhuriyet” olmuştur. Zenkovsky Carr'ın bu görüşünü çok abartılı bulduğunu belirterek 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 6 ay süreli bağımsız bir cumhuriyet olduğunu söylemektedir. Kanımızca 1918 yılında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti doğuda ilk demokratik Müslüman cumhuriyeti olması nedeniyle önem kazanmakta ve Roy'un da belirttiği gibi diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden farklı olarak yeni Azerbaycan cumhuriyeti için tarihi bir referans olmaktadır. 1918 yılında kurulan ADC o zamanki elitlerin ve aydınların bir projesi olma niteliğini korumakla beraber halk tarafından da benimsenmiştir. Fakat bu “benimseme” olayı doğrudan katılım şeklinde değil, mevcut olanı benimseyerek kabullenme (içselleştirme) şeklinde kendini göstermiştir. Azeri toplumunun ulusal cemaatçi bir yapıdan modern ulus yapısına geçiş projesini de içinde barındıran ADC, kısa ömürlü olmasına bakmayarak önemli gelişmeler sağlamıştır. Dikkat çekici bir özellik de o dönemde “Milli Ordu”nun kurulması

zamani halkın erkek çocuklarını askere göndermekte direnmesi olmuştur. Hatta Osmanlı Ordusu'nun yardım için Azerbaycan'da bulunduğu sırada halkın onlara “mesafeli” davranması, bizce toplumun bütün dönemlerinde yabancı bir askeri gücün yönetimi altında bulunmasından kaynaklanmıştır. O dönemde İslami geleneklerin baskın olduğu ve toplum yaşamının tümüne hâkim olduğu görüşü doğrultusunda, bunun Şii toplumunun Sünni Osmanlılara karşı tepkisinden kaynaklandığını da söyleyebiliriz.

Bolşeviklerin 1920'de Azerbaycan'da iktidara gelmeleri “Kızıl Ordu”nun yardımıyla olsa da, bu hem de ülkedeki belli kesimlerin mevcut yönetime karşı tepkisinden de kaynaklanmıştır. Diğer bir etkense halkın mevcut durumu benimsemesi (her yeni gelen iktidarı kabullenmesi) şeklinde açıklanabilir. SSCB'nin 70 yıllık yönetimi döneminde Azerbaycan'da çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Marx'ın “Din toplumun afyonudur” şeklindeki tanımlaması doğrultusunda ülkede dini yapı çözülerek ateist bir toplum oluşturulmaya çalışılmıştır. Fakat kanımızca bu dini yapı tamamen ortadan kalkmamış, dini uygulama ve gelenekler “Sovyetleştirilerek” geleneklerin içine serpiştirilmiştir. Hatta birçok din adamına Sovyet ideolojisinin İslam diniyle çatışmadığı yönünde beyanatlar verdirilerek, resmi ideolojinin topluma benimsetilmesi amaçlanmıştır. Sadece ölümle birlikte yerine getirilmesi gereken dini vecibeler “mollalar” aracılığıyla uygulanmıştır. Bu aynı zamanda Sovyetlerin “bütünleştirici” bir yönetim yapısının da açıklanması açısından önemlidir. SSCB'deki gelişmelere paralel olarak Azerbaycan'da da ekonomik, kültürel ve siyasi alanlarda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ülkede okuryazar oranı %100 yükselmiş, Azerbaycan SSCB'nin “petrol akademisi” olarak ün yapmış, köylü toplumu olan Azerbaycan toplumu şehirleşmenin de etkisiyle bu yapısını değiştirmiştir.

SSCB'nin toplumun kültürel gelişiminde milli içerikleri tamamen yok etmeyerek sadece “içerik olarak sosyalist” bir değişimi yeterli görmesi birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Özellikle toplumsallaşmaya önem verilmesi geleneksel toplum yapısının negatif özelliklerini de geliştirmiştir. Aile kavramının “Sovyet Ailesi” şeklinde biçimlendirilerek ideolojik vurguyla beslenmesi yanıltıcı bir durum ortaya çıkartmıştır. Nitekim aile içindeki birliktelik gerçekte ideolojik olmaktan çok

geleneksel tarzda sürdürülmüştür. “Emek Faktörü”ne vurgu yapan resmi Sovyet ideolojisi özellikle el emeğinin ön planda olması nedeniyle “ geniş aile” kavramını desteklemiştir. Bu Azerbaycan’da nüfus artışını beslerken, aynı zamanda da eğitimin kalitesini düşürmüştür. Toplum içinde okuma yazma oranı yüksek tutulsa da bu sadece “yazılanları okuyabilen” bir genç kuşağı da beraberinde getirmiştir. Eğitim planlaması sınırlı sayıda gencin üniversiteyi bitirmesi ve devlet kadrolarına yerleşmesini doğurmuştur. Üniversiteli genç kadrolar Sovyet ideolojisini benimsemekten ziyade, toplumun geleneksel yapısına uygun olarak (aynı zamanda bir zorunluluk olarak da) “aileye yardım” düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Bu aşağıların Sovyet sistemini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmalarının da bir açıklaması olmuştur.

Ailelerin çocuklarını üniversiteyi kazanmak için motive etmeleri ve desteklemeleri sadece ekonomik gelir ve toplumsal saygınlık açısından açıklanabilir. Üniversitelere karşı bu talep aynı zamanda çeşitli yolsuzluk ve ahlak dışı uygulamaları da beraberinde getirmiştir. Özellikle fen alanında büyük başarılar sağlansa da sosyal bilimler alanında ideolojik kaygılar nedeniyle fazla başarılı olunamamıştır.

Eğitim sektöründeki bu olumsuzluklar Marxist ideolojinin ahlak alanındaki kurallarını da bozguna uğratmıştır. Planlı ekonominin rasyonel olmayan hedefleri bu doğrultuda tam bir yozlaşma ve sahtekârlıkları da beraberinde getirmiştir. Ekonominin bütün alanlarında yozlaşmalar başlamış “devlet mülkiyeti”, “sosyalist mülkiyet” gibi kavramların içi boşaltılarak “özel mülkiyet” dışında kalanların ortak değil “herkesin becerisine göre “ pay alacağı bir mülkiyete dönüştürülmesi baş göstermiştir. Nitekim Gorbaçov’un Glasnost ve Perestroyka politikalarının uygulanmaya başlanmasıyla bu gerçeklerin açıklanması Azerbaycan’da özellikle durumun çok ciddi boyutlara ulaştığını orta çıkartmıştır. Bu yapı Brejnev tarafından merkez ve çevre arasında sağlanmış bir mutabakattı ve Gorbaçov bu yapıyı etkisiz kılmaya çalıştığı zaman SSCB’de çözülme başlamıştır. Bu açıklamalarımız özellikle bağımsızlık sonrası dönemde ülkedeki birçok sorunun açıklanması için önemli ipuçları vermektedir. Bunlardan en önemlisi tüm tarih boyunca Azeri toplumunun her gelen yönetimi benimsemesi ve iktidarla” sessiz bir mutabakat”a varmış

olmasıdır. Bu tutum SSCB'nin çözülmeye başladığı dönemlerde Azerbaycan'ın birlik içinde özerk kalması yönünde kendini gösterirken, SSCB dağılırken bağımsızlık düşüncesiyle yer değiştirmiştir. 1992'de AHC'nin iktidara gelmesini kabullenen halk daha sonra YAP'in iktidarına da onay vermiştir. Önemli olan geleneksel toplum çıkarlarına dokunmadan “siyasal oyun alanı” içinde her ne yolla olursa olsun başarılı olunmasıdır. Bütün iktidarlar toplum tarafından genel çoğunlukla benimsenilmiş (apolitiklik durumu) “Sessiz anlaşma”larla korunmuştur.

6. Demokratikleşme Süreci ve Çok Partili Hayata Geçişte Azerbaycan Örneği

Buraya kadar yaptığımız incelemelerde gördüğümüz gibi demokrasi düşüncesi tarihin birçok aşamalarında Azerbaycan devletçiliğinin formlaşmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Doğu'da ve İslam dininin geçerli olduğu bütün ülkeler ve toplumlar içinde ilk demokratik cumhuriyet Azerbaycan'da kurulmuştur. “Müslüman Doğu”nun ilk Demokratik Cumhuriyeti olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, 1918–1920 yılları arasında iki yıl gibi kısa sürede yaşamasına bakmaksızın çağının ilerisindeki demokratik uygulamaları ile haklı bir övünç kaynağı olmuştur. Fakat 70 yıllık Sovyet geçmişinin, toplumsal yapıda yarattığı tahribat, oluşturduğu kültür sebebiyle, demokrasi Azerbaycan'ın en temel problemlerinden biri haline gelmiştir.

SSCB'de Gorbaçov'un başlattığı Glasnost ve Perestroyka politikaları Azerbaycan'da da diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi ilk demokratikleşme dalgasını başlatmıştır. Holmes bu demokratikleşme dalgasını çifte reddedici devrimle açıklamakta ve bu reddedilişin, demokratik merkeziyetçiliğin ve sistemin diğer biçimsel yönlerinin reddedilmesine ek olarak, komünistlerin yalancılığının, ikiyüzlülüğünün, elitizminin, rüşvetçiliğinin, yetersizliğinin ve giderek kötüleşen performansının da reddedilmesi anlamına geldiğini belirtmiştir (2000: 47). Azerbaycan açısından da bu ilk reddedilen Moskova'nın Azerbaycan üzerindeki egemenliği olurken, ikinci reddedilen ise bir iktidar sistemi olarak komünizm olmuştur. Aynı zamanda ilk reddediliş Azerbaycan'daki milli harekâtın bağımsızlık

yönünü oluştururken, ikinci reddediliş ise milli harekâtın demokratik yönünü oluşturmuştur.

“Sovyet Bloğu”nun çökmesi sonucunda dünya siyaset sahnesine çıkan devletler “geçiş devletleri” olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırma bu ülkelerin demokrasiye dönüşeceği ve “Batı Bloğu” ile bütünleşeceği fikrini de içinde taşımıştır (Ağacan, 2005: 8). Birçok araştırmacıya göre 1985’te başlatılan ve amacı Sovyet sosyalizmini demokratikleştirmek olan Glasnost ve Perestroyka politikaları, cumhuriyet elitlerinin iktisadi ve siyasi iktidara tek başlarına sahip olmak istemeleri neticesince amaçlarından sapmış ve SSCB’nin dağılmasıyla sonuçlanmıştır.

Roy’a göre Azerbaycan’da 1992’de iktidara muhalefetin (AHC) gelmesi istisnai bir durumdu ve bu durum Azeri-Ermeni çatışmasının yanında, farklı hiziplerin elindeki parti ve güvenlik aygıtı arasındaki uyuşmazlıklarla da açıklanabilir (Roy, 2000: 184). Elizade’ye göre ise Brejnev döneminin durgunluk yıllarında cumhuriyet elitleri çok fazla “gizli sermaye” biriktirmişlerdi ve bu sermayeleri değerlendirecekleri yer bulabilmek için artık eskimiş ve yönetme yeteneğini kaybetmiş tek partili sistemin dağılmasına çalışan hareketlerin tarafını tutmuşlardır (Elizade, 1997: 33). Bütün eski SSCB cumhuriyetlerinde Azerbaycan da dâhil olmakla eski nomenklaturanın siyasi iktidarı ele geçirmesi, hiçte herhangi bir tesadüfi olaylar zinciri sonucu değil, aslında iktisadi altyapıyı ellerinde bulunduran elitlerin kısa bir aradan sonra siyasi hakkını geri alması şeklinde açıklanabilir.

Kendi yönetim hakkını geri almış nomenklatura saygınlığını yitirmiş komünizmi bir ideoloji olarak reddetmişse de, bir biçimde içselleştirdiği eski yönetim tarzından ve alışkanlıklarından kurtulamamıştır. Ağacan’a göre Azerbaycan’da iki etken nomenklaturanın otoriter yönetim biçimine dönmesini sınırlandırmıştır (Ağacan, 2005: 28). Bunlardan ilkinin “Dağlık Karabağ” problemi, petrol konsorsiyumları ve Rus baskısına karşı Batı desteğine duyulan ihtiyaç oluştururken, ikinci etken ise ülkede bağımsızlık süreci ile oluşan siyasi partiler ve özgür basının direnci olmuştur. Buna karşılık nomenklatura, düşünsel olarak demokrasiyi içselleştiremediği ve ayrıca ilk demokrasi dalgası sonucunda iktidarı kaybettiğinden demokrasi yönünde de çaba sarf etmemiştir. Sonuçta Azerbaycan

demokrasileşme yönündeki dinamizmini kaybetmiş, durağanlaşmış ve demokrasi ile otoritarizm arasında takılıp kalmıştır. Bu durumda Azerbaycan'daki birçok parti milli burjuvazinin komprador geleneğini devam ettirerek güçlü batı kapitalinin çıkarlarını, diğer bir kaç parti ise yarıkriminal milli burjuvazinin çıkarlarını savunmaya başlamıştır.

Azerbaycan'daki bu gelişmeler diğer eski sosyalist gelenekten gelen cumhuriyetler için de geçerli olması nedeniyle bilim adamları geçiş konseptine vurgu yaparak bu rejimleri demokrasinin tamamlanmamış bir biçimi olarak görmüşlerdir. Özellikle eski SSCB cumhuriyetlerinde otoritarizme doğru bir kayma olduğu ve demokratikleşme süresinin daha yavaş bir şekilde gerçekleşmesi olumlu karşılanmıştır. Huntington'a göre bu cumhuriyetlerde enflasyonun yüksek olması, kalkınmanın aşağı düzeyde olması, devlet kurumlarının zayıflığı ve birçok sebepler demokratikleşmenin daha yavaş ilerlemesini doğurmuştur. Canbaş ise bu ülkelerde demokratikleşme sürecinin otoriter bir yönetim tarafından gerçekleştirilmesinin gerekli olduğunu savunmaktadır. Çünkü bu ülkelerdeki kabileci toplumsal yapı, dış devletlerin etkileri, demokratik geleneğin yokluğu, yukarıdan aşağıya doğru şekillenmiş demokrasinin olması, aşırı milliyetçilik ve fundamentalizmin güçlenmesi gibi etkenler otoriter yönetimi zorunlu kılmaktadır. Bunların yanında ülke ekonomisinin petrole dayalı olması ve liberal ekonominin gelişmemesi nedeniyle devlet kurumu güçlenmiş ve otoritarizme daha çok meyilli olmuştur.

Bunların yanında demokratikleşme sürecinin Azerbaycan'da karşılaştığı en önemli toplumsal sorunların başında “bölgecilik” ve “nomenklatura kapitalizmi” gelmektedir. Bölgeciliği (Yerlililik) “masum hem şehirciliğin siyasallaşması” nomenklatura kapitalizmini ise “yağma ve rüşvet temeline dayalı servet birikimini hedefleyen tekelleşmenin egemen olduğu ekonomik yapı” olarak tanımlayabiliriz (Ağacan, 2005: 29-30). Özellikle bağımsızlığın kazanılması ile birlikte kendini devletle birlikte toplum yaşantısında göstermeye başlayan bölgecilik daha sonra iktidar ve muhalefette bulunun bütün partilerde temel etkene çevrilmiştir. Devlet hayatının bütün alanlarını saran bölgecilik terfi ve atamaların belirlenmesinde de en önemli ilkelerden biri olmuştur. Azerbaycan'daki bölgesel hiziplerin toplumsal tabanı olmamış, bu hizipler saf aygıt hizbi niteliğini taşımışlardır. Fakat bölgecilikle

birlikte o ülke dışından gelen siyasal seçkinlerin bu şekilde dayatılıyor oluşu Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde merkezkaç eğilimlerini güçlendirmiştir (Roy, 2000: 164-165). Bu eğilimler ise ülkenin geçen yüzyılda Çarlık tarafından yapılan idari reformlarla birleştirilmesinden önce var olan çeşitli Hanlıkların siyasal tavrına benzemektedir.

Diğer bir önemli sorun ise “nomenklatura kapitalizmi”nin ülkede egemen olması olmuştur. Ülkede tam anlamıyla piyasa ekonomisinin oluşmadığı bir dönemde nomenklaturanın iktidara gelmesi ve kısa sürede ekonominin tüm kollarını kişiselleştirmesi sonrasında ekonominin her bir kolu iktidardaki bir aktörün denetimine geçmiştir. Bu da ekonomide tekelleşmeyi ortaya çıkarırken devlet görevlileri için yasa dışı “iltizam” ekonomik hayat için ise “yedd-i vahit” yönetimi uygulanmaya başlamıştır (Ağacan, 2005: 30). Bu yapı ülkede toplumsal kutuplaşmayı da beraberinde getirmiştir. Gelir dağılımındaki adaletsizlikler sonucu toplumun yüzde 10'luk zengin bir kesimi karşısında “lumpenleşmiş kitle” ortaya çıkmıştır. Bakü'de yayınlanan bir derginin Azerbaycan'ın en zengin 30 kişinin listesinde 25 kişinin bakan ve üst düzey devlet görevlilerinin olduğunu belirtmesi ülkede servet birikiminin rüşvet ve yağmaya dayandığını açıkça ortaya koymuştur.

Ekim 2003'te yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimini nomenklatura geleneğinden olmayan Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'ndeki Azerbaycan Delegasyonu'nun başkanı ve Devlet Petrol Şirketi'nin üst düzey yöneticisi İlham Aliyev'in kazanması ülkede “bölgecilik” ve “nomenklatura kapitalizmi”nin tasfiye edilerek demokratikleşme sürecinin hızlandırılması beklentisini arttırmıştır. Oldukça zor bir görevle karşı karşıya kalan Aliyev reformlarını aşamalı olarak uygulamaya başlamıştır. İlk olarak 3 bakan görevden alınmış ve “Bölgelerin İktisadi Kalkınması Hakkında” devlet programı kabul edilmiştir. Daha sonra iktisadi kalkınma bakanı, sağlık bakanı ve birçok üst düzey yetkili görevden alınarak haklarında rüşvet ve yolsuzluk iddiaları ile soruşturma açılmıştır. İlham Aliyev'in uygulamaları sonucunda ekonomide gözle görülür ölçüde iyileşme sağlanırken devletin üst düzey yetkilileri diğer bölgelerden de seçilerek bölgecilik eğiliminin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Fakat Aliyev'in bu uygulamaları muhalefet tarafından olumlu karşılanmamış, özellikle demokratikleşme sürecinin en önemli sorunlarından biri

olan “iktidarın meşruiyeti” sorunu tekrar gündeme getirilmiştir. Aliyev iktidarını meşru saymayan muhalefet görevden alınan ve tutuklanan bürokratların “avukatlığı”nı yapmakla ülkedeki demokratikleşme sürecinin hızlanmasına olumsuz etki yapmışlardır.

7. Aydınların ve Elitlerin Azerbaycan’daki Demokratikleşme Sürecine Etkileri

Gorbaçov’un Şubat 1986 tarihli SBKP 27. Kongresi’nde SSCB’de köklü ekonomik ve yapısal reformları öngören “Perestroyka ve Glasnost” politikalarını kabul ettirmesi, kapsamlı bir reform süreci başlamıştır. “Perestroyka ve Glasnost” politikalarıyla başlayan yeni süreç yerel elitlere ve milli demokratik fikirler peşinde koşanlara kaynak ve fırsat yaratarak, merkeze karşı etnik veya milli biçimlenmeyi harekete geçiren bir yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bütün SSCB cumhuriyetlerinde ortaya çıkan bu yapı Azerbaycan’da, Ermenistan’la savaşın da etkisiyle daha şiddetli yaşanmıştır. Gelişmeler ilk olarak Kasım 1988’de Bakü’nün Lenin meydanında ikinci nesil aydınlar arasında yer alan çoğu akademisyen ve yazarlardan oluşan bir grubun gösterileriyle başlamıştır. Daha sonra bu aydınlar tarafından Varlık, Yurt Birliği, Genç Bilimciler Kulübü ve Çenlibel olmak üzere toplam dört yeni sivil toplum örgütü kurulmuştur.

Bu örgütlerin ve diğer küçük birimlerin de ileride “Halk Cephesi” adı altında birleşmesi ülkedeki milli bağımsızlık harekâtını daha da güçlendirmiştir. Tamamen aydınların (Ziyahların) etkisinde olan AHC bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte dağılarak çeşitli partilere bölünmüştür. Bu çözülmeye kadar geçen dönemde Azerbaycan’da aydınlar halkla birlikte ortak harekât etmiş, bağımsızlık, demokrasi, insan hakları gibi kavramlar en çok kullanılan sözcükler olmuştur. Bu bağlamda bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulması ve yeni devlet simgelerinin oluşturulması, ana dilinde yeni dersliklerin hazırlanması ve yeni tarih yazmacılığı konularında aydınlar ön sıralarda bulunmuşlardır. Nitekim AHC iktidarı dönemini bir nevi “aydınlar hükümeti” olarak değerlendirebiliriz. Cumhurbaşkanı Elçibey de dâhil birçok üst düzey devlet görevlileri genellikle akademisyenlerden oluşmuştur. AHC iktidarının darbeyle ortadan kaldırılmasıyla birlikte, hükümete yapılan en

büyük eleştirilerin başında “aydın ılımlılığı” (akademisyen yumuşaklığı) gelmiştir. Özellikle Elçibey’in ülkede iç savaş çıkmasını diye makamını bırakması yeni hükümete destek veren aydınları da hayal kırıklığına uğratmıştır. Daha otoriter bir yönetimin ülkenin bütün problemlerini çözebileceği beklentisi, halkın ve aydınların AHC hükümetinden desteğini çekmesini gerektirmiştir. Bu aynı zamanda demokratikleşme sürecinde aydınların oynadığı rol bakımından da önemli sonuçlar doğurmaktadır. Daha sonraki gelişmeler ve AHC iktidarının devrilmesi ülkede aydınların demokrasiden çok, istikrar ve ekonomik kalkınmaya önem verdiklerini ortaya çıkarmıştır.

YAP iktidarı döneminde de aydınlar yeni iktidarın meşruiyeti için zemin yaratmış, demokrasi, insan hakları, eşitlik ve özgürlük gibi değerlerin savunularak topluma empoze edilmesine asla çalışmamışlardır. Tağıyev’e göre bunun nedeni aydınların ekonomik olarak devlete bağlı olmasına ve bu nedenle bağımsız hareket etmemelerine bağlanmaktadır (2004: 132). Ülkede yaygınlaşan rüşvet ve adam kayırma olaylarının da ekonomik durumun ağır olmasından kaynaklanması, ahlaki ve insani sorumlulukların geri plana itilmesine neden olmuştur. YAP iktidarı döneminde aydınlar tamamen apolitik bir duruma düşmüş, iktidardaki eski elitler ise kendi konumlarını muhafaza etmek kaygısıyla pasifleşmişlerdir. AHC iktidarını “aydınlar hükümeti” olarak değerlendirirken, kanımızca YAP iktidarını da “seçkinler hükümeti” olarak değerlendirebiliriz. YAP iktidarı döneminde ortaya çıkan bir başka sonuçsa aydın kesimin genellikle iktidar içindeki elitlerle kaynaşarak tamamen halktan kopması olmuştur.

Daha önce de değindiğimiz gibi yeni elitlerin demokrasiye bakış açıları, daha önceki AHC tecrübesi ve demokrasinin onları kendi mevkilerinden edeceği korkusu, ayrıca Sovyet geleneğinden kalma “zihniyet kalıpları” nedeniyle kuşkulu olmuştur. Halkın birliği ve istikrar söylemleri bu dönemde en fazla vurgu yapılan siyasi söylemler olmuştur. Kontrollü demokrasiye geçiş düşüncesi hem aydın-elit kesim, hem de halk tarafından daha çok desteklenmiştir. Aydınların etkisizleşmesinin diğer bir nedeni ise büyük bir kesimin yurt dışına göçü olmuştur. Ekonomik ve siyasi nedenlerle çalışmak için yurt dışına çıkan yüzlerce aydın bir daha geri dönmeyerek ülkedeki gelişmeleri uzaktan izlemeyi seçmişlerdi. Bunun bir nedeni de aydın-halk

kopukluğunun Azerbaycan'da da yaşanması olmuştur. Aydınların halka yukarıdan aşağı bakması, halkınsa aydınları kendini beğenmiş, demagog, yalancı gibi sıfatlarla anması bu kopukluğun en büyük sebebi olmuştur.

Sonuç olarak Azerbaycan'da aydınların ve halkın demokratikleşme gibi bir talepleri ön planda olmamakta, mevcut seçkinlerin ise demokrasiye kuşkuyla bakmaları nedeniyle demokratikleşme süreci çok yavaş ilerlemektedir. Fakat yeni cumhurbaşkanının seçilmesiyle halkın yaşam seviyesinde önemli gelişmeler sağlanırken, aydın kesimden de kamu sektöründe çalışanların maaşları yükselmiş, özel sektörde ise yeni işyerleri açılmasıyla demokratikleşme yönünde yeni umutlar yeşermiştir. Bu umutların gerçekleşmesi ise tamamen mevcut iktidardaki “siyasi seçkinlerin” inisiyatifindedir.

8. Demokratikleşme Süreci ve Çok Partili Hayata Geçişte Azerbaycan ve Diğer Ülkeler Karşılaştırması

8.1. Latin Amerika Ülkeleri – Azerbaycan Karşılaştırması

Latin Amerika ülkelerinde yaşanan demokratikleşme süreciyle SSCB'nin çözülmesiyle ortaya çıkan yeni Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşanan demokratikleşme sürecinin karşılaştırmalı analizini yapmak ülkelerin siyasi, ekonomik, kültürel ve birçok farklılıkları bulunmaları nedeniyle oldukça zor bir karşılaştırmadır. Fakat geçiş döneminde değişik sonuçların alınmasına rağmen, her bir halde genel değişim modeli, yani “otoriter rejim-geçiş süreci-demokratik rejim” modeli her neredeyse değişmez bir nitelik göstermektedir.

İncelememiz daha önceki bölümlerde hem Latin Amerika ülkeleri, hem de Azerbaycan konusunda yaptığımız analizlere dayanmaktadır. Daha önce yaptığımız analizlerde de gördüğümüz gibi Latin Amerika ülkelerinde demokrasinin hem kronolojik zaman açısından, hem de belli bir gelişme aşaması açısından belirli bir trendi olmamıştır. Azerbaycan'da ise demokratikleşme süreci bağımsızlıkla birlikte başlamış ve Latin Amerika ülkelerine oranla yaşanan sürecin kısalığı demokratikleşme trendinin yavaş da olsa yükselmesi yönünde olmuştur. 1970'li yıllarda Latin Amerika ülkeleri askeri diktatörlükler çağını yaşarken, Azerbaycan bu

yıllarda SSCB'nin bir üyesi olarak sosyalist sistem gereğince merkezden yönetilmiştir. Özellikle Latin Amerika ülkeleri bağımsız birer devletler olarak dünya sahnesinde yerlerini almışlar ve bu ülke toplumlarının uluslaşma oranı daha da yüksekti. Azerbaycan'da ise 1918-1920 yılları arasında kısa süre bir bağımsızlık yaşanmış ve Azeri toplumu 70 sene SSCB'nin yönetimi altında otoriter bir tarzda yönetilmiştir. Ortak bir "Sovyetler Birliği" vatani "Sovyet Halkı" ulusu oluşturulmuş, hatta bağımsızlık talepleri bile "genişletilmiş özerklik" isteğinden sonra, SSCB'nin dağılmasının kaçınılmaz olmasıyla birlikte gelmiştir.

Latin Amerika ülkeleri genellikle yerel büyük toprak sahiplerine bağımlı çok geniş bir kırsal nüfusa sahip olsalar da, bu ülkelerde egemen sınıf hiçbir zaman aşağıdan gelen çok ciddi tehditlerle karşı karşıya kalmamıştır. Tüm bunların yanında Latin Amerika ülkelerinin ardı arkası kesilmeyen darbelerle ve vahşi diktatörlüklerle dolu bir sicili olmuştur. Diğer taraftan bu ülkelerin demokratikleşme sürecinde dış etkenler, iç ekenler kadar fazla belirleyici olmamıştır. Bu ülkelerde demokratikleşme sürecine etki eden en önemli engellerden biri de seçimlere hile karıştırılması ve partilerarası şiddetli çatışmalar olmuştur. Latin Amerika ülkelerinden farklı olarak Azeri toplumunda şehirleşme oranı yüksek olmuş ve ayrıca kırsal nüfusun kültürel, ekonomik, siyasi ve birçok alanda seviyesi Latin Amerika'nın kırsal nüfusundan çok daha gelişmiş olmuştur. Toplumsal gelişimin bu kadar farklı olması Azerbaycan'da demokratikleşme açısından olumlu sonuçlar vermiştir. Latin Amerika ülkelerinden diğer bir farksa Azerbaycan'da bağımsızlığın ilk yılları hariç (1990-1993) askeri darbeler ve istikrarsızlıkların yaşanmaması olmuştur. Özellikle "Karabağ Sorunu"yla başlayan Azerbaycan-Ermenistan savaşının ülkede istikrarsızlıklar yaratmasının yanında, askeriye'nin önemli bir kurum haline gelmesi, darbeleri de beraberinde getirmiştir. Savaşın ilk yıllarında oluşturulan "gönüllü birlikler" 1991'de Ayaz Mutallibov'un istifasında önemli rol oynarken, daha sonra 1993'te AHC' ne karşı yapılan darbeye de Karabağ'da savaşan bir komutan olan Suret Hüseyinov darbecilerin lideri olmuştur. Kanımızca "Karabağ Savaşı"nda Azerbaycan'ın topraklarının % 20'sinin Ermenilerce işgal edilmesi ülkede askeriye'nin toplumsal gücünü de azaltmış, bu ise darbe senaryolarının yaşanmamasına olumlu katkı sağlamıştır. Fakat ileride çıkabilecek Azeri-Ermeni çatışması, sonucunun nasıl

olmasına bakmaksızın askeriye'nin önemini artıracak ve demokratikleşme trendini geriye doğru çevirecektir.

Latin Amerika ülkelerinden farklı olarak Azerbaycan'da demokratikleşme sürecinde dış etkenler iç etkenlerden daha belirleyici olmuştur. Özellikle geniş petrol rezervlerine sahip ülke Rusya – Amerika ve diğer Avrupa ülkelerinin çatışma alanı olmuştur. Kanımızca hem Azeri – Ermeni, hem de Çeçenistan'da başlayan Çeçen – Rus çatışmaları dış etkenlerin petrol boru hatları konusunda kendi görüşlerinin desteklenmesi için yapılmıştır. Diğer taraftan eski SSCB cumhuriyetlerinde 2000'li yılların başlarından itibaren dış destekli “Kadife Devrimler” yaşanması Azerbaycan'da da demokratikleşme sürecine önemli etkiler yapmıştır. Bu “demokratik devrim”lerin yaşandığı üç ülkeden (Ukrayna, Gürcistan ve Kırgızistan) Gürcistan'ın Kafkas cumhuriyetleri, Kırgızistan'ın Orta Asya cumhuriyetleri, Ukrayna'nın ise Rusya ve diğer Slav cumhuriyetlerinin (Belorus ve Moldova) “demokratikleşmesi” için örnek teşkil edecekleri düşünülmüştür. Fakat “Kadife Devrimler”in bu üç cumhuriyette de fazla başarılı olamamalarıyla birlikte, diğer cumhuriyetlerde de demokratikleşme yolunda bu tip bir devrimin gerçekleşeceği yönündeki beklentiler, toplumun siyasi aktifliğinin, ekonomik beklentilerinin gerisinde kalması nedeniyle gerçekleşmemiştir.

Latin Amerika ülkelerinde yaşanan seçimlere hile karıştırılması ve partiler arası çatışmalar “düşük yoğunlukta” olmakla birlikte Azerbaycan'da da demokratikleşme sürecinin en önemli problemlerinden biri olmuştur. Nitekim bugüne kadar ülkede yapılan bütün cumhurbaşkanı, parlamento ve belediye seçimleri muhalefet tarafından “seçimlere hile karıştırılması” söylemiyle protesto edilmiştir. Hatta Ekim 2003'te yapılan cumhurbaşkanı seçimlerinden sonra ülkede iktidar – muhalefet karşıdurması çatışmayla sonuçlanmıştır. Bu aynı zamanda yeni seçilen hükümetin de muhalefet tarafından meşru sayılmamasıyla birlikte “meşruiyet” sorunu olarak da demokratikleşme sürecini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu güne kadar iktidar ve muhalefet partileri arasında bu sorunu çözmek için yapılan bütün görüşmeler olumsuz neticelenmiştir. Latin Amerika ülkelerinde ise hem seçimlere hile karıştırılması, hem de partiler arası çatışmalar iktidar ve muhalefet arasında yapılan anlaşmalarla olumlu sonuçlanmıştır.

Latin Amerika ülkelerinde demokratikleşme sürecine etki eden diğer bir faktör ise anayasal kısıtlamalar olmuştur. Özellikle okur-yazar oranının düşük olduğu bu ülkelerde oy verme işleminin sadece okur-yazar kişilere verilmesi demokratikleşme sürecinin en önemli sorunu olmuştur. Diğer bir sorunsu kadınlara oy verme hakkının tanınmaması olmuştur. Bu haklar daha sonraki anayasalarda yer alsalar da demokratikleşme açısından olumsuz gelişmeler sayılmıştır. Azerbaycan'da ise anayasal kısıtlamalar 1918-1920 yıllarında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti devrinde bile olmamıştır. Kadınlara oy verme hakkını tanıyan ilk Müslüman cumhuriyeti olan Azerbaycan, daha sonra SSCB döneminde de okur-yazarlık sorununu tamamen çözmüştür. Bu nedenle demokratikleşme süreci açısından Azerbaycan'daki bu durum Latin Amerika ülkeleriyle karşılaştırıldığında, Azerbaycan'ın Latin Amerika ülkelerinden daha önde olduğunu görmekteyiz.

8.2. Doğu Avrupa Ülkeleri – Azerbaycan Karşılaştırması

Doğu Avrupa ülkelerinde Sosyalist Blok'un çökmesiyle başlayan demokratikleşme süreci, Azerbaycan'daki gelişmelerle paralellik oluştursa da, daha sonraki aşamalarında önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Tüm eski SSCB cumhuriyetlerinde olduğu gibi Doğu Avrupa ülkelerinde de ilk yapılan cumhuriyetlerin adlarındaki "Sosyalist" ve "Halk" sözcüklerinin çıkarılması olmuştur. Bu ülkelerde de Komünist Partilerin tekeli ortadan kaldırılmış ve eski Komünist Partiler esaslı şekilde yenilenmişlerdir. Azerbaycan'da olduğu gibi bu ülkelerde de demokrasiye geçiş aynı zamanda ekonomik dönüşümü de içerdiğinden, yüksek enflasyon ve işsizlik gibi olumsuz ekonomik göstergeler, özellikle tarihsel olarak demokrasi tecrübesi zayıf olan bu ülkelerde demokratik kurumların korunmasını da güçleştirmiştir. Diğer bir ortak özellikse yeni kabul edilen "Siyasi Partiler Kanunu"yla birlikte yeni partilerin ortaya çıkması ve hatta geçiş döneminde gerçek bir "parti enflasyonu" yaşanması olmuştur. Azerbaycan'da olduğu gibi Doğu Avrupa ülkelerinde de yeni kabul edilen anayasalarda sınırlı, fakat köktenci değişikliklerle işleyebilir bir demokrasinin temelleri atılmış, geçici hükümetlerin kendi ideolojik tercihlerini anayasallaştırmak yoluyla aşırıya kaçmaları engellenmiştir.

Azerbaycan'dan farklı olarak Doğu Avrupa ülkelerinde demokratikleşme sürecinin başarılı olmasının en önemli nedenlerinden biri iktidar ve muhalefet güçleri arasında yapılan “yuvarlak masa toplantıları” olmuştur. Bu tür toplantılarla yönetim ile muhalefet arasında gayri-resmi konuşma metodu geliştirilerek, atılacak yeni adımlarda ortak hareket edilmesi amaçlanmıştır. Azerbaycan'da ise bu tür toplantılar az da olsa yapılmış, fakat iktidar – muhalefet karşıdurması demokratikleşme sürecinin günümüzde de en önemli problemlerinden biri olarak kalmaktadır. Demokratikleşme sürecinin Doğu Avrupa ülkelerinde başarılı bir şekilde sürdürülmesinin en önemli nedenlerinden biri de SSCB'nin bu ülkelerin iç işlerine karışmayacağı yönünde güvence vermesi olmuştur. Azerbaycan'da ise her zaman Rus müdahalesinin potansiyel bir tehlike olarak görülmesi, ayrıca bağımsızlıktan sonra da “Rus nüfus alanı” içinde bulunan bir ülke olması nedeniyle demokratikleşme sürecinde Rusya'nın etkisi açık bir şekilde hissedilmiştir.

Azerbaycan ve Doğu Avrupa ülkeleri arasında demokratikleşme süreci açısından ortaya çıkan en önemli etken ise, Azerbaycan'ın SSCB'ye bağlı bir cumhuriyet, Doğu Avrupa ülkelerinin ise bağımsız birer devlet olmaları olmuştur. Yugoslavya ve Çekoslovakya hariç diğer bütün Doğu Avrupa ülkeleri komünist dönemde de ulus-devlet yapılarını muhafaza etmiş ve çöküşten sonra da bu yapılarını korumuşlardır. Dolayısıyla Doğu Avrupa ülkeleri otoriter rejimden demokrasiye ve merkezi planlı ekonomilerden piyasa ekonomisine geçişte iki ayrı geçiş yapmışlardır. Azerbaycan'da ise bu iki geçiş ek olarak yarı bağımsız bir yapıdan tam bağımsızlığa doğru üçüncü bir geçiş daha yaşanmıştır. Bu geçiş aynı zamanda demokratikleşme taleplerinin de ikinci plana itilmesine sebep olmuştur. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Ermenistan'ın “Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti”ni Azerbaycan'dan koparmak istemesi, Taliş azınlıkların özerklik talepleri, hatta Dağıstan'da yaşayan Lezgilerin ülkenin kuzeyindeki Azeri topraklarının kendilerine verilmesi yönündeki talepleri bağımsız ve üniter devlet yapısının korunmasının demokrasiden daha önemli olduğunu göstermiştir. Bu gelişmeler sonucunda Azerbaycan'da otoriter bir yönetim kurularak ülkenin bağımsızlığının ve üniter yapısının korunması desteklenmiştir.

8. 3. Eski SSCB Ülkeleri-Azerbaycan Karşılaştırması

Demokratikleşme süreci ve çokpartili hayata geçişte bütün eski SSCB cumhuriyetleri ve Azerbaycan'da Sovyet geleneğinden gelen ortak mirasın birbiriyle yakından ilintili pek çok uzantısı ortaya çıkmıştır. Bu uzantılar pratikte çoğu etkileşim halinde ve karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı olmuşlardır. Holmes'e göre bu uzantıları: bağımsızlığın savunulması ve ulusçuluğun yükselişi, uzlaşma kültürünün yokluğu, liderlerden yüksek beklentiler, siyasal kurumlara yönelik kinizm veya güvensizlik, teleolojinin (ereklilik) ve büyük teorilerin reddedilmesi, ideolojik boşluk ve manevi karmaşa olarak sıralayabiliriz (Holmes, 2000: 51).

Görüldüğü gibi bütün eski SSCB cumhuriyetlerinde genellikle Sovyet yönetiminden kalan miras aynıdır. Fakat daha sonraki gelişmeler cumhuriyetlerin demokratikleşme yönünde atacakları adımları da belirlemiştir. Bütün cumhuriyetlerin SSCB'nin dağılmasıyla birlikte yeni anayasalarında demokrasi ve insan hakları gibi evrensel değerlere yer vermeleri, planlı ekonomiyi terk ederek piyasa ekonomisini benimsemeleri, bağımsız, dünyevi ve laik devlet düzeni kuracaklarını beyan etmeleri uygulamada farklı sonuçlar doğurmuştur.

70 sene sosyalist ideolojiye yönetilen SSCB'nin 1991'de dağılmasıyla ortaya 15 yeni bağımsız cumhuriyet çıkmış ve bu cumhuriyetlerin hepsi bir iktidar olarak komünizmin dışsal hâkimiyetini reddetmişlerdir. Fakat bu reddedilme komünizmin bir iktidar sistemi olarak reddedilmesi olmuş, komünist dönemin pek çok özellikleri hem yurttaşların hem de resmi görevlilerin bilinçaltında çoğu kez ve derin biçimde içselleştirilmiş olarak varlığını korumuştur. Ayrıca "siyasi parti", "parlamento" ve "demokrasi" gibi kuram ve kavramlara yönelik tavırlar komünist dönemin anı ve kurumlarından derin biçimde etkilenmiştir. Bu ise yeni bir düzen kurmak için gerekli olan post-komünist siyasal kültür ve kapasitenin derinden etkilenmesi ile sonuçlanmıştır. Nitekim hiçbir post-komünist politikacı işe sıfırdan başlamamış, geçmişin oldukça ağır yükünü taşımakta olan yurttaşlarla birlikte yeni bir sistem yaratmaya koyulmuşlardır.

Bu ortak özelliklerin tümü eski SSCB Cumhuriyetlerinin de özellikleri olmuş, fakat demokratikleşme süreci ve çok partili hayata geçişte ortaya bazı

farklılıklar çıkmıştır. Bu cumhuriyetlerin çoğunda SSCB'nin dağılmasıyla birlikte eski KP yöneticileri yeni partiler kurarak ülkelerinin yönetimine talip olmuş ve otoriter bir sistem kurmuşlardır. Azerbaycan'da ise birkaç eski SSCB Cumhuriyetinde olduğu gibi bu gerçekleşmemiş, önemli bir toplumsal tabanı olan muhalefet ülke iktidarını ele geçirmiştir. Azerbaycan'da Elçibey, Gürcistan'da Zviad Gamsahurdia, Ermenistan'da Levon Ter Petrosyan eski KP yöneticileri olmadıkları halde iktidarı ele geçirmişlerdir. Batı tarzı demokrasi söylemlerini kullanan her üç başkan da, ülkelerindeki savaş ve buna bağlı olarak ortaya çıkan istikrarsızlıklar sonucu görevlerini bırakmışlardır.

İlk olaylar Gürcistan'da başlamış ve Cumhurbaşkanı Gamsahurdia bir askeri darbe sonucu Tiflis'ten kovulmuş ve ülkeyi eski Gürcistan KP önderi Eduard Şevarnadze'nin başkanlığındaki mafya savaş beyleri-artı-kahramanların denetimine bırakmıştır. Buna genellikle “Gürcistan Sendromu” deniyor, fakat kimileri aynı genelleme üstüne Tacikistan ya da Moldova “çeşitlenmesi”nden söz etmeyi yeğliyorlar (Goltz, 1993: 31). Her durumda da leitmotif (ana model) değişmemiş; sonucunda, halk geçmiş Sovyet yönetiminin geri gelmesi için yalvarmış; ayrıcalıklı ayaklanmalar ve iç savaşlar çıkartılarak BDT'ne katılmak istemeyen eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki Moskova karşıtı hükümetler devrilmiştir. 4 Haziran 1993 darbesiyle aynı senaryo bu kez Azerbaycan'da oynanmış ve AHC iktidarı devrilmiştir.

Gerek Gürcü, gerekse Azeri darbelerinin en acıklı yanı, her ikisinin de inanılmayacak kadar halk desteği bulmuş olmaları; dolayısıyla Sovyet sonrası Kafkasya'daki demokrasi deneyimlerinin bütün zayıflık, yetersizlik ve sanal sığılığını ortaya koymaları olmuştur. Çılgınca bir fırsatçılık coşkusu içinde neo-komünistlerin, muhalefet partilerinin hatta her iki başkanın eski arkadaşlarının oluşturduğu bir gayri mukaddes ittifak darbeyi onaylamış ve kendisine bağlı 300 silahlı yandaşı olan herhangi bir kimsenin hızlı bir olup-bitti ile hükümeti ele geçirebileceği anlayışını benimsemişlerdir. Sonuçta BDT'ye üye olan devletlerin hemen hemen hepsinde aynı tip iktidarlar başa gelmiş ve demokrasiye geçişin otoriter bir iktidar tarafından gerçekleştirilmesinin daha doğru olduğu benimsenmiştir.

SONUÇ

Son yüz elli yılın siyasi oluşumlarına bakıldığında demokrasinin popüler bir kavram olduğu, ülkelerin demokratik bir toplum oluşturmak için çaba sarf ettiği, bireylerin ise demokrat olmakla övündüğü görülmüştür. Demokrasi sözcüğü hemen hemen her yerde bir özlemi, vazgeçilmez bir ideali temsil etmiştir. Kısacası demokrasi özlemi ya da bu özlemin bir süreç içinde gerçekleşmesi anlamına gelen demokratikleşme talebi paylaşılan bir evrenselliği ortaya koymuştur.

Demokrasi üzerinde ilk yazılı değerlendirmeye, Herodot tarihinin üçüncü cildinde rastlanmıştır. M.Ö. 5. yüzyılda kaleme alınmış olan bu yapıtta, demokrasi halkın yönetimi, yasalar önünde eşitlik, tüm sorunların açık tartışmaya sunulması, yöneticilerin makamlarından hareketle sorumlu tutulmaları olarak nitelendirilmiştir. Daha sonraki gelişmelerde çeşitli düşünürler tarafından demokrasinin farklı tanımlamaları yapılsa da bunlar genellikle demokrasinin liberal tanımı olmaktan öteye geçememiştir.

Demokrasinin ilk kez diğerlerinden önemli ölçüde farklılaşan tanımını Marx yapmıştır. Marx'a göre demokrasi, "devrimci işçi hareketinin siyasi hükümlerliği elde etmesinin yararlı aracı ya da burjuvazinin sınıfsal egemenliğinin bir aracı" olmuştur. Marx'ın eserlerinde demokrasi öncelikli bir konumu veya bir kurumlar düzeninin sürecini ifade etmemiş, aksine bir kurtuluş olarak yorumlanan bir geçiş veya nihai durumu, öncelikle devlet ve toplum ayrımının kalkması ve "proletaryanın egemen sınıf konumuna yükselmesi" anlamında ancak kapitalizmin aşılmasından sonra komünizmde gerçekleştirileceğini ifade etmiştir.

Marx'ın bu farklı demokrasi görüşü dünyanın ilk "proletarya devleti"nin kurulmasından sorumlu olan Lenin tarafından daha ayrıntılı bir şekilde geliştirilmiştir. Lenin, Marxist sınıf analizini kabul etmekle beraber, siyasi örgütlenme gerekliliğini vurgulayarak, Marx'ın halk devriminin kaçınılmaz bir şekilde kendiliğinden gerçekleşeceği inancını değiştirmiştir. Lenin'e göre proletarya kapitalizme karşı kendiliğinden bir devrim gerçekleştiremez ve bunu ancak öncü bir partinin yönlendirmesiyle yapabilir. Marxizm'le donanmış olan bu parti proletaryanın gerçek çıkarlarını algılayabilecek ve işçi sınıfını devrimci

mukadderatına doğru yönlendirebilecektir. Bolşevikler Ekim 1917’de Rusya’da iktidarı ele geçirdikten sonra bu teori “Leninist Demokrasi”nin köşe taşı olmuştur.

Fakat Marxist-Leninist demokrasi modeli, istikrarlı ve sorumlu bir siyasi sistem tesis etmekte başarısız olmuştur. Lenin’in partinin ve özellikle parti liderlerinin işçi sınıfına karşı duyarlı ve sorumlu kalmalarını sağlayacak herhangi bir mekanizma kuramaması, parti içindeki demokratik süreci ve serbest tartışmayı bastıran ve kişisel bir diktatörlük kurmayı hedefleyen Stalin’in parti lideri olmasına neden olmuştur. Stalin’in başlattığı sert tasfiyeler serisiyle parti, hükümet ve ordudaki muhalefetin tamamı ortadan kalkmış, Sovyet halklarına karşı adeta sivil savaşa girişen “Stalinist Diktatörlük” “Leninist Demokrasi”yle yer değiştirmiştir.

1985 yılında Komünist Parti’nin başına gelen Gorbaçov “Glasnost ve Perestroyka” sloganı altında siyasi tartışmanın sınırlarını genişletmiş ve yeni Sovyet Parlamentosu’nda yarışmacı seçimlerin uygulanmasını teşvik eden “Leninist Demokrasi” görüşüne geri dönmüştür. Daha sonra 1990 yılında Komünist Parti’nin anayasal olarak garanti edilen iktidar tekeli kaldırılmış ve batı tarzı yarışmacı siyasi sistem kabul edilmiştir. Sonuç olarak SSCB Komünist Partisi, yönetme hakkının ideoloji üzerinde temellendiği şeklindeki inanca dayanan Leninist doktrini terk etmiş ve yönetme gücünün sadece yarışmacı seçimlerle başarılı olarak kazanılabileceğini ima eden liberal ilkeyi kabul etmiştir. 1991 yılında SSCB’nin dağılmasıyla ortaya çıkan tüm yeni devletler de liberal demokratik siyasi yapıları seçerek Leninist doktrini tamamen terk etmişlerdir.

Sosyalist sistemin dağılmasıyla ortaya çıkan devletlerde yeni siyasi sisteme geçilmesi genel olarak “demokratikleşme” ve “demokrasiye geçiş” kavramları bazında tartışılmıştır. Bu ülkelerdeki demokratikleşme dalgalarıyla birlikte genellikle siyasi sistemin liberalleşme ve kısmen demokratikleşmesi amaçlanmıştır. Bu ülkelerdeki geçişlerin biçimi, hızı ve karakteri farklı ülkelerin ulusal, tarihi, ekonomik, sosyal ve kültürel özelliklerine, ayrıca uluslar arası koşullara bağlı olmuştur. Bu nedenle bir ülkedeki siyasi rejim değişikliklerinin incelenmesi söz konusu ülkenin tarihsel gelişiminin ve siyasi kültürünün de incelenmesini gerektirmiştir. Ayrıca yaşayabilen bir demokrasinin varlığının büyük ölçüde

Ülkelerin iç koşullarına bağlı olduğu grlmtr ki, bu da aynı zamanda tüm ülkelerde uygulanabilecek genel bir demokrasi modelinin olup olmadığı tartışmasını da beraberinde getirmiştir.

Demokrasinin her ülkede özgün bir biçimde Şekillenmesi ve gelişmesi, demokratikleşme sürecinde genel ilkeler ve değişik demokrasi türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim demokratikleşme süreci Latin Amerika lkeleri, Doğu Avrupa ve eski SSCB cumhuriyetlerinde birbirlerinden farklı bir biçimde geliŐmiŐlerdir. Latin Amerika lkelerinde demokrasinin hem kronolojik zaman açısından, hem de belli bir gelişme aşaması açısından belirli bir eğiliminin olmadığı grlmtr. Doğu Avrupa lkeleriyle ilgili araŐtırmalardaki genel kıstas ise, bu ülkelerin bir zamanlar aynı siyasi ve ekonomik sistemde olmalarından kaynaklanmıştır. Eski SSCB cumhuriyetlerinde ise demokrasiye geçiş süreci o kadar farklı olmuştur ki, onları herhangi tek bir model üzerine oturtmak imkânsız hale gelmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan'daki demokratikleşme süreci de diğerlerinden tamamen farklı gelişmiştir.

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan cumhuriyetlerden biri de Azerbaycan olmuştur. Tarihi daima mücadele ve savaŐlarla geçen Azerbaycan 1813 ve 1828'de Rusya ve İnan arasında yapılan anlaşmalarla Güney ve Kuzey Azerbaycan olmak üzere iki hisseye parçalanmıŐtır. Güney kısmı İnan yönetimine bırakılan ülkenin, kuzeyine ise Ruslar hâkim olmuşlardır. Rusların geliŐi eskiden beri süregelen uzun ve kanlı feodal huzursuzluklara son vermiş ve Ruslar lke çapında milli bir direnişle karŐılaŐmamıŐlardır. Yerli halkın Ruslara karşı hissedebileceği tüm husumet giderek Őiddetlenen Ermeni-Müslüman düŐmanlıėı sebebiyle kısmen giderilmiŐtir. lke Ruslar tarafından yönetilse de "1905 İhtilali"ne kadar, Rusya'nın Azerbaycan zerindeki kültürel ve siyasi etkisi, Türkiye (Osmanlı) ve İnan'inkinden çok daha az olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkede milli reformcu hareket başlamış ve kültürel, edebi, ekonomik canlanmaya paralel olarak siyasi örgütler de ortaya çıkmaya başlamışlardır. Bu dönemin en etkili siyasi örgütleri sol kanat milliyetçiliği savunan Himmet Partisi ve Sağ Kanat Azeri milliyetçilerinin toplandığı Müsavat Partisi olmuştur. Ekim 1917'de Rusya'da ihtilal baş göstermiş ve ar devrilmiŐ olmasına rağmen bu ihtilal Azerbaycan'da çok fazla dikkat

çekmemiştir. İhtilalin etkisiyle ülkede ilk karşıdurmalar Bolşevik ve Ermenilerin tahrikiyle başlamış ve “Bakü Komünü” kurulmuştur. 1918 İlbaharında Osmanlı Ordularının Bakü’ye doğru harekâtı başlamış ve 15 Eylül’de Bakü işgal edilmiştir. Bu olay sonucunda 28 Mayıs 1918’de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümeti Bakü’ye taşınmış ve faaliyetlerine burada devam etmiştir. Ağustos 1919’da İngilizlerin de çekilmesiyle Azerbaycan 10 aylık bir süre boyunca Müsavat Hükümetince yönetilen bağımsız, milli ve demokratik esaslar üzerinde kurulmuş bir cumhuriyet olmuştur. Bu cumhuriyet 28 Nisan 1920’de hiçbir siyasi partinin veya toplumsal kesimin direnişi olmadan Ruslar tarafından işgal edilmiş, böylece milli cumhuriyetin bağımsızlığı ortadan kalkmıştır. Sonraki yıllarda ülke Federal Transkafkasya’nın üç cumhuriyetinden biri olmuş ve Aralık 1936’da ise Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı altında SSCB’ye resmen kabul edilmiştir.

SSCB döneminde Az.KP ülkede tek legal parti olarak kabul edilmiş ve bütün alanlarda etkisini her zaman göstermiştir. Sovyet yönetimi Lenin’in NEP uygulamasıyla yeni sisteme geçişi daha yumuşak bir şekilde gerçekleştirmek istemiştir. Fakat Stalin’in KP’nin başına geçmesiyle bu politikadan vazgeçilmiş, bütün SSCB’de geniş çaplı bir “temizleme hareketi” başlamıştır. Stalin’in ölümüne kadar devam eden bu uygulamalar sonucunda Az.KP Merkez Komitesi üyeleri de dâhil olmak üzere birçok aydın ya Sibiryaya sürgün edilmiş veya öldürülmüştür. Bunun yanında toplumun bütün kesimlerine baskı uygulanarak milli nitelik taşıyan her şey ortadan kaldırılmış, camiler kapatılmıştır. 1964’te göreve gelen Brejnev, “Halkların yeni bir topluluğu, Yeni Sovyet Milleti” kavramını geliştirmeye çalışmıştır. Bu politikaların bir yansıması olarak Azerbaycan’da da önemli gelişmeler olmuştur. Ülkede 250’den fazla fabrika üretim merkezi ve 630 kişilik çok sayıda iş yeri açılmıştır. SSCB döneminde ilk kez ülkede işsizlik oranı standartların altına inmiştir. Brejnev’in vefat etmesiyle birlikte ona karşı suçlamalar da başlamış ve birçok aydın Brejnev dönemini “Mafya” ve “klan” hâkimiyeti ve “durgunluk dönemi” olarak adlandırmışlardır.

Mart 1985’te Gorbaçov’un göreve gelmesiyle, Sovyet ekonomisinin ve toplumunun 1970’li yıllardan bu yana çok ciddi sorun ve açmazlarla karşı karşıya olduğu saptaması yapılmıştır. İlk kez Sovyet Yönetimi “Sistemin Tıkandığı” “çağın

gerisinde kaldığı” gibi ifadelerle birtakım sorunları net olarak kabul etmiş ve tartışmaya açmıştır. Sonuçta Gorbaçov Şubat 1986 tarihli SBKP 27. Kongresi’nde SSCB’de köklü ekonomik ve yapısal reformları öngören “Perestroyka ve Glasnost” politikalarının kabul edilmesini sağlayarak, kapsamlı bir reform süreci başlatmıştır. “Perestroyka ve Glasnost” politikalarıyla başlayan yeni süreç yerel elitlere ve milli demokratik fikirler peşinde koşanlara kaynak ve fırsat yaratarak, merkeze karşı etnik veya milli bilinçlenmeyi harekete geçiren bir yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bütün SSCB Cumhuriyetlerinde ortaya çıkan bu yapı Azerbaycan’da, Ermenistan’la savaşın da etkisiyle daha şiddetli gelişmiştir. Yeni politikalarla Azerbaycan’da uygulanan sosyo-ekonomik reformlar ileride bağımsızlığını ilan edecek olan cumhuriyet için bir önayak olmuş ve bağımsızlık dönemi uygulamalarına kolaylık sağlamıştır.

1991’de SSCB’nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, bütün alanlarda gelişmiş bir yapıya sahipti. Bu yapıda ülkedeki mevcut yönetimin katkısı olsa da, ülkenin zengin doğal kaynaklara sahip olması da esas sebeplerden biri sayılmıştır.

SSCB döneminde “Merkezi Planla Ekonomi”ye bağlı bir yapının varlığı, bağımsızlıkla birlikte ağır ekonomik krizi de beraberinde getirmiştir. Bunun yanında “Karabağ Sorunu” nedeniyle başlayan savaş ülkedeki ekonomik düzeni felce uğratmış, üretimde önemli düşüşler yaşanırken, cumhuriyetler arası ticaret azalmış ve gerçek gelir önemli ölçüde düşmüştür. Bu sorunlarla birlikte toplumdaki rahatsızlıklar fiiliyata geçmiş, halk öteden beri içinde birikmiş rahatsızlıkları daha açık bir şekilde dile getirmiştir. Halk arasında gerek merkezi, gerekse Az.KP ve hükümet kadrolarının devam eden sorunları kendi amaçları doğrultusunda kullandıkları inancı güçlenmiştir. Artan Ermeni saldırganlıklarına paralel olarak Azerbaycan milliyetçiliği de kendi biçimlenişini geliştirmiştir. Bu biçimlenmeyle birlikte aydınlar arasında teşkilatlanma konusu tartışılmaya başlanmış ve “Karabağ Sorunu” ile paralel şekillenen milli hareket, Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) adı altında örgütlenmeye başlamıştır.

AHC, kendi sıralarında sınıfsal kökenlerine bakmadan toplumun en geniş kesimlerini birleştirmiştir. Bu nedenle AHC üyeleri arasında hem komünistlere, hem sosyal demokratlara, hem de radikal milliyetçilere rastlanmaktaydı. Fakat teşkilatın hem hareketlendirici kısmını, hem de temel ideolojik yönünü milliyetçiler ve milliyetçilik oluşturmuştur. Amacı ortak düşman karşısında (Rus ve Ermeniler) birlikte hareket etme olan AHC, bu amacın gerçekleşmesiyle birlikte çözülme sürecine girmiştir. Bu süreç 1992’de Elçibey’in cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra, AHC iktidarı döneminde de devam etmiş, hatta AHC’den ayrılan birçok farklı grup ve kişiler daha sonra “Cephe”ye karşı muhalefet ve mücadele içine girmişlerdir.

AHC iktidarının 4 Haziran 1993’te yapılan “devlet darbesi”yle yıkılmasından sonra, Yeni Azerbaycan Partisinin adayı Haydar Aliyev cumhurbaşkanı seçilmiştir. Aliyev AHC’nin bütün politikalarına karşı çıkarak ülkede yeni yapılanmalara gitmiştir. Ermenistan’la savaşta ateşkes sağlanmış, batılı petrol şirketleriyle önemli anlaşmalar imzalanmış, ekonomi politikalarında aşamalı olarak liberal sisteme geçiş stratejisi benimsenmiştir. Bu uygulamalar sonucunda ülkede istikrar sağlanmış özellikle 1998’den itibaren ekonomideki gelişmelerle halkın refah seviyesinde hissedilir artışlar olmuştur. Aliyev’in otoriter bir yönetimi tercih etmesi daha önceki AHC tecrübelerinin başarısızlığı ve diğer eski SSCB cumhuriyetlerindeki uygulamalar nedeniyle olmuştur. Ekim 2003’te yapılan cumhurbaşkanlığı seçimini tekrar YAP adayı İlham Aliyev kazanmıştır. İlham Aliyev, babası Haydar Aliyev’den farklı olarak daha liberal politikalar uygulamaya başlamış, muhalefet partilerini diyaloga çağırarak, tutuklu bulunan bütün muhalefet üyelerini serbest bıraktırmıştır. Bu uygulamalarla ülkedeki demokratikleşme süreci yeni bir döneme girmiş, yeni işyerlerinin açılmasıyla birlikte refah seviyesinde gözle görülür iyileşme sağlanmıştır.

Sonuç olarak yapılan incelememizden Azerbaycan’da Batı tarzı liberal demokrasinin hâlâ geçerli olmadığı, demokratikleşme sürecinin devam ettiği ve çok partili hayatta siyasi partilerin üzerlerine düşen görevleri yapmadığı görülmüştür. Özellikle, çarlık döneminden başlayarak günümüze kadar ülkede halkla aydınlar arasında derin bir kopukluk olduğu ve halkın aydınlarla sadece bütün dönem boyunca iki kez birlikte hareket ettiği ortaya çıkmıştır. Azerbaycan toplumu için

ortaya çıkan bir diğer özellikse halkın apolitik olması ve siyasi hayata karışmayı sevmemesidir. Bütün halk hareketlerinin temelinde “ekonomik nedenlerin ağır basması” bir diğer özellik olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim 1988’de başlayan “meydan hareketi”nin esas tetikleyicisi ekonomik nedenler olmuştur. AHC’nin söylemlerinde “Azerbaycan’ın Ruslar tarafından sömürüldüğü ve bağımsızlıkla birlikte SSCB döneminden çok daha iyi refah seviyesinin gerçekleştirileceği” gibi ekonomik temelli açıklamaları, onları iktidara taşısa da, daha sonra 4 Temmuz 1993 darbesinde halkın olaylara seyirci kalması özellikle daha önce söylenen “refah seviyesinin artacağı” vaatlerinin gerçekleşmemesinden kaynaklanmıştır. Aliyev’in iktidara gelmesiyle birlikte 2 milyondan fazla Azeri’nin Rusya’da çalışmaya gitmesi sonucunda ülkeye yılda bir milyar dolara yakın para girişi sağlanmış, bu ise refah seviyesini önemli ölçüde arttırmıştır.

Halkla aydınlar arasındaki kopukluk halkın siyasi partilere güvenini tamamen ortadan kaldırmıştır. Halk partinin ideolojisinden çok parti başkanlarına önem vermekte, adeta onlara bir kurtarıcı gözüyle bakmaktadır. Siyasi kültürün aşağı olması, demokrasi geleneğinin yokluğu ve feodal-patriarkal düzenin hâlâ varlığını muhafaza etmesi, halkın demokrasiyi benimsemesi ve demokratik sürecin etkin aktörü olmasını engellemektedir. Bir diğer sorunsu bağımsızlıkla birlikte kendini gösteren bölgecilik anlayışının toplum tarafından desteklenmesidir. Siyasi partilere de yansıyan bu etken ülkenin üniter yapısı ve toplumsal çatışma için tehlike arz etmektedir. Dış devletlerin de Azerbaycan’da demokratikleşme sürecine kendi çıkarları açısından bakmaları ve ülke içi istikrarın daha önemli olduğunu vurgulamaları demokratikleşme açısından negatif bir etki yaratmaktadır. Kısacası halkın refah seviyesini yükseltmeden ve toplumun demokrasiye sahip çıkması gerektiği düşüncesini oluşturmadan, Azerbaycan’da demokratikleşme sürecinin çok uzun bir zaman alacağı kaçınılmazdır.

KAYNAKLAR

- Ağaoğulları, M., (1998), **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, Ankara: İmge Kitabevi
- Akaş, C., (1995), **Gorbaçovun Rusyası**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları
- Aksoy, H., (1994), **Devlet ve Demokrasi**, İstanbul: Yön Yayıncılık
- Akyol, T., (1990), **Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi**, İstanbul: Burak Yayınları
- Andreyevna, L.Z., (1981), **Deyatelnost Eserov v Azerbaycane i Borba Bolşevikov Protiv Nih 1903-1914 Godı, (1903-1914 Yılları Arasında Eserlerin Azerbaycanda Faaliyetleri ve Bolşeviklerin Onlara Karşı Mücadelesi)**, Bakü: Azərneşr
- Aran, S., (1997), "Azerbaycanda Siyasi Partiyalar ve Devlet Münasebetleri", İPM (ed.) içinde
- Arend, L., (1984), **Çağdaş Demokrasiler**, Çeviren: Ergun Özbudun, Ankara: Yetkin Yayınları
- Aristoteles, (1983), **Politika**, Çeviren: Mete Tuncay, İstanbul: Remzi Kitabevi
- Artam, A., (1993), **Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri**, İstanbul: TMKV Yayınları
- Aslan, Y., (1992), **Azerbaycan Halk Cephesi**, Ankara: Aslan Yayınları
- Ateş, T., (1994), **Demokrasi**, 5.Baskı, Ankara: Ümit Yayınları
- Bacık, G., (1999), "Türk Cumhuriyetlerinde Kimlik Sorunu", M.K.Öke (ed.) içinde, s.61-127
- Bainbridge, M., (1995), **Dünyada Türkler**, Çeviren: Mehmet Harmaner, İstanbul: Say Yayınları

- Balayev, A., (1990), **Azerbaycanskoye Natsionalno-Demokraticheskiye Dvijenie 1917-1920 Godı, (1917-1920 Yılları Arasında Azerbaycan Milli-Demokratik Hareketi)**, Bakü: Azernesır
- Balayev, A., (1992), “Azerbaycan Halk Cephesinin Yaranması ve Faaliyeti”, **Kurtuluş Dergisi**: 1/1992, s.13-18
- Baykara, H., (1966), **Azerbaycanda Yenileşme Hareketleri; XIX Yüzyıl**, Ankara: TKAE Yayınları
- Baykara, H., (1975), **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları
- Beetham, D., (1998), **Demokrasinin Temelleri**, Çeviren: Vahit Bıçak, Ankara: Liberte Yayınları
- Belenski, S., (1927), **Revolyutsiya 1917 Godu v Azerbaycane, (Azerbaycanda 1917 Devrimi)**, Bakü: Maarif Neşriyatı
- Benningsen, A., (1981), **Sultan Galiyev ve Rusya Türkleri**, İstanbul
- Berger, P.L., (1999), “Günümüz Dünyasında Demokrasi”, A.Yayla (ed.) içinde, s.33-41
- Bottomore, T.B., (1990), **Seçkinler ve Toplum**, Çeviren: Erol Mutlu, Ankara: Gündoğan Yayınları
- Bünyadov, Z., (1995), **Azerbaycan KGB Arşivi Muhtevası**, Ankara
- Canbaş, F., (1999), “Türk Cumhuriyetlerinde Demokratikleşmeyi Etkileyen Faktörler”, M.K.Öke (ed.) içinde, s.297-309
- Carr, E. H., (1989), **Sovyet Rusya Tarihi; Bolşevik Devrimi 2; 1917-1923**, Çeviren: Orhan Suda, 1. Cilt, İstanbul: Metis Yayınları

- Carr, E. H., (1998), **Sovyet Rusya Tarihi; Bolşevik Devrimi 2; 1917-1923**, Çeviren: Orhan Suda, 2. Cilt, İstanbul: Metis Yayınları
- Cefersoy, N., (2000), **Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüye: Azerbaycan-Rusya İlişkiler (1991-2000)**, Ankara: ASAM Yayınları
- Çağan, K(ed.), (2005), **Entelektüel ve İktidar**, Ankara: Hece Yayınları
- Çam, E., (1998), **Siyaset Bilimine Giriş**, İstanbul: Der Yayınları
- Çendeoğlu, Ö(ed.), (1997), **Gorbaçov Türkiyede; İstanbul ve Ankara Konferansları**, İstanbul: YK Yayınları
- Çöloğlu, H., (1987), **İktisadi Sistemler: Sistem-Doktrin-Eleştiri**, Ankara: GÜ Yayınları
- Dahl, R., (1993), **Demokrasi ve Eleştirileri**, Çeviren: Levent Köker, Ankara: TSİD-TDV Ortak Yayını
- Dikkaya, M., (1997), “Sosyalist Ekonomilerden Piyasa Ekonomisine Geçiş Sorunları, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 110, s.43-53
- Duverger, M., (1982), **Siyaset Sosyolojisi**, Çeviren: Şirin Tekeli, İstanbul: Varlık Yayınları
- Duverger, M., (1993), **Siyasi Partiler**, Çeviren: Ergun Özbudun, 4.Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi
- Elçibey, E., (1992), **Bu Menim Taleyimdir**, Bakü: Maarif Neşriyatı
- Erdoğan, M., (2001), **Anayasal Demokrasi**, 4.Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi
- Ersanlı, B(ed.), (1994), **Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan**, Ankara: KB Yayınları
- Ersanlı, B(ed.), (1995), **Türk Cumhuriyetleri Kültür Profili Araştırması: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan**, Ankara: KB Yayınları

- Ertuğruloğlu, M., (1973), **Ekonomi Doktrinleri Tarihi**, Ankara: Ayyıldız Matbaası
- Fichter, J., (1996), **Sosyoloji Nedir?**, Çeviren: Nilgün Çelebi, Ankara: Atilla Kitabevi
- Goltz, T., (1993), “Özgür Azerbaycanın Tükenişi”, **Yeni Forum Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 293, s.30-40
- Gorbaçov, M.S., (1987), **Glasnost: Asıl Neyi İstiyoruz?**, Çeviren: T.Tarcan, İstanbul: Dönemli Yayınları
- Gorbaçov, M.S., (1988), **Perestroyka: Ülkemiz ve Dünya İçin Yeni Düşünce**, Çeviren: Kasım Yargıcı, İstanbul: Güneş Yayınları
- Gökberk, M., (1999), **Felsefe Tarihi**, 11.Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi
- Göze, A., (1982), **Siyasal Düşünce Tarihi**, 4.Baskı, İstanbul: İTÜ Yayınları
- Guliyev, D.B., (1970), **Borba Komunistiçeskoy Parti Za Osuşestvlenie Leninskoy Natsionalnoy Politiki v Azerbaycane, (Leninist Milli Politikaların Azerbaycanda Uygulanması İçin Komünist Partinin Yaptığı Mücadeleler)**, Bakü: Azərneşr
- Guliyev, E., (1982), **Azerbaycan Tarihi**, Bakü: Maarif Neşriyatı
- Gül, H.İ., (1997), “Azerbaycanda Kadın İşgücü ve İstihdam Sorunları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 111
- Günaysu, A., (1988), **SSCB’de Ekonomik Reformlar ve Türkiye-SSCB İlişkileri**, İstanbul: Türkiye Dış Ticaret Dergisi Yayınları
- Güvenç, B., (2002), **İnsan ve Kültür**, Ankara: Remzi Kitabevi
- H.A.K., (1995), **Kafkasya ve Azerbaycanın Dünü-Bugünü-Yarını**, İstanbul: HAK Yayınları
- Hacıyev, H., (1993), “İflasın Sebepleri”, **Yeni Forum Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 293, s.47-49

- Hasanlı, C., (1998), **Azerbaycan Tarihi: 1918-1920**, Ankara: AKD Yayınları
- Heywood, A., (1999), “Demokrasi”, A.Yayla (ed.) içinde, s.67-85
- Holmes, L., (2000), **Post-Komünizm**, Çeviren: Yavuz Alogan, İstanbul: Mavi Ada Yayınları
- Hudiyev, N., (2002), “Dil Siyasetinin Uğurları”, **Dirçeliş XXI Esr Dergisi**, Sayı: 58, s.2-5
- Huntington, S., (1993), **Üçüncü Dalga**, Çeviren: Ergun Özbudun, Ankara: TDV Yayınları
- İbrahimov, A., (1963), **İran Komünist Partiyasının Yaranması**, Bakü: Azərneşr
- İlgar, İ., (1990), **Rusyada Birinci Müslüman Kongresi**, Ankara: KB Yayınları
- İncioğlu, N., (1994), “Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Toplumsal Siyasi Güçler ve Yeni Siyasi Yapılanma”, B.Ersanlı (ed.) içinde
- İPM., (1997), **Azerbaycanda Çokpartiyalı Sistemin Formalaşması Prosesi: Problemler ve Perspektivler**, Bakü: İPM Yayınları
- İslatince, H., (1999), **Ekonomik Sistemler**, Eskişehir: ETAM Matbaası
- İskenderov, M.S., (1958), **İz İstori Borbı Koministiçeskoy Parti Azerbaycana Za Pobedu Sovetskoy Vlasti, (Sovyet Yönetiminin Ülkeye Yerleştirilmesi İçin Azerbaycan Komünist Partisinin Mücadele Tarihinden)**, Bakü: Azərneşr
- Kafarov, T., (1999), **Azerbaycan Tarihi: 1920-1991**, Bakü: Mütercim Neşriyatı
- Karenin, A.A., (1963), **Sultan Mecid Efendiyev**, Bakü: Azərneşr
- Kazgan, G., (1984), **İktisadi Düşünce ve Politik İktisadın Evrimi**, 3.Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi
- Kurat, A.N., (1987), **Rusya Tarihi**, 2.Baskı, Ankara: TTK Yayınları

- Keykurun, N., (1964), **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları**, İstanbul
- Lenin, V.İ., (1978), **Devlet ve İhtilal**, Çeviren: Süleyman Arslan, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları
- Lipset, S.M., (1986), **Siyasal İnsan**, Çeviren: Mete Tuncay: Ankara: Vadi Yayıncılık
- Madatov, G.A., (1968), **Pobeda Sovetskoy Vlasti v Nahçevane i Obrazovaniye Nahçevanskoy ASSR, (Sovyet Yönetiminin Nahçivanda Yerleştirilmesi ve Nahçivan Özerk SSC’de Eğitim-Öğretim)**, Bakü: Azərneşr
- Madatov, G.A., (1975), **Azerbaycan v Velikoy Oteçestvennoy Voyne, (Azerbaycan Büyük Vatan Savaşında)**, Bakü: Maarif Neşriyatı
- Mehmetzade, M.B., (1991), **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara: AKD Yayınları
- Mensimli, A., (1997), “Azerbaycanda Çokpartili Düzenin Yerleşmesi”, **Soydaş Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 3, s.3-12
- Milman, A.S., (1966), **Politiçeskoj Stroj Azerbaycana v XIX Naçale XX Veka, (19. Yüzyıl ve 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycanda Siyasi Yapılanma)**, Bakü: Maarif Neşriyatı
- Milman, A.S., (1971), **Azerbaycanskaya SSR-Suverennoye Gosudarstvo v Sostave SSSR, (Azerbaycan SSC: SSCB’ye Bağlı Bağımsız Cumhuriyet)**, Bakü: Azərneşr
- Mirzezade, R., (1998), “Azerbaycanı Dünyaya Saydıran İnsan”, Bakü: Azərneşr
- Mövsümov, A., (1992), “Bugünkü Azerbaycan Ekonomisi”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Sayı: 279, Yıl: 40
- Musayev, M.A., (1970), **Razvitiye Goroda Baku v Period Kapitalizma 1860-1917, (1860-1917 Yılları Arası Kapitalizm Döneminde Bakü Şehrinin Gelişimi)**, Bakü: Maarif Neşriyatı

- Nesibzade, N., (1990), **Azerbaycan Demokratik Respublikası**, Bakü: Azereşr
- Oğan, S., (2000), “Bir Aliyev Klasığı: Azerbaycanda 5 Kasım Parlamento Seçimleri”, **Stratejik Analiz Dergisi**: Cilt: 1, Sayı: 8, s.34-44
- Oktay, C., (2005), **Siyaset Bilimi İncelemeleri**, 2. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları
- Öke, M.K(ed.), (1999), **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, İstanbul: Alfa Yayıncılık
- Ölmezoğulları, N., (1998), **Değişim, Dönüşüm ve Sorunlarıyla İktisadi Sistemler**, 2.Baskı, İstanbul: Ezgi Yayınları
- Özker, N., (1999), **Sovyetler Birliğinde Çözülme ve Teoriden Kopuş: Sosyo-Ekonomik Bir Çözümleme Denemesi**, Bursa: Ozan Sanatevi Yayınları
- Öztekin, A., (2003), **Siyaset Bilimine Giriş**, Ankara: Siyasal Kitabevi
- Parla, T., (1991), **Türkiyede Siyasi Kültürün Resmi Kaynakları (Atatürkün Nutku)**, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları
- Platon, (2002), **Devlet**, Çeviren: Hüseyin Demirhan, İstanbul: Sosyal Yayınları
- Popper, K., (1999), “Açık Toplum ve Düşmanlarına Yeniden Bakış”, A.Yayla (ed.) içinde, s.25-33
- Quelquejay, C.L., (1986), **Azerbaycanda İslamiyetin Durumu**, Çeviren: Nurseli İçgöz, Ankara: ODTÜ Yayınları
- Remenade, W., (1999), **Çin, Hong Kong, Tayvan A.Ş.; Yeni Bir İmparatorluk**, Çeviren: Armağan Anar, İstanbul Sabah Yayınları
- Resulzade, M.E., (1990), **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Bakü: Maarif Neşriyatı
- Resulzade, M.E., (1991), **Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı**, Bakü: Maarif Neşriyatı
- Resulzade, M.E., (1997), **Bir Türk Milliyetçisinin Stalinle İhtilal Hatıraları**, İstanbul: Turan Yayıncılık

- Rousseau, J.J., (1999), **Toplum Sözleşmesi**, Çeviren: Alpagut Erenuluğ, 3.Baskı, Ankara: Öteki Yayınevi
- Roy, O., (2005), **Yeni Orta Asya yâda Ulusların İmal Edilişi**, Çeviren: Mehmet Morali, 2.Baskı, İstanbul: Metis Yayınları
- Rostow, D.A., (1970), “Tranzitions to Democracy-Toward a Dynamics Model”, **Comparative Politics**, Vol.2. N.3. PP. 337-363
- Samedov, V.Y., (1962), **Rasprostroneniye Marxizma-Leninizma v Azerbaycane, (Marxizm-Leninizmin Azerbaycanda Yeniden Yapılanması)**, Bakü: Azərneşr
- Saray, M., (1993), **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul: Ötüken Yayınları
- Sartori, G., (1993), **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, Çeviren: Tuncer Karamustafaoğlu, Ankara: TDV Yayınları
- Sayılgan, A., (1967), **Solun 94 Yılı: 1871-1965**, Ankara: Sol Yayınları
- Schmidt, M.G., (2002), **Demokrasi Kuramları**, Çeviren: Emin Köktaş, Ankara: Vadi Yayınları
- Shi, Q., (1996), **Çin 1995**, Ankara: ATO Yayınları
- Seyidzade, D., (1978), **İz İstori Azerbaycanskoy Burjuvazi v Naçale XX Veka, (20.Yüzyılın Başlangıcında Azerbaycan Burjuvazisinin Tarihinden)**, Bakü: Azərneşr
- Sönmez, A., (1996), **Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri Ülke Profilleri ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri**, Ankara: DPT Yayınları
- Sumbatzade, A.S., (1987), **Azerbaycanskaya İstografiya XIX-XX Vekov, (19-20.Yüzyıllarda Azerbaycan Tarihçiliği)**, Bakü: Azərneşr
- Swietochowski, T., (1988), **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çeviren: Nuray Mert, İstanbul: Bağlam Yayınları

- Şaylan, G., (1998), **Demokrasi ve Demokrasi Düşüncesinin Gelişimi**, Ankara: TODAİE Yayınları
- Şimşir, B., (1991), **Azerbaycanda Türk Alfabeti**, Ankara: TDK Yayınları
- Tağıyev, E., (2004), **İki Asrın Kavşağında Azerbaycan: Milli ve Milletlerarası Problemlerin Helli Yolunda**, Bakü: Adiloğlu Neşriyatı
- Touraine, A., (1997), **Demokrasi Nedir**, Çeviren: Olcay Kunalp, İstanbul:YK Yayınları
- Uludağ, İ., (1990), **SSCB'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri**, İstanbul: İTO Yayınları
- Vekilov, M., (1991), **Azerbaycan Respublikası ve İran: 1940-lı Yıllar**, Bakü: Maarif Neşriyatı
- Veliyev, İ., (1994), **Azerbaycanın Siyasi Partiyaları ve İçtimayi Teşkilatları**, Bakü: İPM Yayınları
- Yayla, A(ed.), (1999), **Sosyal ve Siyasal Teori**, 2.Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi
- Yayla, A., (1999), **Liberalizm ve Demokrasi**, A.Yayla (ed.) içinde, s.59-67
- Yılmaz, H(ed.), (1993), **Eski Dünyadan Yeni Dünyaya: Amerikalı Sosyal Bilimcilerin Gözüyle Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupada Leninizmin Çözülüşü**, İstanbul: Hil Yayınları
- Yurtsever, A.V., (1956), “Bagirof’un İdamı”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Mayıs-Haziran 1956, s.8-12
- Zenkovsky, S., (2000), **Rusyada Türkçülük ve İslam**, Çeviren: Ali Nejat Ongun: Ankara: Günce Yayınları